

АРХЕОЛОГІЯ

16 * 1975

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

16

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, РРФСР (Північний Кавказ), критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*, *С. М. Бібіков*, *В. Й. Довженко*, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Каришківський*, *С. Д. Крижицький*, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар), *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*.

Рецензент кандидат історичних наук *М. М. Бондар*

Редакція археології

АРХЕОЛОГИЯ

16

(На українском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *В. П. Лагодзька*. Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *Г. Р. Боднер*. Коректори *В. М. Губська*, *Е. Я. Белокопитова*.

Здано на виробництво 15.X.1974 р. Підписано до друку 8.IV.1975 р. БФ 02565. Зам. № 4-691. Видавн. № 126. Тираж 1700. Папір № 1, 70×108¹/₁₆. Умовн. друк. арк. 11,2. Обліково-видавн. арк. 11,45. Ціна 1 крб. 15 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.

В. И. ДОВЖЕНОК

Про типи городищ Київської Русі

У феодальному суспільстві поселення розподіляються на декілька типів відповідно до суспільних груп, яким вони належать. В епоху Київської Русі було чотири основних типи поселень: неукріплені села, де мешкали особисто вільні общинники і феодально залежні селяни; укріплені двори феодалів — феодальні замки, де мешкали їх власники, вотчинна адміністрація і челядь; сторожові оборонні пункти — гради, на яких проживали різні представники військового стану; міста — ремісничі, торгові, політичні та культурні центри. Звичайно, чітких меж між окремими типами поселень не існувало. У містах зосереджувалися представники феодального класу, міські ремісники і дрібні торговці, які частково займалися сільським господарством і обслуговували представників пануючого класу. Міста відігравали роль і оборонних пунктів, через що мали укріплення. Феодальні замки нерідко були сторожовими оборонними пунктами — градами. Останні, в свою чергу, були укріпленими центрами феодальних володінь і водночас феодальними замками. Але кожний населений пункт мав свою основну соціальну рису, яка і визначала його приналежність до певного типу поселень.

Із зазначених чотирьох основних типів давньоруських поселень неукріпленими були лише села, де мешкали смерди-общинники та особисто залежні від феодалів. Решта поселень були укріпленими. В стародавній Русі всі вони називалися «градами» незалежно від їх соціальної приналежності. Слово «град» визначало лише наявність у населеного пункту оборонних споруд — «оград». Залишки таких укріплень в археології прийнято називати городищами. Городища, що залишилися від відомих давньоруських міст, називають, звичайно, їх іменами, якщо нам відома їх давньоруська назва.

Ми тут не будемо торкатися давньоруських міст як економічних, політичних і культурних центрів, які також можна розподілити на декілька типів, відповідно до їх розмірів і значення у різних сферах життя. Наше завдання полягає в більш конкретному вивченні соціальних рис тих городищ, які є залишками феодальних замків і сторожових градусів.

Залишки феодальних замків становлять найчисленнішу групу давньоруських городищ. Вони найбільш виразно відбивають суттєві сторони феодальних відносин.

У літературі, присвяченій історії стародавньої Русі, популярною є думка, що феодальні замки були насамперед засобом захисту феодалів від виступів ворожого їм поневоленого населення. Феодальні замки виконували певну функцію в класовій боротьбі, але як засоби демонстрації сили, могутності і неприступності феодала, а не реальні засоби цієї боротьби. Літописи не повідомляють жодного випадку, коли б феодал ховався від повсталого населення за стінами свого замку. Є десятки літописних розповідей про те, як феодали ховались у замках від супротивників під час міжусобних війн. Отже, основна функція феодальних замків полягала в тому, що вони захищали особу і майно феодала.

Феодалні замки відбивають той етап розвитку феодалного суспільства, коли основна маса населення вже потрапила у залежність до феодалів, коли вже точилася боротьба в самому середовищі феодалів за розширення володінь. Тому питання про час появи замків на Русі є водночас питанням про виникнення зрілих феодалних відносин, що важливо для розуміння загальноісторичного процесу в стародавній Русі. Історичні джерела стверджують, що на Русі феодалні замки існували вже у VII—IX ст. Під час розкопок деяких городищ, які є залишками феодалних замків, виявлені культурні шари і окремі речі цього часу. До таких городищ належать Вишгородське, Халепське, Княжа Гора на Дніпрі, поблизу хут. Половецького на Росі, Коростенське на Ужї, Городське на Тетереві, Ломачинське на Дністрі та ін.¹ Близько IX—X ст. літописи згадують 23 міста², частина яких за соціальним значенням, безумовно, були феодалними замками.

З часом кількість їх на Русі збільшується, що свідчить про дальший розвиток феодалних відносин.

Розкопки давньоруських городищ виявили характерні риси планування феодалних замків. Вони були розраховані для розміщення на їх площі жител феодала, його челяді, людей, що належали до вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі феодала і проживало на феодалному дворі, так звані закупи. Крім жител, у феодалних замках розташовувалися різні виробничі і господарські приміщення. Звичайна площа замку мала кілька тисяч м², зрідка досягала одного гектара. Житлові приміщення у замку розміщувалися колом і були завжди конструктивно пов'язані з кріпосними спорудами, через що будувалися разом з ними. Господар, будуючи замок, враховував всі його потреби — оборонні споруди, житла, господарські приміщення, майстерні. Господарські приміщення розташовувалися в центрі замку, майстерні (особливо ті, що були зв'язані з вогнем) — за його межами.

За дореволюційних часів були розкопані вже згадані Княжа Гора і Дівич-Гора на Росі. В радянський час найбільші дослідження проведені на городищах Райковецькому, Колодяжинському, поблизу с. Городище, недалеко від ст. Шепетівки, на Екимоуцькому городищі в Середньому Подністров'ї, біля с. Воїнища на р. Наготь — притоці Дніпра, на Бородинському, поблизу с. Бородино³.

Городище Княжа Гора розташоване на правому березі Дніпра вище гирла Росі. Воно займає вузьку довгасту височину, яка на 63 м піднімається над рівнем Дніпра, площею 3500 м². З трьох боків її оточують стрімкі схили ярів і дніпровського берега, лише з південної сторони вона межує з рівною площею плато; тут проходить штучне укріплення, що складається з валу і рову. Це городище ототожнюється з літописною Роднею, де у 980 р. Ярополк Святославович шукав захисту під час міжусобної боротьби з Володимиром Святославовичем. Житла на городищі розташовувалися двома рядами понад його краями. У приміщеннях і культурному шарі неподалік від них знайдено велику кількість знарядь виробництва, зброї, побутових речей і прикрас.

¹ В. И. Довженок. Давньоруські городища-замки.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 97; В. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. К., 1892; його ж. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. К., 1893; Г. Г. Мезенцева. Давньоруське місто Родень. К., 1968.

² М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, стор. 18.

³ Г. Г. Мезенцева. Давньоруське місто Родень.— Научный архив Института археологии АН СССР в Ленинграде, д. 61/1901; Т. М. Мовчанівський. Райковецьке городище XI—XIII ст.— Наукові записки ІІМК АН УРСР, кн. 5-6. К., 1935; В. К. Гончаров. Райковецьке городище. К., 1950; В. И. Довженок, Н. В. Лінка. Розвідки давньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р.— АП, т. V. К., 1952; Р. О. Юра. Древній Колодяжин.— АП, т. XII. К., 1962; М. К. Каргер. Отчеты о работах Галицко-Волынской экспедиции.— Архив ИА АН УССР; В. В. Седов. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли.— МИА, № 92. М., 1960.

Привертають увагу знайдені на Княжій Горі у великій кількості коштовні прикраси, які могли належати заможним дружинникам. Найкоштовнішим є скарб, що складався з 60 золотих і срібних прикрас⁴. Особливе значення має золота діадема, що в давній Русі була традиційною прикрасою жінок князівського походження. Автор розкопок М. Біляшевський писав: «Розкіш і багатство знайдених прикрас дають підставу вважати, що серед жителів були також люди знатні і багаті, можливо, із князівського роду. Назва гори натякає на це»⁵.

У світлі археологічних даних Княжа Гора виступає як городище, на якому стояв князівський двір, замок. Тут жив князь зі своєю сім'єю, мешкали представники інших заможних верств населення, зокрема дружина, особи господарської адміністрації, причому військові й адміністративно-господарські функції могли виконувати одні й ті ж особи. На князівському дворі проживала челядь, яка обслуговувала князя і працювала в різних галузях землеробства, ремесла тощо. Остання категорія населення перебувала у різних формах феодальної залежності від власника замку, серед них, певно, були й раби. Князівський замок на Княжій Горі був одночасно і прикордонним сторожовим градом, оскільки він стояв на кордоні Київської Русі зі степом. Дружина князя, яка постійно тут проживала, охороняла не лише самого феодала, але і землі Київської Русі в цілому.

Дівич-Гора розташована на лівому березі Росі поблизу с. Сахнівки. Її висота від рівня ріки близько 100 м. Городище займає площу близько 0,5 га. Воно оточене з усіх боків стрімкими схилами гори і штучними укріпленнями — валами і ровом. Внизу, поблизу гори, знаходилося неукріплене давньоруське селище⁶.

Під час розкопок і випадково на Дівич-Горі були знайдені землеробські та ремісничі знаряддя, зброя, речі домашнього вжитку, прикраси тощо⁷. Це свідчить про те, що тут проживали різні категорії виробничого населення, дружинники, челядь.

Серед знахідок трапилося три коштовних скарби, один з яких складався з понад 50 золотих і срібних прикрас, другий — з 36, третій — з 17. В першому скарбі були золота діадема, оздоблена перегородчастими емаллями, золотий ланцюг з платівками, прикрашеними перегородчастими емаллями, золота головна пов'язка, золоті сережки, оздоблені коштовними камінцями і емалевими зображеннями святих, золоті і срібні шийні гривні, браслети й інші коштовні і художні речі⁸. Цей скарб міг належати людині князівського походження, про що свідчить золота діадема, яку міг носити лише представник князівського роду.

За соціальною належністю городище на Дівич-Горі цілком подібне до городища на Княжій Горі. Тут так само стояв князівський замок, який був водночас господарським і військовим осередком певних феодальних володінь, що захищав ці володіння та давньоруські землі взагалі. Остання його функція впливає з положення Дівич-Гори на Росі, яка була кордоном Русі і Степу.

Видатною пам'яткою, що найбільш повно відбиває життя феодального замку, є Райковецьке городище. Розкопками, здійсненими в 30-х роках ХХ ст. видатним радянським археологом Т. М. Мовчанівським, відкрито всю площу пам'ятки⁹.

Райковецьке городище займає пагорб на правому березі р. Гнилоп'яті (притока р. Тетерів), що підвищується на 25 м над рівнем ріки.

⁴ Г. Ф. Корзухина. Русские клады. М.—Л., 1954, стор. 126—130.

⁵ Н. Беляшевський. Княжа Гора.— Киевская старина, т. 31, 1890, стор. 501.

⁶ В. Й. Довженок, Н. В. Лінка. Розвідки давньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р., стор. 152.

⁷ Научный архив Института археологии АН СССР в Ленинграде, д. 61/1901.

⁸ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 131; Древности Приднепровья, вып. V, табл. XXIX—XXXIII.

⁹ Т. М. Мовчанівський. Вказ. праця; В. К. Гончаров. Вказ. праця.

Площа городища — близько 3000 м². Вали і рови оточують городище з усіх боків, а з напільного — проходять два ряди валів і ровів. Городище загинуло від монголо-татарської навали в 1241 р., під час якої було зруйноване і спалене. Збереглася велика кількість речей — залишки згорілих приміщень, знаряддя праці, зброя, прикраси, речі побуту, рештки продуктів і одягу, кістяки загиблих людей.

Під насипом валу виявлено рештки оборонних споруд, що являли собою систему дерев'яних городень, заповнених землею. До них з внутрішнього боку прилягає ряд клітей, що служили житлом і господарськими приміщеннями. Таких комплексів виявлено 23. Певно, кожен з них належав окремій сім'ї. В центрі знаходилися загони для худоби, господарські служби і комори, в яких зберігали корми. Ливарські і гончарні горна розташовані за межами городища. Поблизу городища і на віддалі від нього (за струмком) розташовувалися неукріплені села.

Характерною рисою городища є те, що речі (крім зброї) розподіляються між житлово-господарськими комплексами більш-менш рівномірно.

Подібним до Райковецького є Колодяжинське городище на р. Случі¹⁰. Воно розташоване на правому березі річки, що підвищується над її рівнем близько 40 м і займає площу приблизно 0,5 га. Городище оточене валом і ровом, а з напільного боку — двома рядами валів і ровів. Як і Райковецьке, Колодяжинське городище зберегло у своїх нашаруваннях численний археологічний матеріал, що залишився після руйнування та пожежі, заподіяної татарами у 1241 р. Система укріплень, планування і будова жител, характер інвентаря на Колодяжинському городищі цілком подібні до Райковецького.

Аналогічну картину життя виявили розкопки городищ Городського і поблизу с. Городища недалеко від ст. Шепетівки.

Планування городищ, асортимент, кількість і місцезнаходження речей дають можливість говорити про категорії населення, яке проживало на тих городищах, визначити виробничу і соціальну приналежність різних груп населення.

Головною і найважливішою господарською галуззю мешканців городищ було сільське господарство. Певно, землеробами була основна частина населення. Принаймні на Райковецькому городищі землеробів проживало не менше 22 осіб.

Давньоруські писемні джерела називають дві категорії землеробського населення — смердів і закупів. Класичне зображення особи давньоруського смерда знаходимо у відомій промові Володимира Мономаха на Долобицькому з'їзді у 1103 р. Тут розглядалось питання про організацію військового походу проти половців. Дружина київського князя Святополка Ізяславовича була проти походу, оскільки він збігався з весняними роботами. Володимир Мономах наполягав на негайному поході, бо половці загрожували самим смердам та їх господарствам. «Дивно ми, дружино, — говорив Мономах, — отже, лошадей жалуете, ею же кто орет, а сего чего не помыслите, то начнет орати смерд и приехал половчанин ударить и стрелою, а лошадей его поиметь, а село его ехав иметь жену его и дети его, и все его именье»¹¹.

Згідно з цим висловом, смерд з сім'єю жив у селі, мав відокремлене господарство, землю, яку він самостійно обробляв, свого коня та «іменіє», що складалося з землеробських знарядь, будівель тощо. Наводячи цю розповідь під 1111 р., літопис згадує також і гумно смерда.

Землеробське населення, що проживало на городищах, не належало до смердів. Таке населення «Руська Правда» називає закупамі. Умови життя закупів, як їх малює «Руська Правда», відповідають умо-

¹⁰ Р. О. Юр а. Вказ. праця.

¹¹ Повесть временных лет. ч. 1, стор. 183.

вам життя землеробського населення на городищах феодальних замків. Стаття 57 «Руської Правди» визначає обов'язки закупа: «Аже у господина ролейный закуп, а погубит воинский конь, то не платити ему; но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлет, то погубивше платити; аже ли господин его отслеть на свое орудье а погубит без него, то того ему платити»¹². Коментарям цієї статті присвячена значна література, автори якої по-різному розуміють окремі її деталі, наприклад, що означає «воинский конь». Але основний її зміст малює становище закупа вірно. У господаря працює ролейний закуп, якому він дає плуг і борону. Закуп відповідає за цілість знарядь праці, і якщо вони загинуть з вини закупа, то останній платить за них, а коли таке трапиться під час відсутності закупа, якщо його господар відішле кудись у своїх справах, то закуп за це не відповідає.

Стаття 58 визначає обов'язки закупа по нагляду і збереженню господарської худоби: «Адже из хлева выведутъ, то закупу того не платити; но же погубить на поли и в двор не внесетъ и не затворить, где ему господин велить, или орудия своя для, а того погубить, то то ему платити»¹³. Згідно з цією статтею, закуп не відповідає за худобу господаря, коли її викрадуть (виведуть) з хліва, але він відповідає, якщо худобу викрадуть на полі або закуп не зажене її у двір і не зачинить там, де звелів господар.

Зрозуміло, що такі обов'язки — заганяти худобу у двір, зачиняти її в належному місці — закуп міг виконувати, якщо проживав у самому дворі господаря або поблизу нього. Про те, що закупа, принаймні деякі, проживали у дворі господаря, свідчить 56 стаття «Руської Правди»: «Аже закуп бежит от господы, то обель, идет ли искать кун, а явлено ходитъ или ко князю или к судьям бежить обиды деля своего господина, то просто не работаютъ его, подати ему правду»¹⁴.

Стаття «Руської Правди», яка обумовлює випадки, коли закуп міг відлучатися від господаря, означає, що він проживає на дворі господаря. Передбачаються лише два випадки, коли закуп міг відлучитися: якщо він з відома господаря йшов до князя чи сусідів із скаргою на несправедливість дії господаря або шукати грошей, певно, на виплату господарю боргів. Утеча від господаря каралася перетворенням закупа в раба.

Згідно з іншими статтями, які повинні були обмежувати свавілля господаря над закупом, господар не мав права продати закупа в рабство, бити його без вини і в п'яному стані, вимагати від нього грошей. Отже, за змістом цих статей, закуп повинен був постійно знаходитися на очах господаря або адміністративної особи, що діяла від його імені, та проживати у його дворі.

На підставі археологічного матеріалу не можна знайти іншу категорію давньоруського населення, що так відповідала б закупам «Руської Правди», як землеробське населення городищ — феодальних замків. І серед усіх категорій давньоруського суспільства, відомих з писемних джерел, лише закупа відповідають землеробському населенню городищ-замків.

Другою галуззю господарства, зосередженого у феодальних замках, було ремесло. Тут існували всі види ремесла — залізобне, ювелірне, гончарне та домашнє. Про кількість ремісників, що жили і працювали у феодальних господарствах, свідчать численні знахідки ремісничих знарядь на городищах. Вотчинних ремісників, які обслуговували особисті потреби феодала і феодальні господарства, згадує «Руська Правда». Згідно з статтею 15, життя ремісника і ремісниці охоронялося

¹² Памятники русского права, вып. 1. М., 1952, стор. 114.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

штрафом у розмірі 12 гривень на користь їх господаря¹⁵. Це набагато перевищувало штраф за вбивство смерда і закупа, який становив 5 гривень. Певно, розмір штрафу відбиває становище цієї категорії серед населення феодальної вотчини: воно наближалось до становища адміністрації, сільського закупа і ротайного старости, життя яких також оцінювалось у 12 гривень.

Серед залежного населення феодального двору, безперечно, існували й раби. Але їх роль у виробництві була обмеженою. Вони обслуговували феодала та його оточення. На підставі археологічного матеріалу скласти конкретне уявлення про становище рабів дуже важко. Матеріальне становище могло бути таким, як і інших залежних категорій, а юридичне — на археологічному матеріалі визначити важко.

На городищах знайдено чимало речей, які належали представникам заможних і пануючих верств населення. Це, насамперед, зброя. Вона була приналежністю, певно, військових людей, в тому числі воїнів-дружинників. Дружинникам належали мечі, шаблі, списи, кольчуги, шоломи й щити. Серед них були кіннотники, про що свідчить спорядження бойового коня — шпори, вудила, сідла.

Але крім професійних воїнів-дружинників, під час військової небезпеки воїнами ставали всі мешканці замку, які володіли зброєю. У цьому випадку, як зброю, використовували знаряддя праці і речі, здатні вражати ворога. Поєднання в одній особі господарських і військових функцій підтверджується знахідками в одних і тих самих житлах зброї та знарядь праці.

Представникам заможних і пануючих верств населення належали коштовні прикраси, знайдені на городищах. На підставі цих речей в окремих випадках, як, наприклад, на Княжій Горі і Дівич-Горі, ми виявляємо осіб князівського походження. Але більшість прикрас належала представникам інших заможних і пануючих верств, що мешкали у феодальних замках. Вони відомі нам з «Руської Правди». Це особи вотчинної адміністрації: сільський староста, ротайний староста, княжий конюх, княжий тіун, тіун конюший. Можливо, разом з адміністративно-господарськими функціями вони виконували й військові — очолювали дружину та керували військовими діями під час війни.

Конкретна особа тіуна простежується на матеріалах Райковецького городища. Тут знайдено житло, яке відзначалося серед інших своїм характером та інвентарем. Воно мало дві камери, де були знайдені меч, шолом, булава, мідний посуд, рештки одягу з парчі та значна кількість продуктів. Булава багато орнаментована і, мабуть, була регалією влади. Можливо, житло належало особі, яка очолювала феодальний замок. Проте це був не господар замку, постійне перебування якого повинно залишити більш яскраві сліди, як це мало місце на Княжій Горі та Дівич-Горі. Правдивою буде думка, що тут мешкав намісник власника замку, тіун, який від імені господаря здійснював керівництво господарством і військовою дружиною.

Городища, які є залишками військових сторожових градів, розташовувалися на кордонах Київської держави або інших водних рубежах, що відігравало важливу роль в обороні. Будівництво сторожових градів було важливим заходом. Вони забезпечували нормальне життя країни. У 80-х роках Х ст., коли з'явилася печенізька небезпека, будується ціла система фортець-градів вздовж річок, що відгороджували Київ і прилеглу територію. Про важливість цієї події говорить автор «Повісті временних літ»: «И рече Володимир: «Се не добро, еже мал город около Киева». И нача ставити грады по Десне, и по Востре, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И хоча нарубати муже лучшие от словен, и от кривич, и от чюди, и от вятич, и от сих насели грады;

¹⁵ Памятники русского права, стор. 109.

бе бо рать от печенег. И бе вояся с ними и одоляя им»¹⁶. Заходи держави по обороні кордонів оспівані в епічній творчості. Організатора оборони Володимира Святославовича билини називають «Красне сонечко», збудовані ним гради — заставами богатирськими, а військові дружини, що здійснювали оборону, — богатирами.

У 30-х роках XI ст. печеніги, що зазнали тиску на сході з боку половців, нападають на західні кордони Київської Русі. Держава створює нову систему оборони по Росі, про що повідомляє літопис: «Ярослав поча ставити городы по Рysi»¹⁷.

У другій половині XI ст. половці досягли кордонів Русі. Це був численний небезпечний ворог. Київська держава зміцнила свої кордони. В цей період побудовано ряд нових градів по старих оборонних лініях, заснованих ще Володимиром, збудовано нову оборонну лінію по Дніпру — між Києвом і Россю. В результаті на півдні і південному сході Київської Русі була створена потужна система оборони, до якої входили три основні групи сторожових градів: на Лівобережжі — по Сулі, Удаю, Супою і Трубежі; на Правобережжі — по Росі, Росаві і Стугні; по Дніпру — від Києва до Росі.

Важливим і невирішеним є питання про оборонні функції змієвих валів в часи Київської Русі і їх співвідношення до системи сторожових градів. Але, незалежно від часу їх будівництва, вони, безперечно, існували за часів Київської Русі, про що свідчить згадка про них в літописах, і відіграли певну роль в обороні Русі від кочовиків. Павутиння, утворене поєднанням змієвих валів з річками на великому просторі між Случчю і Россю на Правобережжі і між Трубежем і Сулою на Лівобережжі, не могло не затримувати кочівницьку кінноту під час її походів на руські землі.

Сула була природним рубежем, що відділяв на Лівобережжі землі Київської Русі від земель, на яких, починаючи з 60-х років XI ст., панували половці. В уявленні руських людей XII ст. вона була кордоном держави, за яким починалися, за виразом автора «Слово о полку Ігоревім», «земли незнаєми»¹⁸. Проникнення руських військ за Сулу під час походу проти половців сприймалося народом як велика перемога над половцями — «комони ржут за Сулою, звенит слава в Києве», — писав автор «Слова о полку Ігоревім»¹⁹.

На Сулі нам відомо 18 давньоруських городищ. Це залишки сторожових пунктів-градів, збудованих в різний час для захисту Русі. Вони розташовані на правому високому березі річки приблизно на однаковій (близько 10 км) відстані один від одного. Починаючи від гирла, виявлені городища в таких пунктах: Воїнська Гребля (літописний Воїнь), Жовнино (літописне Желни), Кизівер, Лшівка, Велика Бурімка, Чутівка, Тарасівка, Лукомль (літописний Лукомль), Мацківка, Лубно (літописний Лубен), Снятин (літописний Конятин), Сенченськ (літописний Синець), Бадаква, Скоробагатове, Свиридівка, Глинськ, (літописний Глинськ), Ромни (літописний Ромен). На захід від Сули протікали її притоки — Удай, Супой і Трубіж, на яких існували городища. Серед них є й такі, що належали до літописних градів: Полкатень, Піратин, Переволока, Прилук, Песочен, Усте, Переяслав, Баруч.

На Правобережжі роль кордону між Київською Руссю і половецьким степом відігравала річка Рось. Тут відомо 13 давньоруських городищ, що є залишками фортець-градів. Вони розташовані вздовж лівого високого берега річки на відстані близько 10 км один від одного в таких пунктах (починаючи від гирла): Пекарі (літописна Родня), Хмельна, Сахнівка, Нетребівка, Корсунь-Шевченківське (літописний Корсунь),

¹⁶ «Повесть временных лет», ч. 1, стор. 83.

¹⁷ Там же, стор. 101.

¹⁸ «Слово о полку Игореве». М.—Л., 1950, стор. 37.

¹⁹ Там же, стор. 36.

Миколаївка, Хльорівка, хут. Половецький, Богуслав, Москоленки, Бушево, Ольшаниця (літописний Торчеськ), Біла Церква (літописний Юр'їв).

Пороська лінія ґрадів підсилювалась оборонними спорудами, розташованими по Росаві і Стугні. На Росаві відомі давньоруські городища в таких пунктах: Бабичі, Великий Ржавець, Пилява, Степанці, Козін; на Стугні — в Старих Безрадичах, Заріччі, Василькові. Городище у Василькові належить до відомого під цим ім'ям літописного міста, а у Заріччі ототожнюється із згаданим у літописі малим Новгородом²⁰.

На Дніпрі — від Києва до Росі — відомо 12 давньоруських городищ. Це Китаєво, Трипілля (літописний Типоль), Халеп'є (літописний Халеп), Вітачів (літописний Витачев), на південь від Вітачів (літописний Святополч), Ржищів (літописна (Іван-Гора), Чучинка (літописний Чучин), Ходорів, Заруб (літописний Заруб), Григорівка, Канів (літописний Канев), Пекарі (літописна Родня). Названі городища розташовані вздовж правого берега Дніпра, приблизно на однаковій відстані (10 км) одне від одного.

Посульська і Пороська лінії оборони були повернуті фронтом до степу, захищаючи руські землі з південного сходу і півдня. Головна небезпека загрожувала зі сходу і південного сходу, тому Посульська оборонна лінія не завжди була надійним заслоном від половців. Останні, прориваючи цю лінію, проникали з лівого і правого берега Дніпра вглиб Русі. Гради по Удаю, Супою, Трубежу не завжди затримували їх. Щоб перешкодити просуванню в центральні райони Правобережжя і забезпечити оборону самого Києва, існувала лінія оборони по Дніпру. Дніпровська лінія була додатковим заслоном на шляху просування кочовиків від донецьких степів до центру Київської держави.

Городища, що утворювали систему оборони Київської Русі, розташовувалися на підвищеннях берегів рік, зручних для оборони і спостереження за ворогом. Кожному з фортець-градів, що будувалися на цих городищах, належала своя дільниця оборони довжиною 10 км. Майже з кожного городища було видно два сусідніх, що давало змогу тримати постійний зв'язок між гарнізонами, які знаходилися у фортецях-градах, і координувати військові дії в разі ворожого нападу. Зв'язок між фортецями-градами здійснювався шляхом світлової сигналізації. Повідомлення про наближення ворога швидко поширювалися з будь-якого пункту по всій оборонній системі і досягали самого Києва. Завдяки цьому київські князі встигали, якщо це було потрібно, вислати допомогу сторожовим градам або вислати назустріч ворогові військові загони. За виразом літописця, піти «переки им». Сліди сигнального вогнища були виявлені під час розкопок на Вітачівському городищі, саме там, де стояла фортечна башта²¹.

Серед сторожових градів існував, треба думати, певний розподіл військово-стратегічних функцій в загальній системі оборони. Одні з них, літописні міста, могли виконувати роль військових баз, де концентрувалася найбільша кількість воїнів і знаходилися старші військові начальники; інші були лише постійними місцями військової залоги. Існували й спеціальні пункти спостереження за супротивником. Тут несли службу невеликі загони, обов'язком яких було лише сповіщати сторожові гради з постійними залагами про наближення ворога. До таких пунктів належить Хльорівське городище. Воно, на відміну від інших, розташоване на правому березі Росі, на найвищій у цьому районі точці, з якої світлові сигнали можна добре спостерігати на сусідніх городищах

²⁰ Б. А. Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне.— КСИА, вып. 100. М., 1965, стор. 126.

²¹ Б. А. Рыбаков. Любеч и Витачев — ворота внутренней Руси.— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 33.

поблизу сіл Миколаївка і Воїнська Гребля. Розвідкові розкопки тут виявили залишки кількох вогнищ, фрагменти давньоруського посуду, частину залізного ножа і наконечник стріли. Ніяких інших ознак тривалого життя не виявлено ²².

Сторожові гради як населені пункти були неоднакові. Серед них відомі справжні міста, де проживали ремісники, торговці, військове населення, яке несло функції сторожі, і представники міської та військової адміністрації. До них належать літописні Воїнь, Лубен, Корсунь, Юр'їв, Трипіль, Вітачів, Заруб, Канів тощо; їх городища відзначаються найбільшими розмірами. Більша частина сторожових градів поєднувала риси прикордонних фортець з феодальними замками. Вони були заселені військовою залогою і звичайним для феодальних замків людом. До них належать такі городища, як Княжа Гора, Дівич-Гора, хутір Половцький тощо. Були тут прикордонні фортеці, де мешкали постійні військові залоги або загони, що вели спостереження за ворогом. До них належать найменші за розміром, але найбільш неприступні городища.

Воїнь був розташований на узгір'ї, серед широкої заплави між Сулою і Дніпром та оточений численними протоками, озерами і болотами ²³. Площа міста дорівнювала 28 га. Укріплений дитинець мав близько 5 га. Укріплення являли собою потужну лінію валу і рову, які захищали дитинець з рівного напільного боку. З боку Сули місто захищалося руслом ріки і системою гідроінженерних споруд. В основі валу були дерев'яні городні, засипані зсередини землею і присипані зовні. Підвищуючись над валом, городні утворювали кріпосну стіну, ширина якої досягала 8 м. Характерною особливістю планування Воїня було те, що всередині дитинця протікав струмок, який брав початок з притоки Сули, огинав півколом площу дитинця і з'єднувався з основним руслом Сули. Струмок цей являв собою природне відгалуження старого русла ріки, але був штучно поглиблений і викривлений. Він відіграв роль гавані, де судна, що припливали у Воїнь, були надійно захищені оборонними спорудами. Отже, Воїнь являв собою ще й укріплену гавань.

Археологічні розкопки, проведені наприкінці 50-х років, виявили у Воїні культурний шар X ст., що дозволяє говорити про заснування цього града Володимиром Святославовичем разом з іншими градами по Сулі та інших річках. Згідно з літописними повідомленнями, Воїнь відігравав визначну роль в обороні руських земель від торків і половців, пережив напад половців у 1186 р., коли, за виразом літописця, Кончак «снесе Сулу» ²⁴, і був зруйнований татарами у 1240 р. Після татарської навали уціліле населення заснувало село Воїнці або греблю біля городища, давши новій оселі назву стародавнього міста.

Паралельно кріпосній стіні і примикаючи до неї з внутрішнього боку, проходив ряд житлових і господарських споруд. Житла і господарські приміщення виявлені також всередині дитинця і на площі міського посаду. На підставі розрахунків, що випливають з розмірів розкопаної площі та дитинця і кількості виявлених тут жител, можна вважати, що у дитинці проживало близько ста сімей. В житлах, господарських приміщеннях і в культурному шарі городища знайдені різноманітні речі, які дозволяють судити про заняття, соціальну приналежність, побут й інші сторони життя їх власників.

Життя населення Воїня визначалося насамперед його військовим характером як сторожового града на кордоні Русі і торгово-ремісничим

²² В. И. Довженок. Городища и селища на Руси и в Россаве.—КСИА, вып. V. К., 1955, стор. 51.

²³ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

²⁴ Повесть временных лет, ч. I, стор. 109, 135, 187; Лаврентьевская летопись. М., 1962, стор. 315; Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 716.

значенням як прикордонної укріпленої гавані. Причому господарська діяльність місцевого населення була підпорядкована інтересам оборони, потребам військового гарнізону. Останній зосереджувався у дитинці, де проживало близько ста сімей. Якщо кожне житло належало дружинникові, то гарнізон Воїня становив воєнно-стратегічну одиницю Київської держави, відому з джерел під назвою сотні.

Виробниче населення Воїня, треба думати, виконувало певні повинності на користь військового гарнізону у формі натуральних чи грошових данин та робіт, пов'язаних з утриманням в належному стані укріплень. Напевно, на чолі гарнізону стояв тиун київського чи переяславського князя, який командував гарнізоном і керував життям міста.

Городище поблизу хут. Половецького місцеве населення називає городком²⁵. Воно розташоване на лівому високому березі Росі, на гранітній скелі, що у вигляді кургану височить над рівнем ріки на 22 м. Площа городища близько 0,5 га. Воно захищене з усіх сторін валом і ровом, а бік, що прилягає до річки,— двома рядами валів і ровів. Розкопками виявлені залишки кріпосної стіни, що оточувала по краю площу городища. Вона складалася з ряду городень, засипаних землею зсередини і присипаних ззовні. До стіни, з внутрішнього боку, прибудовувався паралельний ряд приміщень-клітей, що використовувались як житла і господарські приміщення.

Такі самі приміщення виявлені неподалік кріпосної стіни — ближче до центра городища. Знайдені залишки цікавої будівлі, що мала два поверхи і підвальне приміщення. Воно належало, певно, особі, яка стояла на чолі сторожового граду і керувала господарським життям в мирний час та військовими діями під час війни.

Поблизу сторожового граду розміщувалося неукріплене поселення. Сліди його у вигляді культурного шару та залишків приміщень спостерігалися на значній площі, що прилягає до городища. Серед будов, що тут виявлені, привертають увагу залишки керамічної печі, від якої збереглася нижня частина, де відбувалося обпалення посуду. На дні топки знайдено товстий шар попелу і великі шматки обпаленого дерева. Над ним лежав завал обпаленої глини від верхнього склепіння печі — загрузочної камери.

На підставі виявлених на городищі речей можна відтворити історію цього городка. Поселення виникло десь на початку X ст. Городище загинуло від пожежі, що знищила укріплення та житла, залишки яких виявлені в обгорілому стані. Причиною загибелі городища був, очевидно, напад печенігів, які в другій половині X ст. посилили експансію на руські землі. Мешканці городища під час нападу втекли і забрали з собою необхідні речі, чим і пояснюється відсутність в культурному шарі кістяків загиблих людей, зброї та господарського інвентаря. Життя на городищі поновилося у 30—40-х роках XI ст. в результаті заходів Ярослава Мудрого по обороні руських земель на півдні. Нам невідома доля цього городка в часи половецької експансії на руські землі. Можна лише припускати, що на нього часто нападали половці. Результатом цих нападів, можливо, і була поява на городищі виявлених поховань. Тут могли ховати мешканців, що загинули під час військової облоги. Таке припущення підтверджується розміщенням поховань. Вони зосереджені лише в тій частині городища, яка була незабудована. Якби померлих людей ховали тут в часи, коли городище було покинуте мешканцями і залишалось незаселеним, то поховання, принаймні деякі, розташовувалися б там, де знаходилися житла та інші приміщення, порушуючи їх. А тим часом жодне поховання не співпадає за місцезоло-

²⁵ В. Довженко, М. Кучера. Отчет о работе древнерусской экспедиции на Руси в 1956 г.— Архив Института археологии АН УССР.

женням з тією чи іншою будовою. Отже, поховання виникли тоді, коли на городищі існувало життя.

Чучин згадується в літопису під 1110 р. в зв'язку з розгромом його половцями. З ним ототожнюється Щучинське городище, розташоване на правому березі Дніпра на висоті 70 м над рівнем ріки. Площа городища становить 6 га, дитинець — 2,7 га. Чучин був укріплений валами і ровами, одна лінія яких захищала дитинець, друга — кромний град.

В основі валу, що захищав дитинець, лежить система дерев'яних городень, засипаних землею всередині та присипаних ззовні. Наземні частини городень утворювали дерев'яну, засипану зсередини землею стіну, що здіймалася над валом і оточувала площу дитинця.

На найвищому південно-східному краю городища, на валу, саме там, де він підходить до дніпровського схилу, стояла сторожова башта, з якої зручно було спостерігати за далекими просторами заплави Дніпра і близьким підступом до городища. Від неї збереглися лише залишки підвального приміщення, заглибленого нижче насипу. Башта мала кілька поверхів, про що свідчить чергування зольновугільних шарів, які лежали один на одному, рештки згорілих приміщень на поверхах вежі. Поверх, який розміщувався над підвальним приміщенням, відповідав рівню кріпосної стіни і служив для ведення бою, вищі поверхи використовувалися для спостереження за супротивником. У центрі башти стояв укопаний масивний дубовий стовп, що був конструктивною опорою башти. Від нього збереглися яма та велика кількість вугілля.

У південній стороні дитинця, над самим дніпровським схилом, знаходився тайний лаз, що тягнувся від городища до заплави Дніпра. Тут, на краю дитинця, існувало провалля у вигляді воронки, через яку у підземелля стікали атмосферні води. На схилах нижче городища утворилося ще одне провалля, через яке можна було спостерігати саму печеру, що проходила зверху вниз на глибині близько 6 м. Печеру простежено на протязі 20 м в обидві сторони. Ширина її приблизно 1,50 м, висота близько 2 м.

Житла та господарські приміщення розташовувалися у Чучині як біля кріпосної стіни, так і на центральній площі дитинця та кромного граду. Біля кріпосної стіни вони поєднувалися з нею конструктивно, в інших місцях являли собою окремі будови. Всього на городищі їх знайдено 24.

На Щучинському городищі не виявлено якихось ознак проживання князя чи іншого представника верхівки феодального класу, якому міг би належати Чучин на правах феодальної власності. Але повинна була існувати особа, яка керувала військовою залогою цього сторожового граду. Можна уявити собі справу таким чином. Київський князь, керуючись потребами оборони руських земель, доручив якомусь впливовому діячеві збудувати тут сторожовий град і набрати військову залого. За будівництво граду і військову службу князь міг пожалувати феодалові якісь значні землі з населенням і правом експлуатувати його. Частина підлеглих могла виконувати земельні роботи, інша — нести військову службу у складі військової залоги-дружини. В свою чергу, безпосереднє керівництво військовою залогою у Чучині феодал міг перепоручити своєму тіуну. Особу, що за наказом київського князя будувала Чучин і володіла ним на правах феодального пожалування, слід шукати серед боярського оточення київського князя. Ним міг бути боярин Чудин — представник старовинного боярського роду. Ім'я цього боярина в дещо зміненому вигляді могло стати назвою заснованого ним сторожового граду.

У внутрішньому соціальному житті сторожові гради були організовані за феодальним принципом, як і феодальні замки. Вони відрізняються від феодальних замків характером власності, військовими і господарськими функціями. Гради обороняли державу від зовнішніх

ворогів, крім того, в них зосереджувалися приватні господарства, що належали проживаючим тут військовим. Замки будувалися окремими феодалами і були засобом оборони, головним чином приватних феодальних володінь, і їх господарськими центрами.

В. И. ДОВЖЕНОК

О типах городищ Киевской Руси

Резюме

Древнерусские поселения делятся на несколько типов, в соответствии с социальными группами населения, которым они принадлежали. Четких границ между этими группами не было, в каждом из них жило население с разными социальными функциями, но в основном их можно подразделить на города — центры ремесла, торговли, культуры и политические центры, села — места проживания феодально зависимых и лично свободных смердов, феодальные замки — центры феодальных владений, сторожевые грады — пункты государственной обороны. Последние два типа поселений наиболее ярко отражают существо социальных и политических отношений в Киевской Руси. Причем функции обоих типов нередко совпадают. Многие феодальные замки выполняли роль сторожевых градов и наоборот.

Раскопки таких городищ, как Княжа Гора и Девич-Гора на Роси, Райковецкое городище на Гнилопяти, городище у с. Городище в бассейне Горыни и другие поселения позволяют воссоздать характерные черты феодальных замков. Они были рассчитаны для размещения на их площади жилищ феодала, его челяди, вотчинной администрации, дружинников, зависимого земледельческого населения — закупов.

Главной отраслью хозяйства феодального двора было земледелие, что засвидетельствовано многочисленными находками сельскохозяйственных орудий. Анализ характера жилищ и находок, обнаруженных на городищах, позволяет считать основным контингентом населения многих древнерусских городищ закупами, известными по «Русской Правде».

Сопоставление сведений «Русской Правды» с археологическим материалом хорошо это подтверждает.

Городища, являющиеся остатками сторожевых городов, располагаются преимущественно на границах Киевского государства или естественных рубежах, игравших важную роль в обороне Руси. Их функция и значение отражены в известном летописном рассказе о строительстве городов Владимиром Святославичем. Линии городищ по Суле, Роси и Днепру представляли собой системы обороны, в которых каждому из укрепленной линии отводились определенные задачи по обороне. Городища, которые составляли эти линии, были взаимосвязаны между собой и несли оборону на своих участках. К этому типу городищ относятся Воинское (древний Воинь) и Щучинское городища (древний Чучин и другие). Население их состояло преимущественно из дружинников и других лиц, осуществлявших оборону страны.

Є. М. ПЛАМЕНИЦЬКА

Дослідження Кам'янець-Подільського замку

Серед оборонних башт Кам'янець-Подільського замку дві, що стоять з його північного боку, Рожанка та Лянскоронська, привертають увагу незвичайною формою завершень: цегляною аркатурою на кам'яних кронштейнах та конусоподібним куполом. Тривалий час появу таких завершень, що нагадують східний головний убір, приписували туркам, які перебували в місті з 1672 до 1699 р.

Про заснування цих башт єдиної думки в науковій літературі не було. Сумніви викликала дата, вміщена наприкінці латинського напису на кам'яній плиті, вмурованій над східним вікном третього ярусу башти Рожанки. Певний час вважали, що тут стоїть дата 1505, і тому, перекладаючи текст напису, дослідники припускали, ніби засновником башти був Креслав з Курозвенк — біскуп Куявський, який помер у 1503 р.¹

¹ Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. Wyd. 2 przerob. Warszawa, 1880, стор. 32, 33; В. Гульдман. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901, стор. 237; A. Prusiewicz. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów—Warszawa, 1915, стор. 98.

Але дату в останньому рядку можна читати і як 1707. Це підтвердилось, коли у 1927 р. напис сфотографували за допомогою телеоб'єктива. Отже, вірогідним стало припущення, що Рожанка була збудована на кошти Креслава в кінці XV або на початку XVI ст., а у 1707 р. реставрована. На підставі останньої дати та за характером архітектурно-декоративних деталей П. Юрченко відніс її заснування до 1707 р.² Згодом саме ті ознаки дали можливість Г. Логвину вважати, що лише декор башти слід пов'язувати з пізнішим будівельним періодом³.

Таким чином, розбіжність в датуванні, а саме — XV ст., 1505 р. та 1707 р., — примусила автора звернутися до писемних, графічних та архітектурно-археологічних джерел.

Дослідження башти Рожанки проведено у 1964—1966 рр. На той час ми дійшли висновку, що вона заснована в другій половині XV ст.⁴ У 1968 р. були обстежені окремі фрагменти споруди та проведені археологічні розкопки навколо та всередині пам'ятки. Додаткові дослідження (архітектурно-археологічний обмір, розчистки та зондажі) виконувались у 1971—1972 рр. * Було закладено шість шурфів, три розкопи, зроблено п'ять розчисток та 68 зондажів. На підставі зібраних матеріалів стало можливим відтворити історію будівництва башти та реконструювати її первісний вигляд.

Першим архівним документом, що знайомить нас з Кам'янець-Подільським замком, є його опис 1494 р., який складено під час передачі замку новому старості Станіславу з Ходчі⁵. Слід зазначити, що тяжке економічне становище Поділля після чергового нападу татар знайшло відбиток у цьому документі. Ось чому його автор в основному приділяє увагу господарському стану замку, де, як він каже, «нема ніякого запасу, ані м'яса, ані борошна, ані овочів, ані збіжжя, ані шматочка хліба, ані міри солі, ані пива, ані меду, ані корму коням... майже всі будівлі зруйновані, знищені, спустошені, всі кутки порожні, так що сором це писати чи казати про такий визначний замок»**. Поряд з досить докладним описом будівель, що належали до замку, відомості про його оборонні споруди дуже лаконічні. Є лише згадки про те, що всі башти стояли без дахів, але скласти уявлення про їх кількість, а тим більше вигляд, або з'ясувати, які назви вони мали, з цього опису важко.

У 1544 р. під час значних будівельних робіт, які проводив тут протягом кількох років військовий інженер та королівський архітектор Претфес, було складено інший, надзвичайно цінний документ⁶. З нього можна дізнатись про планування замку, оборонні споруди, їх назви, вигляд, який вони мали на той час, а також про намічені будівельні заходи. Часом автор опису надто детально спинається на окремих спорудах, навіть вказує кількість залізних прутів на віконних ґратах. На жаль, про башту Рожанку відомості мізерні⁷. Зазначено лише, що

² П. Г. Юрченко. Кам'янець-Подільський замок. — Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць. К., 1950, стор. 113.

³ Г. Н. Логвин. Архітектура України періоду формування української народності /XIV—XVII ст./.— Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). К., 1957, стор. 71.

⁴ Є. М. Пламеницька, І. С. Винокур, Г. М. Хотун, І. І. Медведовський. Кам'янець-Подільський (історико-архітектурний нарис). К., 1968, стор. 68.

* Археологічними дослідженнями керував І. С. Винокур. В розкопках брали участь студенти Дніпропетровського університету (керівник І. Ф. Ковальова). Дослідження 1964—1966 рр. виконувались за участю архітектора НДІТІ м. Києва А. Д. Тюпича; дослідження 1971—1972 рр. — за участю архітектора УСНРВУ С. А. Буркацького.

⁵ Опис подільських замків 1494 р. — Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. VII, кн. 3. Львів, 1895, стор. 1—18.

** Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку Г. К. Швидько за переклад з латинської мови цього опису та напису на плиті, про що буде далі.

⁶ Regestr wszego budowania wokrag i zewnatrz zamku Kamienieckiego... Roku 1544. Див. A. Jablonowski. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej polowy XVI wieku — Przegląd Bibliograficzno-archeologiczny, t. II, 1882, стор. 11—30.

⁷ Там же, стор. 15, 25.

«...біля тої вежі малої є вежа сьома, зветься Рожанка, здавна поставлена та змурована» і «...від тої башти Малої до вежі Рожанки...»^{*}.

Перше її зображення належить до 1633 р.⁸ (рис. 1,1). На схематичному малюнку невідомого автора місто та замок показані з північного заходу. Серед кількох зображених башт одну — циліндричну з конусоподібним дахом можна вважати Рожанкою.

На плані міста та замку — найдавнішому кресленні, зробленому напередодні здобуття Кам'янця-Подільського турками у 1672 р., Рожанка кругла і стоїть на перетині трьох мурів: двох, що підходили до неї з півдня та півночі, з боку поля, і третього — зі сходу (рис. 1,2)⁹. Такою ж, але в аксонометрії, її подано на гравюрі 1684 р.¹⁰ У цієї високої циліндричної башти розвинений карниз та дах з ліхтариком. Тіло її розділене горизонтальним поясом, нижче якого проходять два яруси з вузькими бійницями, вище — один, з великими вікнами. На другій гравюрі 1684—1700 рр. вона має такий же вигляд (рис. 1, 3)¹¹. Аналогічне зображення наявне ще на кількох гравюрах того ж часу (1691, 1693, 1698, 1699, 1705 рр.), що видавалися у Парижі, Франкфурті-на-Майні, Аугсбурзі, Амстердамі. І хоч більшість з них видана раніше гравюри 1684—1700 рр., найімовірніше припустити, що всі вони виконувались за одним малюнком, оригінал якого, безумовно, належить Кіпріану Томашевичу — мешканцю Кам'янця-Подільського¹².

У 1773 р. з'являється надзвичайно цікавий за своєю докладністю план міста та замку¹³. На ньому збережена та сама структура південно-західного кута головного подвір'я замку з баштою Рожанкою, названою тут «башта Бурграбська» (рис. 1, 4). Доповненням є прибудова перед південним фасадом останньої, хід, що веде від неї на північ до Смотрицької башти, та нові стіни перед Рожанкою, які споруджені з західного боку і являють собою ніби потовщення зовнішніх мурів.

* Є підстави вважати, що в цьому документі башта Рожанка мала й другу назву — Ружицька. Саме так її названо в тому місці, де йдеться про західні мурі, що підходять до Рожанки (стор. 25). Наведені про них цифрові дані (довжина, товщина та висота мурів) цілком збігаються з натурою. Звідси, в розділі опису «Вежа Ружицька» (стор. 26) наводяться більш повні дані. Так, йдеться, що всередині башти є склепіння, що башту заново тиньковано і що з неї є хід до малої комори, де виламано новий мур та встановлено нові кам'яні лутки дверей. Є в ній також велике вікно з хрещатим заповненням, поставлені лави, стіл, шкапа — всі ці роботи провели робітники Претфеса. Далі сказано, що від цієї башти (Ружицької) є по муру хід до башти Чорної. Ці дані також відповідають дійсності. Слід зазначити, що подвійна назва башти Рожанки не є винятком. Так, в цьому ж документі башта Лянскоронська (стор. 17) мала ще назву — «друга Ляська» (стор. 26). Про назву Ружицька див. далі.

⁸ Plan Kamieńca Pod. z r. 1633 (z oryginału znajdującego się w Archiwum spraw zagranicznych w Paryżu). Див. А. Ругієвіч. Вказ. праця, стор. 8.

⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 17, спр. 596. Це зображення головних укріплень Кам'янця-Подільського в архіві атрибутовано 1672 р. Завдяки зіставленню цього креслення з описом башти Нової 1544 р. (див. «Regestr ...Roku 1544», стор. 14) та сучасним планом, якого вона набула після відбудови (18 серпня 1672 р. її висадили в повітря турки під час облоги міста), нам вдалося уточнити датування плану. На ньому башта зображена гранчастою, такою, як у 1544 р. (за описом), а після реставрації, здійсненої турками, вона мала нинішній вигляд неповного кола (з трьох чвертей). Отже, слід вважати, що цей документ складено не пізніше 18 серпня 1672 р.

¹⁰ Camenecum, ... XX July MDCLXXXIV.—ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 21998 (1684 — це рік видання гравюри, зроблена ж вона, як і попередня, не пізніше 18 серпня 1672 р.).

¹¹ Kamieniec Podolski... Cyprianus Tomaszewicz C.C.D.D.D. idem fecit cum Privilegio SRM od XVI annos.—ЛНБ АН УРСР, папка 66, № 7537. Переклад латинського тексту такий: «Кам'янець-Подільський... Кіпріан Томашевич 1700 при тому зробив з привілеєм його королівської милості майже в 16 років». Отже, гравюру було розпочато у 1684 р. і закінчено у 1700 р. (див. А. Сементовський. Каменец-Подольский. Спб., 1862, стор. 77). Але чомусь П. Батюшков, П. Юрченко та Львівська наукова бібліотека атрибуували її 1672 р.

¹² «Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженною Каменецким старостою. 1700. Сентября 15».—АЮЗР, ч V, т. 1. К., 1869, стор. 560.

¹³ ЦДВІА СРСР, ф. 349, спр. 598.

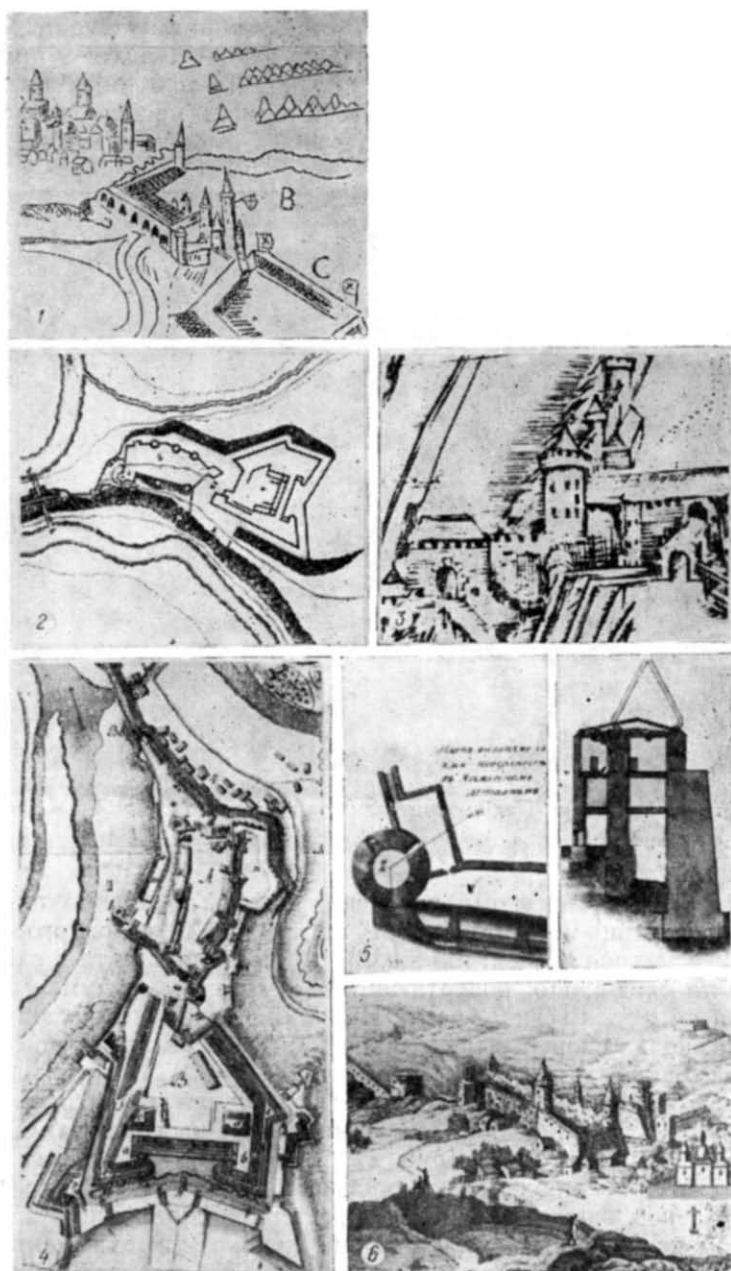

Рис. 1. Кам'янець-Подільський замок:

1 — замок з гравюри 1633 р.; 2 — замок з плану Кам'янця-Подільського «до 18 серпня 1672 р.»; 3 — башта Рожанка з гравюри Кіпріана Томашевича 1684—1700 рр.; 4 — замок з плану Кам'янця-Подільського 1773 р.; 5 — башта Рожанка з креслень 1797 р.; 6 — замок з гравюри Є. Кошкіна 1794 р.

Після того, як у 1793 р. Кам'янець-Подільський ввійшов до складу Російської держави, почали знімати детальні плани міста і його споруд та розробляти проекти, що мали на меті зміцнення обороноздатності та благоустрій міста¹⁴. На проектних кресленнях 1797 р. наведено план третього ярусу і розріз башти Рожанки (рис. 1, 5) з прилеглими до неї прибудовою та західними й північними оборонними мурами¹⁵. Башта мала широке вікно, дві ніші, бійницю на заході і вихід у прибудову з трьома вікнами та сходами, що вели на західні й північні мури.

Такою ж башта залишається у 1800 р., коли на генеральному плані міста вона згадується як «фортчна вежа з амбразурами, що без даху

Рис. 2. Вигляд Кам'янець-Подільського замку з південного сходу. Гравюра Г. Харитонова 1793—1799 рр.

та стелі»¹⁶. На детальному кресленні того часу подано низ першого ярусу без бійниць¹⁷. В прибудові, крім входу з головного замкового подвір'я, було троє дверей: під західні мури, до башти та в східному напрямку, до сходів, що, повертаючи під кутом 90°, ведуть у підземний хід і далі до Королівської брами. Наприкінці цього року башту, в числі десяти замкових споруд, передбачалось віддати «в артилерійське відомство для сховища артилерійських речей»¹⁸.

Наприкінці XVIII ст. Кам'янець-Подільський замок привертає увагу художників. Зображення замку з'являється на гравюрах Є. Кошкіна (рис. 1, 6), Г. Харитонова (рис. 2)¹⁹, яке протягом XIX ст. повторюється в багатьох копіях: І. Вільчинського, М. Подолінського, Ф. Мойхо та ін.²⁰ На них башта Рожанка зображена циліндричною з зубчастим парапетом та високим конусоподібним куполом. Трохи фантастично, з дивним парапетом та куполом виглядає вона на літографії Брезе²¹. На-

¹⁴ ЦДАВМФ СРСР, ф. 3, оп. 24, спр. 41, арк. 1, 4, 11—13.

¹⁵ Там же, арк. 12.

¹⁶ ЦДАВМФ СРСР, ф. 349, оп. 17, спр. 633.

¹⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 349, оп. 17, спр. 647.

¹⁸ Там же, спр. 658.

¹⁹ ЛНБ АН УРСР, № 3469-в, папка 23, зб. 11; 3469-а, папка 23, зб. 11.

²⁰ Там же, № 3469, папка 23, зб. 11; КМ, б/н; № 3468, папка 23, зб. 11; № 3461, 3466, папка 23, зб. 11.

²¹ Журнал Министерства внутренних дел, сентябрь 1853, стор. 48, 49.

прикінці XIX ст. її зображення відомі за гравюрою А. Зубельникова (рис. 3) та малюнком Наполеона Орди²². Фотографічність, з якою автори передають споруди замку і, зокрема, башту Рожанку, дає можливість чітко побачити її вінчання — зубчастий парапет навколо куполу та аркатуру на кронштейнах під ним. Ще на фотографіях 60-х років XIX ст.²³ є цей парапет, залишки якого дійшли навіть до початку XX ст.²⁴ На обмірних кресленнях 1946 р. їх вже немає²⁵. Башта в той час мала вигляд, як і у 1964 р., коли розпочалось її дослідження.

Башта Рожанка розташована в північно-західній частині Старого замка, на перетині його оборонних мурів (рис. 4). Вона п'ятирусна (з

Рис. 3. Вигляд Кам'янець-Подільського замку зі сходу. Гравюра А. Зубельника 1875 р.

підвалом), кругла в плані, зовнішній діаметр 8,5 м. Південний фасад споруди з боку головного двору майже на всю висоту заслонює двоповерхова прибудова з односхилим дахом, а західний — частково закриває бастион. Проглядаються лише два її фасади: північний та неповністю східний. На рівні бойового першого ярусу башта має бійниці з світловим прорізом у вигляді перевернутої замкової щілини. Другий ярус, віддалений від першого профільованим білокам'яним карнизом, має прямокутні вікна з білокам'яними лутками. На третьому ярусі — дві бійниці, аналогічні бійницям першого. В окремих місцях під кронштейнами збереглися фрагменти декоративного штукатурного поясу. З південного фасаду на ньому ще можна побачити залишки орнаменту у вигляді двох паралельних ліній та ромбів між ними. На східному фасаді третього ярусу є прямокутне вікно з білокам'яним ренесансного характеру облямуванням. Над ним вмуровано плиту з написом латинськ

²² N. Orda. Album widoków gubernij Grodzieńskiej, Wileńskiej, Minskiej, Kowieńskiej, Wolyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej zrysowane przez Napoleona Ordę, seria pierwsza. Warszawa, 1876.

²³ Фотографія Кордиша, див. А. Prusiewicz. Вказ. праця, стор. 14; фотографії А. Енгеля де 1876 р. та 1893 р. (альбом «Каме́нець-Подольск, 1893», К-ПІМ-З, ф. 951).

²⁴ Фотографії з приватної збірки М. К. Матвеева, м. Кам'янець-Подільський. Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку М. К. Матвееву за надані матеріали.

²⁵ Обмір зроблено студентами МАІ. Копія зберігається в архіві УСНРВУ.

кою мовою. На рівні четвертого ярусу башта увінчана конусоподібним куполом, який оточено цегляним поясом аркатури на білокам'яних кронштейнах.

Прибудову видно повністю лише з півдня. Її бічні фасади впритул підходять до західного замкового муру та корпусу ХІХ ст. З півночі можна побачити лише незначну частину верхнього ярусу з вікном, що має облямуння, ідентичне вікну східного фасаду третього ярусу башти.

Вхід до Рожанки влаштовано з подвір'я замку через прибудову (рис. 5, 1-Б; 2). Внутрішній діаметр її першого ярусу становить 3,78 м,

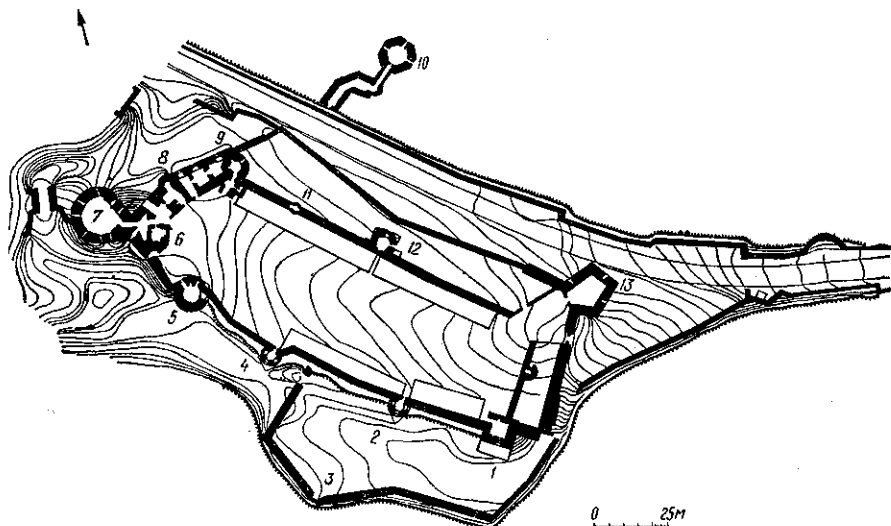

Рис. 4. План Кам'янець-Подільського замку:

1 — башта Липська; 2 — башта Колпак; 3 — вежа Мала (південна); 4 — башта Тенчинська; 5 — башта Лясська; 6 — вежа Денна; 7 — башта Нова (західна); 8 — башта Мала (західна); 9 — башта Рожанка; 10 — башта Водна; 11 — башта Командантська; 12 — башта Лянскоронська; 13 — башта Нова (східна).

товщина стін 2,55 м. З півночі й сходу є дві бійниці з камерами, перекритими трицентровим склепінням. Ширина камер 0,9 м, висота 1,7 м, глибина 1,5 м. На висоту 0,85 м вони підмуровані. Світловий проріз бійниць у вигляді перевернутої замкової щілини зроблено в білокам'яному блоці. Зовні та всередині навколо щілини наявні фаски. З південного боку та заходу розташовані дві ніші глибиною 0,7 м та 1,3 м. Двері зовні та зсередини зберегли залишки білокам'яних луток. Підлога на рівні — 2,94 м* земляна. На уступі стін на рівні — 0,32 м збереглись гнізда від дерев'яних балок перекриття.

На другому ярусі башти товщина стін завдяки уступу зменшується до 2,35 м, а внутрішній діаметр сягає 3,95 м (рис. 6, 1-А; 5,2). Тут розташовано два маленьких вікна в камерах, хід до прибудови, ніша завширшки 0,75 м та прохід (1,5 м) до невеличкого приміщення з віконцем. На рівні перекриття, над ярусом є уступ з гніздами від дерев'яних балок.

Діаметр третього ярусу в зв'язку з наявністю уступу збільшується до 4,4 м, а товщина стін зменшується до 2,0—2,2 м (рис. 6, 1-Б; 5,2). Тут є три ніші. В одній з них влаштовано камін. Східне вікно має велику нішу завширшки 1,95 м та завглибшки 1,75 м, яка перекрита склепінням. Зовні над вікном вмуровано згадану вище плиту, розміром

* Рівень взято від умовного нуля; рівні, що нижче нього, тут і далі позначені знаком мінус.

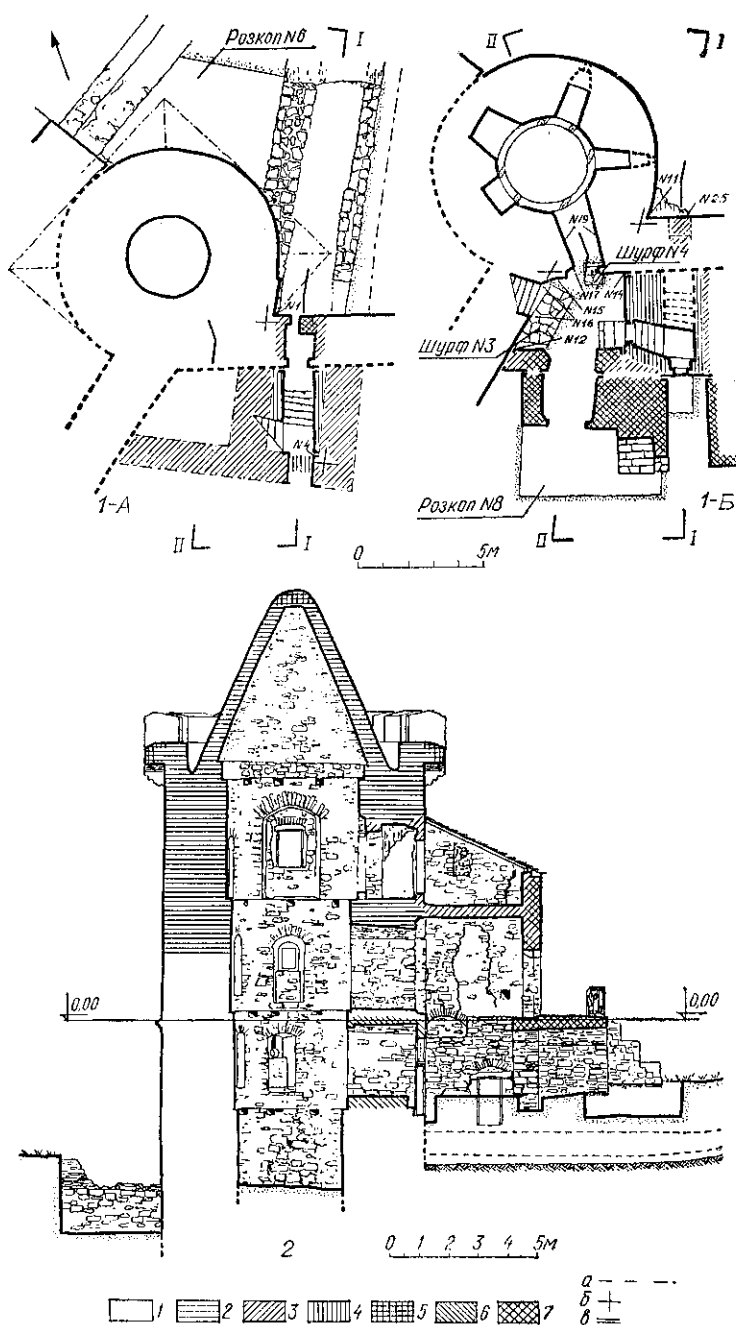

Рис. 5. Плани та розріз башти Рожанки Кам'янець-Подільського замку:

1-A — план підвалу; 1-B — план першого ярусу; 2 — розріз башти Рожанки по лінії II—II.

Умовні позначення будівельних етапів за матеріалами досліджень:

1 — 1395—1399 рр.; 2 — 1404—1410 рр.; 3 — 1495—1505; 4 — середина XVI ст.; 5 — 1672—1699 рр.; 6 — перша половина XVIII ст.; 7 — XIX—XX ст.

a — зовнішній обрис стін на рівні підвалу за матеріалами досліджень; б — перев'язь стін; в — відсутність перев'язі між стінами.

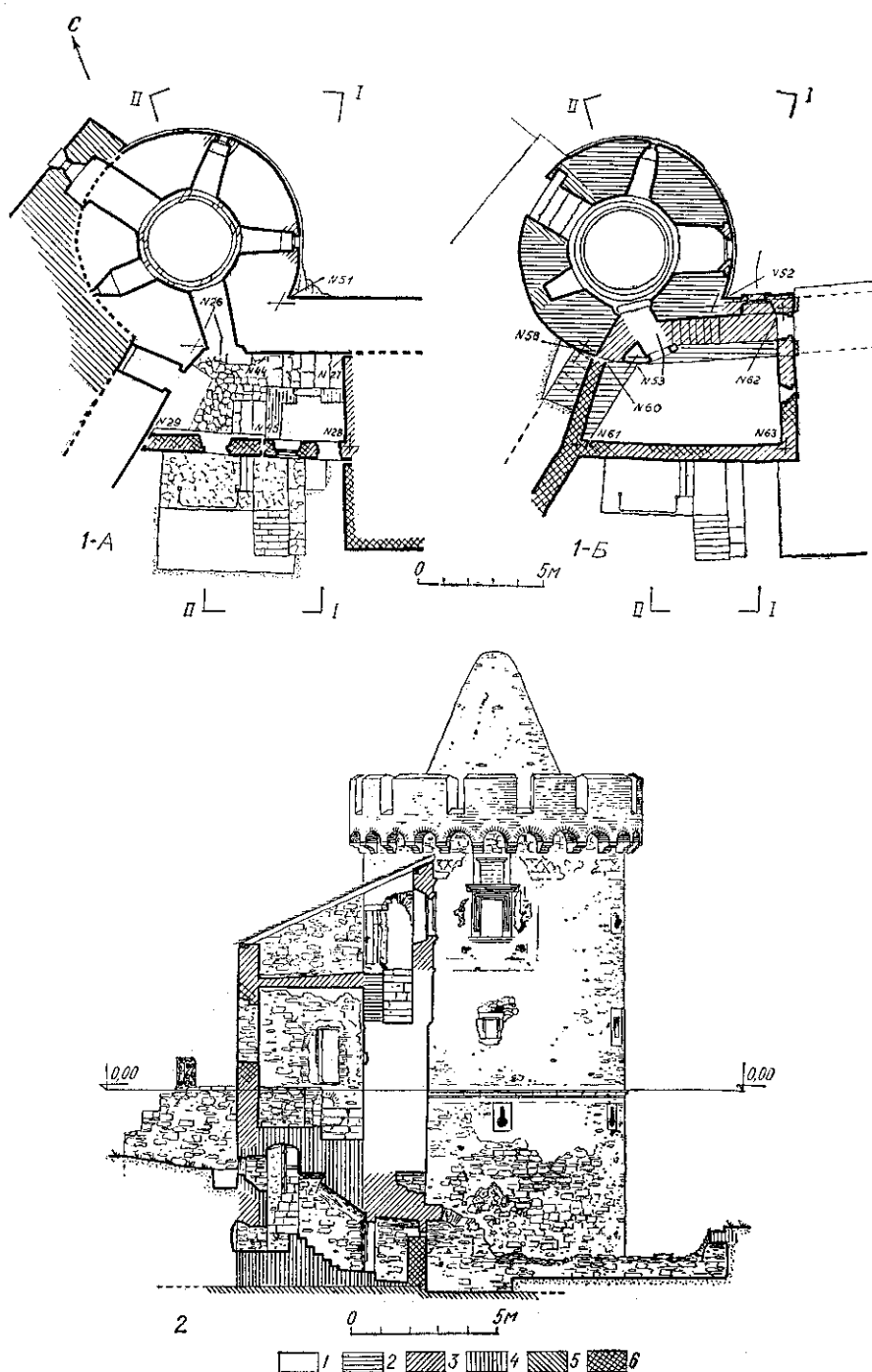

Рис. 6. Плани та фасад башти Рожанки Кам'янець-Подільського замку:

1-А — план другого ярусу; 1-Б — план третього ярусу; 2 — східний фасад башти Рожанки та розріз прибудови по лінії I—I.

Умовні позначення будівельних етапів за матеріалами досліджень:

1 — 1395—1399 рр.; 2 — 1404—1410 рр.; 3 — 1495—1505 рр.; 4 — середина XVI ст.; 5 — перша половина XVII ст.; 6 — XIX—XX ст.

122×108 см (рис. 7, 1, 2). В південному напрямку прохід веде до горішнього ярусу прибудови (рис. 6, 1-Б; 2). Четвертий ярус перекрито кам'яним конусоподібним куполом, в якому є вихід назовні. Навколо купола збереглися залишки парпету з цегляною аркатурою на білокам'яних кронштейнах.

Під час натурного дослідження башти передусім оглянуто плиту з шістьма рядками напису латинською мовою (рис. 7, 2). Як зазначалося, вперше переклав цей текст Й. Антоні²⁶. Він не дає останніх двох рядків, а написання деяких літер у слові «WLADISLAVIENSSIS» змінює. Так, замість W дано V, а замість подвоєного S — одне. Переклад досить довільний: «... її (башту) збудував на свої кошти Креслав з Курозвенк, біскуп Куявський». Посилаючись на Несецького, автор пише, що Креслав був 39-м біскупом Куявським, який помер у 1503 р. На думку Й. Антоні, саме він дав кошти на будівництво башти, а не його попередник, який на цих землях був тимчасовим правителем. В праці вказано, що, за Ваповським, «навесні 1378 р.* Ягайло відвідав Луцьк та Південну Русь і на цій стороні ім'ям польської корони доручив правління Креславу з Курозвенк». Й. Антоні навіть не припускає, що в написі йдеться про цього Креслава, бо тоді останній жив би принаймні 140 років**. Інші дослідники погоджувалися з такою інтерпретацією, додаючи лише дату (спочатку 1505, а потім 1707).

Вперше повний переклад напису зробила Г. К. Швидько:

«БАШТА КРЕСЛАВА
ЄПІСКОПА [?] ВЛАДИСЛАВА
ЦЬОГО УКРІПЛЕН-
НЯ ЗАСНОВНИ-
КА НА [ЙОГО] КОШТИ
ЗАКІНЧЕНА»

Третє слово напису EPI, яке спочатку викликало сумнів Г. К. Швидько, перекладено вірно, бо згодом вдалось виявити, що в цьому слові над літерою P стоїть знак скорочення²⁷, завдяки якому EPI означає «EPISKOP» і перекладається як «єпископа». У даному випадку це може бути і контракція (пропуск літер: EP — ISKOP — I) і суспенсія (недописування слова: EPISKOP) ²⁸.

²⁶ Antoni J. Вказ. праця, стор. 32, 33.

* Очевидно, в даті допущено помилку, бо «ім'ям польської корони» Ягайло міг доручати землі після 1386 р., коли став польським королем. Мабуть, слід читати—1387 р.

** Це зауваження Й. Антоні справедливе, бо Креслав «тимчасовий правитель» дістав від Ягайли не подільські землі, а луцькі, крім того, він помер у 1390 р. (див. K. Niesiecki. Herbarz Polski, т. V. Lipsk, 1840, стор. 462).

²⁷ Е. Й. Ружицький. Скорочення в латинському готичному письмі XIII—XVI ст. (за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові).— Історичні джерела та їх використання, № 7. К., 1972, стор. 94.

²⁸ Саме такий знак знайдено в папських булах. Див. там же.

Рис. 7. Загальний вигляд башти Рожанки з північного сходу (1) та кам'яна плита з написом латинською мовою на східному фасаді башти (2).

Якоюсь мірою Г. К. Швидько цікавило й слово «WLADISLAVIENSSIS». Якщо ім'я Владислав у називному відмінку буде «Wladislav», то в родовому воно приймає закінчення — is: «Wladislavis». Але в написі перед закінченням стоїть вставка — ENSS.

Слово «WLADISLAVIENSSIS» професор А. О. Білецький переклав як «Владиславська»*. Між іншим, це погоджується з перекладом аналогічного слова Leopolensis, яке за документами третьої чверті XVI ст. означало «львівський»²⁹. Тоді переклад за А. О. Білецьким набуває такого змісту:

«БАШТА КРЕСЛАВА
ЕПІСКОПА ВЛАДИСЛАВ-
СЬКА ЦЬОГО УКРІПЛЕН-
НЯ ЗАСНОВНИ-
КА НА [ЙОГО] КОШТИ
ЗАКІНЧЕНА. 1707»

З наведеного перекладу видно, що башту названо ім'ям єпископа Креслава. З кінця XIV ст. до 1707 р. єдиним єпископом з таким ім'ям був Креслав з Курозвенк, який з 1494 р. став 39-м єпископом Куявським³⁰. Він же, піклуючись про східні кордони Польщі, їздив у 1497 р. до молдавського воєводи Стефана, схиляючи його до війни з турками³¹.

Але згідно з написом башта мала ще другу назву — Владиславська. Це ім'я поруч з ім'ям єпископа, могло належати лише королю. За вказаний період (кінець XIV ст. — 1707 р.) відомо три польських королі з ім'ям Владислава: це Владислав II Ягайло (король з 1386 р., помер у 1434 р.); Владислав III Варненчик (1434—1444 рр.) та Владислав IV (з кінця 1632—1648 рр.). З трьох Владиславів ми спиняємось на Владиславі II Ягайлі. По-перше, тому, що Владислав III, який став королем у дев'ять років, навряд чи встиг би звернути увагу на воєнне будівництво у Кам'янці, тим більш, що державними справами за часи його правління займався єпископ Збігнев Олешницький³². По-друге, ім'ям Владислава IV башта не могла бути названа, бо ще до того, як він став королем, башта вже існувала**. Отже, беручи до уваги дати смерті Ягайла (1434 р.) та Креслава (1503 р.), ми вважаємо, що перший був засновником башти, а другий закінчував її будівництво.

Таким чином, необхідно особливу увагу звернути на дату, що стоїть в кінці напису, — 1707. Сумнівно стверджувати, що плиту з іменами Владислава Ягайла та єпископа Креслава вмуровано більш як за два століття після їх смерті, бо це не погоджується з перебудовою замку після залишення міста турками. Відомо, що питання «про відновлення фортеці кам'янецької» виникло не раніше 1715 р.³³ Тому припустити, що плиту на башті Рожанці вмуровано водночас з іншими будівельними роботами у 1707 р., неможливо.

Але ж як пояснити дату 1707 в написі на плиті? Слід звернутися до графіки цифр в латинському письмі. Відомо, що майже до 40-х років XVI ст., а особливо на межі XV і XVI ст. п'ятірка писалася так, що дуже нагадувала сімку³⁴. Розглядаючи в цьому аспекті дату на плиті башти, ми переконуємось, що на ній написано не 1707, а 1505. Така

* Користуючись нагодою, висловлюю щирі подяки професору А. О. Білецькому за переклад напису та допомогу в цьому питанні.

²⁹ Е. Й. Ружицький. Вказ. праця, стор. 97.

³⁰ K. Niesiecki. Herbarz Polski, t. I. Lipsk, 1839—1846, стор. 37.

³¹ K. Niesiecki. Herbarz Polski, t. V. Lipsk, 1840, стор. 364.

³² Mały słownik historii Polski. Warszawa, 1964, стор. 405.

** Див. опис замку 1544 р. та гравюру 1633 р.

³³ K. Jarochowski. Kamieniec i Poznań po Augustowej restauracji. — Przewodnik naukowy i literacki, t. XII. Львів, 1884, стор. 202.

³⁴ Е. Й. Ружицький. Цифри латинського письма XIV—XVIII ст. (На матеріалах ЦДІА УРСР у Львові). — Історичні джерела та їх використання, № 6. К., 1971, стор. 151.

атрибуція не суперечить тексту та наведеним вище історичним даним про те, що закінчення башти відбувалось за Креслава, а заснування її — за часи правління Ягайла.

Цей висновок дає можливість стверджувати, що будівельний розчин, на якому вмуровано плиту з датою 1505 р., належить до того ж часу. На ньому вмуровано й кам'яні блоки облямування вікна під плитою. Отже, його появу теж слід відносити до 1505 р. До речі, розчин мурування стін третього ярусу башти був іншим. Навіть візуально в ньому помітна характерна домішка черепашки (табл., розчин № 2), а не піску (див. № 3). Встановлено, що розчин № 3 відповідає будівельному етапу 1505 р., № 2 — більш ранньому, тобто, як свідчить напис на плиті, часу правління Владислава Ягайла (1386—1434 рр.). Були досліджені також розчини мурувань в інших місцях башти*. Як виявилось, підвал, або тепер перший ярус та півтора яруси над ним, до рівня 2,3 м, що відповідає першому будівельному етапу, складені на розчині № 1, який значно відрізняється від № 2. Його знайдено і на оборонних мурах поблизу башти.

З рівня 2,3—2,4 м, тобто відповідно другому будівельному етапу, в споруді простежується розчин № 2, зокрема в муруванні аркатури та парапету, але лише там, де на ньому складено жолобову цеглу розміром $26 \times 13 \times 7$ см. Дуже схожий на нього розчин, на якому змуровано купол. Різниця виявлена хімічним аналізом: нерозчинного залишку в останньому більше в два рази (див. табл., розчин № 2а). Можливо, це пояснюється конструктивними особливостями купола.

Розчин № 3, крім вікна та плити з написом, знайдено в замуравці внутрішньостінного ходу зі сходами, які вели з третього ярусу башти на оборонні мури, та в зовнішньому обмуруванні північного фасаду рівня — 3,4 м і нижче. Він пов'язується з третім етапом будівництва башти.

Характерний розчин попелястого кольору простежено в аркатурі на ділянках, ремонтаних цеглою розміром $24,5 \times 12,5 \times 5,5$ см (див. табл., розчин № 5). За попередніми дослідженнями башти Нової (західної), де ідентичний розчин знайдено в місцях, що відновлювались за турків, ми датуємо його 1672—1699 рр. **

Дослідження перев'язів стін башти та прилеглих до неї оборонних мурів і прибудови виявило послідовність архітектурних нашарувань пам'ятки. Зондажі № 1 — на рівні підвалів, № 11, 15 — на першому поверсі, 26 і 51 — на другому поверсі та 52, 53, 58 — на третьому розкрили, що стіни башти протягом перших двох будівельних етапів (розчин № 1 і 2) були перев'язані з північним та західним оборонними мурами (рис. 5, 1-А, 1-Б; рис. 6, 1-А та 1-Б).

Зондажі № 4, 28 та 63 свідчать про перев'язання південної та східної стін прибудови на всіх поверхах. На першому поверсі (зондажі № 12 та 14), на другому (27, 29, 44) та на третьому (60, 61) не виявлено перев'язу між стінами прибудови та північним і західним оборонними мурами. Перев'яз північної та східної стін прибудови на рівні третього поверху (зондажі № 62) та однаковий розчин мурувань (№ 3) свідчать про їх одночасність, але з другого поверху і нижче вони не перев'язані. Це пояснюється тим, що на рівні 2,3 м східна стіна прибудови покладена на північний оборонний мур.

Таким чином, підтвердились висновки, зроблені під час вивчення розчинів. На першому будівельному етапі башта була збудована до висоти 2,3 м, що становить 7,4 м від сучасного рівня землі. На другому

* Візуальний опис розчинів мурувань доповнено даними хімічно-петрографічного аналізу, проведеного в НДЛ УСНРВУ під керівництвом Є. М. Нашиванко та Ю. М. Стріленко.

** Розчин № 4 знайдено у муруванні лише прибудови, тому в таблиці не наводиться, як і ті, що відповідають незначним ремонтним роботам XVIII—XIX ст.

за часів Владислава Ягайла, її було піднято на повну висоту. Третій будівельний етап припадає на часи Креслава, коли відбулась реконструкція башти, замурувались внутрішньостінні ходи, що вели на оборонні мури. Тоді ж було облицьовано північний фасад підвальної частини башти. Роботи ці закінчено у 1505 р.

Шурфи, закладені одночасно з проведенням зондажів, не тільки розкрили давні фрагменти пам'ятки, а й показали зміни її денної по-

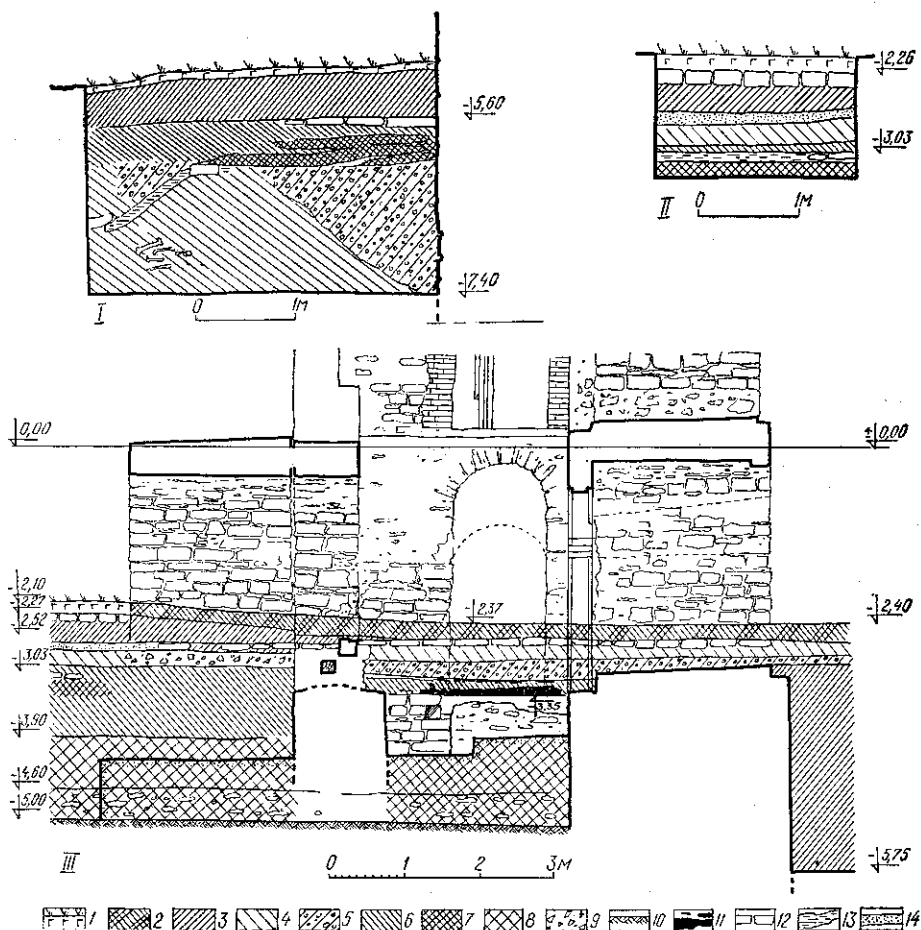

Рис. 8. Культурні нашарування біля башти Рожанки:

I — біля північного фасаду (розкоп № 6, східний профіль), II — біля південного фасаду башти та прибудови (розкоп № 8, південний профіль); III — біля західного оборонного муру, башти та прибудови (шурф № 3, західний профіль). 1 — рослинний покрив; 2 — чорно-коричнева земля; 3 — сіра земля; 4 — світло-коричнева земля; 5 — будівельний груз; 6 — коричнева земля; 7 — чорна земля; 8 — темно-коричнева земля, у нижньому шарі — печина та камінь; 9 — уламки цегли; 10 — материкова скала; 11 — горілий шар (деревне вугілля); 12 — кам'яна вимостка; 13 — сіро-охриста глина; 14 — пісок.

верхні в різні часи існування. Розчистка підлоги першого ярусу башти виявила в стінах, на рівні — 3,09 м уступ та гнізда від балок перекриття (рис. 5,2). Підвал було розчищено до рівня — 5,75 м. Його стіни складені з великого каменю. Шви між ними, завтовшки 6—8 см, вивітрені на 15—20 см та заповнені розчином № 6. Глибше в муруванні простежується давній розчин, що нагадує розчин № 1.

Під час розкопок поблизу башти, з її північного та східного боків (розкоп № 6, рис. 5,1-4; 8, 1), розкрито її стіни на глибину 2,5 м від сучасного рівня. Вони складені з такого ж каменю, як і в підвалі. Різ-

ниця в тому, що тут шви заповнені маленькими камінцями і розчин між ними вапняково-піщаний (№ 3). На висоті близько 3,5 м від сучасного рівня та вище простежуються зміни: камінь стає меншим, помітна тенденція до вирівнювання рядів. Межа між цими різнохарактерними муруваннями не становить чіткої горизонтальної лінії. Найвищі місця її зафіксовані на рівні — 3,4 м посередині північного фасаду та на східному — на відстані 2,28 м від північного муру замку. Саме тут і нижче, на ділянці у формі трикутника, поверхня східного фасаду не має лицьового шару, а деякі камені виступають з його площини (рис. 9,2). Таке мурування могло залишитись від зруйнованого тромпа, тобто від місця, де нижній, квадратний у плані, ярус переходить до верхнього — круглого. Між іншим, на аналогічній Рожанці — башті Лянскоронській — є такі тромпи. Один на рівні — 3,65 м, другий — 3,43 м, що відповідає верху зруйнованого тромпа на Рожанці. Враховуючи архітектурну близькість обох башт та наявність тих же розчинів на однакових рівнях, ми вважаємо, що згадані тромпи мала й Рожанка, тобто сучасний підвальний її ярус, або первісний перший, зовні був квадратний у плані. На відміну від Лянскоронської їх налічувалось щонайменше три, бо башта Рожанка стоїть на розі (рис. 5,1-А).

Під час розкопок була досліджена стратиграфія в районі північного фасаду башти (рис. 8,1). На глибині 0,55 м від сучасного рівня виявлені залишки кам'яної вимостки товщиною 10 см. Її слід пов'язувати з утворенням північного бастиону, який, як свідчить напис на плиті, вмурований в його стіну, побудовано 1791 р. Підтверджується це і археологічним матеріалом кінця XVIII ст. Шар, що перекривав вимостку, являв собою однорідну темно-сіру землю. Під вимосткою простежено три чорно-коричневі шари, будівельний груз та світло-коричневу землю. Розкопки були припинені на рівні — 7,4 м, але судячи з характеру мурування башти, яке не змінилось на розкритій висоті, штучна засипка, призначена для північного бастиону, продовжувалась і нижче.

Розкрити башту далі не було змоги, бо тут впритул до неї проходив «таємний хід», який за описом 1544 р. закінчував Претфус³⁵. Частина муру в межах сучасного північного бастиону, де Претфус намічав зробити хід, уже існувала. Решта, в північному напрямку, передбачалась. За описом, хід мав бути завширшки 3,5 та заввишки 3 лікті³⁶. Ці дані відповідають розмірам відкритого під час розкопок ходу (рис. 5,1-А). Зараз склепіння над ходом майже сягає поверхні землі посередині північного подвір'я і продовжується в північному напрямку. Біля башти Рожанки, на протязі 9 м, воно зруйноване. Півметрова його частина виходить з північного замкового муру над кам'яним порталом, який веде до прибудови. На башті лишився слід від склепіння, яке на відстані 1,5 м від входу знижувалось на 0,5 м і далі йшло з невеликим нахилом на північ. В тому місці, де наявний перепад склепінь, «таємний хід» щільно прилягає до башти, спираючись своїм склепінням на неї. Отже, спорудженню муру «таємного ходу» передувало розбирання східного тромпа башти (рис. 9,2).

З метою виявлення давньої денної поверхні на півдні башти були проведені розкопки перед прибудовою та всередині її (рис. 5,1-Б; 8,II; 8,III). На підставі досліджень 1965 р. ми дійшли висновку, що поверхня замкового двору біля його західного муру та прибудови була у XV ст. на рівні — 4,6 м, а у XVI ст. — 3,9 м*. Перед південним фасадом прибу-

³⁵ Regestr... Roku, 1544, стор. 16, 24.

³⁶ Лікоть дорівнює 57—59 см. Див. Maly słownik historii Polski. Warszawa, 1964, стор. 522.

* В траншеї № 3 /кв. X/, в західному мурі замку було відкрито віконний проріз давніх порохових льохів XVI ст. Це дало можливість встановити тут рівень давньої денної поверхні — 3,9 м. За стратиграфією та археологічними даними денна поверхня XV ст. дорівнювала — 4,6 м. Нижче залягала материкова скеля.

№ розчинів	Характеристика		
	Тип	Колір	Наповнювач
№ 1	вапняково-піщаний	світло-сірий	50—60% — пісок чистий світло-сірого кольору
№ 2	вапняково-карбонатний	білий, жовтуватого відтінку	45—50% — численні уламки горної породи та органогенного вапняка-черепашки; незначна кількість гальки
№ 2а	вапняково-карбонатний	білий, жовтуватого відтінку	45—50% — численні уламки горної породи та органогенного вапняка-черепашки; незначна кількість гальки та товченої цегли
№ 3	вапняково-піщаний	жовтуватий	55—60% — пісок жовтуватого кольору, лесова порода та фракції кварцу у вигляді пилу
№ 5	вапняково-карбонатний	білий попелястого відтінку, темно-сірі укріплення наповнювача	50—55% — маленькі уламки органогенного темно-сірого вапняка-черепашки, незначна кількість кварцу та багато землистій домішки

дови (розкоп № 8) земля залягала на рівні —2,1 м. Під 16 см шаром дерену та землі відкрилась кам'яна бруківка, а нижче, на рівні —3,03 м порушена кам'яна вимостка. За археологічним матеріалом вони датувались так: верхня бруківка — не раніше ніж XIX ст., нижня — XVIII ст.

В південно-західному кутку прибудови (шурф № 3), під 20 см шаром чорно-коричневої землі, на рівні —2,57 м знайдена вимостка з кам'яних плит. Нижче, під будівельним грузом, на рівні —3,16 м лежав шар деревного вугілля з обпаленими камінцями та землею. Під ним (рівень — 3,21 м) — шар жирної коричневої землі завтовшки 15 см, а потім знову обгорілі залишки товщиною 5 см, які перекривали білокам'яний блок порога. Його верх простежено на рівні — 3,35 м. Нижче порога йшла коричнева земля. Перед ним, на глибині — 3,42 м починався розвал каменю з вапняково-піщаним розчином.

На південній стіні шурфа, на рівні — 3,28 м було відкрито давню кладку стіни, не перев'язаної з західним муром. Її напрям не збігався з напрямом сучасної, яка була поставлена на давню з відступом 10 см біля входу в тамбур та 40 см біля західного муру. Лицьове мурування цієї південної стіни починалось лише на висоті 75 см від уступу, тобто на рівні — 2,53 м. Останній збігався з кам'яною вимостою прибудови. На лицьовому муруванні західної стіни, на рівні — 3,48 м є гніздо від риштування розміром 17×17 см, глибиною близько 1,0 м. Якщо припустити, що його настил був на висоті 1,0—1,2 м від поверхні, з якої починали мурувати західну стіну, то цей рівень становив — 4,68 м*, тобто відповідав денній поверхні XV ст., відкритій в траншеї № 3.

В шурфі № 4 (рис. 5,1-Б; 5,2) давній поріг portalу башти було знайдено на рівні — 3,29 м, тобто на 42 см нижче порога portalу в західній стінці. На горизонтальній поверхні його, біля східної лутки розчищено гніздо діаметром 7 см та глибиною 4 см від осі металевого деревного заповнення.

* Балки риштувань на стінах закладались по вертикалі через кожні 1,0—1,2 м.

башти Рожанки

розчинів		Етап будівництва та його характеристика	Дата етапу
Міцність	Нерозчинний залишок		
висока	55—60%	I будівельний	1395—1399 рр.
середня	3—7%	II будівельний	1404—1410 рр.
середня	9—14%	II (?) будівельний	1404—1410 рр.
слабка	50—55%	III будівельний башти та I будівельний прибудови	1495—1505 рр.
середня	23—34%	IV ремонтний	1672—1699 рр.

Проведене дослідження дає уявлення про зміни денної поверхні перед південним фасадом башти (рис. 8, III). Протягом перших двох будівельних етапів, ще до появи прибудови, рівень денної поверхні становив — 4,6 м. На цей час пороги дверей перших ярусів розташовувались на 1,3—1,4 м над нею. В XVI ст. денна поверхня піднялась до — 3,9 м, але пороги лишались незмінними. У XVIII ст. її рівень сягає — 3,03 м. Відповідно піднімаються і пороги дверей: у прибудові до — 2,76 м, на західному мурі — 3,16 м, у башті — 3,04 м. Нарешті у XIX ст., коли денна поверхня досягла рівня — 2,27 м і перед прибудовою з'явився тамбур, рівень порога в ній становив — 2,53 м, а в західному мурі та башті — 2,57 м. Підвищення поверхні на 0,7 м на цьому останньому етапі примусило переробити портали в західному мурі та башті. Як показали зондажі № 16, 17 та 19, склепіння над ними було піднято.

Під час дослідження башти Рожанки знайдено кілька її давніх фрагментів, які допомогли з'ясувати первісний вигляд пам'ятки. Спинимось лише на двох внутрішньостінних ходах у башті й оборонних мурах та на зубцях, залишки яких виявлено навколо купола. Фрагмент північної стіни прибудови, завдовжки 2,75 м, на рівні 2,3 м виступає відносно площини оборонного муру на 18 см. Тут, на висоті 3,26 м і до 4,12 м, чітко проглядаються закладені зубці. Верх кожного з них перекритий тонкими кам'яними плитами, які виступають на 7 см (рис. 6, 2; 9, 1).

З протилежного боку, тобто з боку горища прибудови, цей фрагмент опинився під долівкою. Після зняття підлоги та розчистки на рівні 3,9 м виявлено колишній зовнішній край північного оборонного муру. В цьому місці його товщина становила 2,38 м. Мур складався з трьох шарів: двох зовнішніх завтовшки 0,7 м та середнього (0,98 м). Характерно, що вони в межах зубця були змуровані на трьох різних розчинах. Зовнішні — на розчині № 1 (з півночі) та № 2 (з півдня), а середній — № 3. Оскільки останній є найпізнішим, його було розібрано до рівня 2,3 м, звідки починалось мурування на розчині № 1. Відкрита тут пло-

Рис. 9. Башта Рожанка під час досліджень:

1 — залишки зубців на північному оборонному мурі; 2 — сліди тропу на східному фасаді башти; 3 — залишки замурованого внутрішньо-стінного ходу північного оборонного мур на східному фасаді прибудови; 4 — внутрішньо-стінні сходи з башти на північний оборонний мур; 5 — гнізда від кам'яних кронштейнів на західному оборонному мурі (шурф № 7).

щадка являла собою бойовий хід, що йшов вздовж зубців муру. Хід було розкрито далі — від східної стіни прибудови на 2,15 м в бік башти, де починались кам'яні сходи з чотирьох східців, складених, як і зовнішній південний шар муру, на розчині № 2. Сходи йшли під заокруглену частину башти, яка зовні, з боку горища, мала мурування на розчині № 3.

Після розбирання мурування башти, що відповідало середньому шару оборонного муру, виявились ще три східці, які виводили у внутрішньостінний хід Рожанки на рівень третього ярусу (рис. 9,4). В межах сходів збереглись залишки стрільчастого склепіння, яке перекривало цей хід. Виявити його залишки на горизонтальній ділянці вздовж оборонного муру не вдалося, бо саме з того місця, де похила п'ята склепіння над східцями повинна була переходити у горизонтальну п'яту над ходом, починалось мурування на розчині № 3. Воно належало до часу, коли з'явилась прибудова, північна стіна якої перекрила закладені тоді ж зубці. Цікава деталь трапилась при розчистці п'яти склепіння. В тому місці, де вона змінювала нахил, в муруванні знайдено дерев'яний кілочок довжиною 7 см з зарубкою, на якому зберігся шматок мотузка з лика. Кілок з мотузком, що фіксував напрям склепіння, залишив каменяря, який працював тут за часи Владислава Ягайла.

Повне розкриття внутрішньостінного ходу дало можливість дослідити його північну стіну, на якій зовні проглядались зубці. Сліди їх відкриті і з боку горища. Вони починались з рівня 3,26 м і піднімались до 4,09 м. Один зубець шириною 1,3 м зберігся повністю. Проміжок між ними був завширшки 0,48 м та заввишки 0,73 м, висота зубця від бойового ходу дорівнювала 1,8 м. Розчин такий же, як і в кладці муру (№ 1). Східний проміжок між ним і сусіднім зубцем, який зберігся наполовину, замуровано на тому ж розчині, що й у внутрішньостінному ході, — № 3. Що ж до проміжку з заходу, то він не зберігся: впритул до зубця підходило мурування на розчині № 2, на якому складені також сходи та склепіння над ходом. Це свідчило про те, що на ранньому етапі північний оборонний мур мав бойовий хід, відкритий з подвір'я замку та захищений зубчастою парапетною стінкою. Згодом, коли продовжилось будівництво башти, він перетворився на внутрішньостінний. Сліди такого ходу, що йшов від башти Рожанки по муру до башти Лянскоронської, є на східному фасаді прибудови (рис. 9,3).

Аналогічний вихід вів на західний оборонний мур (рис. 6,1-Б). Починався він з того ж проходу, що і попередній. В межах башти над ним, з боку західного муру збереглося стрільчасте склепіння. Його рівень та нахил збігався з перекриттям східного проходу. В шурфі № 7, закладеному на рівні 5,15 м біля башти та західної стіни прибудови, було відкрито на глибині 1,35 м давній західний оборонний мур (рис. 9,5) товщиною 2,4 м. З західного боку в ньому на рівні 3,24 м знайдено два гнізда шириною 0,5 м, висотою 0,43 м та глибиною 0,77 м, проміжок між якими дорівнював 0,58 м. Безперечно, вони залишились від кронштейнів, відповідних за своїми розмірами тим, що є на башті Рожанці. Навіть проміжки між ними однакові. Ймовірно, що тут первісно на кронштейни спиралась аркатура, як і на башті. Враховуючи, що це бік замку з поля, на мурі вона могла вирішуватись як машикулі.

Коли досліджувалось завершення навколо купола, на рівні 9,56 м було знайдено внутрішню площину кам'яного парапета і встановлено його товщину — 1,35—1,5 м. Зовні він був облицьований жолобковою цеглою. Розчистка його верху виявила залишки шести проміжків між бійницями, які збереглись на висоті одного-двох рядів мурування. Вони починались на 35—50 см від внутрішнього краю парапету. Світловий проріз чотирьох бійниць дорівнював 60—70 см. Три з них мали паралельні щокі, а в одній вони звужувались зовні. Між парапетом та

куполом, навколо останнього проходив на рівні 8,7 м білокам'яний жолоб завширшки 0,48 м та завглибшки 0,19 м. Дно його в двох місцях трохи піднімалось, утворюючи вододіли. Відповідно до них в парапеті були зроблені два водомети. Ймовірно, що в цьому бойовому ярусі хід вздовж бійниць розташовувався на рівні їх низу. Він не міг бути нижче,

бо тут йому заважав би кам'яний жолоб і тісний проміжок між парапетом та куполом.

Питання, чи існував дах над кам'яним куполом, надзвичайно складне. Нам не вдалося знайти сліди від його конструкцій. Та й вони не могли залишитись після зруйнування парапету — єдиного місця для їх опори. Відсутність же слідів на куполі та наявність навколо нього кам'яного жолоба з водометами не заперечує існування даху. По-перше, купол такої конструкції не повинен був сприймати якесь навантаження, а по-друге, прикладом відведення атмосферних опадів жолобами при наявності даху у XVI ст. може бути башта Денна того ж замку³⁷. Тому Г. Логвин має рацію, припускаючи, що над кам'яним куполом Рожанки був ще й дах.

Особливе місце в матеріалах дослідження башти належить виявленим на її білокам'яних деталях каменярським знакам. Враховуючи, що така епіграфіка становить окрему тему дослідження, обмежимося лише спробою систематизації знайдених знаків згідно з будівельними етапами (рис. 10). Серед знаків

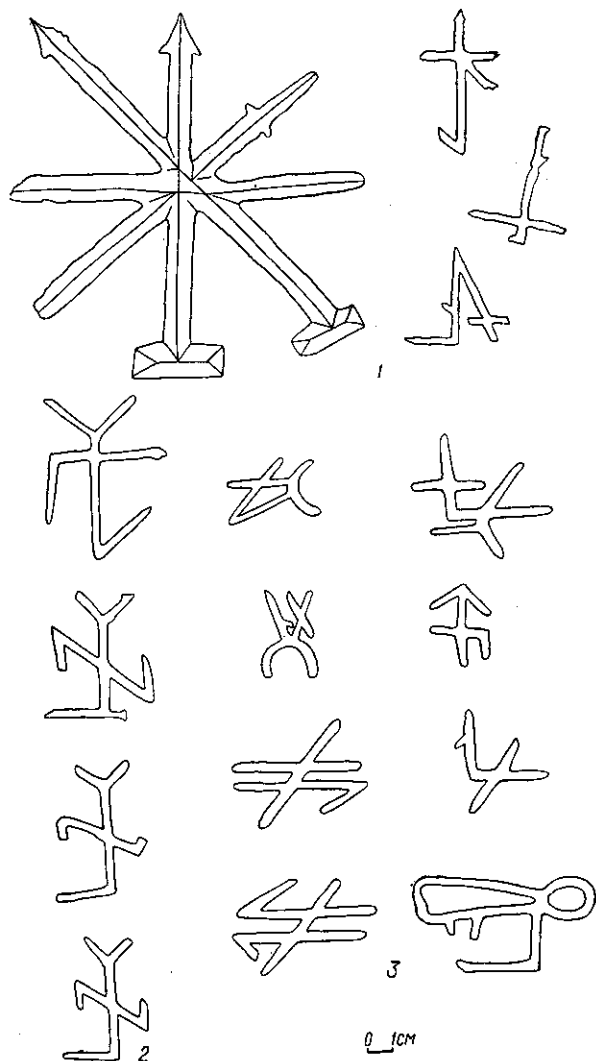

Рис. 10. Каменярські знаки на білокам'яних блоках архітектурних деталей башти Рожанки та прибудови: 1 — каменярські знаки 1395—1399 рр.; 2 — каменярські знаки 1404—1410 рр.; 3 — каменярські знаки 1495—1505 рр.

один надзвичайно загадковий. Він не схожий на всі інші як за характером рисунка і розміром, так і за розміщенням на порталі. На перший погляд знак нагадує восьмикутну зірку, але при детальному вивченні в ньому можна мітити перехрещені списи та меч. Розмір цього знака перебільшує інші (навіть взагалі відомі на спорудах замку) у чотири-п'ять разів. На відміну від звичайних каменярських знаків, що займають на білокам'яних деталях скромні, малопомітні місця, згаданий знак у ви-

³⁷ Registr... Roku, 1544, стор. 22.

гляді восьмикутної зірки розміщено на видному місці головного фасаду порталу.

До результатів дослідження башти слід залучити історичні дані з метою виявлення хронологічних меж її перших трьох етапів. Як відомо, останній литовський князь Федір Корятович покинув Поділля у 1393 р.³⁸ Ці землі перейшли до великого князя литовського Вітовта, який частину їх з головним містом Кам'янцем продав Владиславу Ягайлу. Останній же віддав їх у заставу краківському воєводі Спитці з Мельштина³⁹. З 1395 р. Спитко на правах «подільського князя» став піклуватися про внутрішнє впорядкування свого краю, обороняючи його від татар. З цією метою він у 1397 р. налагодив особисті зв'язки з молдавським воєводою Стефаном. З цього часу Спитко не займався польськими справами і майже не з'являвся у Кракові. Цікаве зауваження щодо цих подій наводить В. Гульдман. Діставши подільські землі, надто скоро Спитко вступив у конфлікт з Ягайлом. Приводом до цього стали оборонні споруди, які почав будувати новий правитель⁴⁰. Можливо, такий задум і належав Ягайлу, який хотів на східних кордонах мати надійну оборону⁴¹, але втілення його в життя Спитком викликало у першого незадоволення. Тим більш, що на той час він почав побоюватись славнозвісного рицаря — краківського воєводу, підозрюючи його в честолобстві. Передчасна смерть Спитка у 1399 р. в битві з татарами на Ворсклі раптово обірвала його діяльність⁴².

Якщо наведені історичні факти є непрямим доказом того, що перебування Спитка на Поділлі з 1395 до 1399 р. пов'язане зі столицею цього краю, а будівництво оборонних споруд — з територією замку, то згадка у 1615 р. під час огляду Кам'янецького староства про те, що Спитко, лікнуючись про прибуток кам'янецької общини, дав місту право третину мірки від помолу на млині на річці Смотричі одержувати для потреб міста та його укріплення, стає вже прямим доказом цього висновку⁴³.

Розпочате Спитком будівництво відновилося, цілком ймовірно, невдовзі після 1399 р. На це вказує характер стику мурувань першого та другого будівельних етапів*. Крім того, навряд чи Владислав Ягайло затримав би надовго спорудження оборонних укріплень на землях, які треба було захищати від замаху з боку Угорщини. Тому припустити, що другий будівельний етап стався за Владислава Варненчика, сина Ягайла, тобто через 35—40 років, здається нам неможливим. Правдоподібніше, що він відбувся з 1404 до 1410 р., бо пізніше, саме з 1410 р., цими землями володів Вітовт⁴⁴. Останні ж чотири роки життя Владислава Ягайла (1431—1434 рр.) були заповнені військовими подіями, зв'язаними з відібранням у литовців подільських земель, а це не могло сприяти проведенню будівельних робіт.

Щодо третього будівельного періоду, верхньою хронологічною межею якого був 1505 р., то тут слід згадати стан замку за описом 1494 р.

³⁸ A. Sokołowski. Dzieje Polski, t. II. Warszawa, 1900, стор. 40; В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 178.

³⁹ M. Baliński. Spytko z Meisztyna i ród jego. Opowiadania historyczne.— Biblioteka Warszawskaj, 1884, III, стор. 298; Н. Молчановский. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1887, стор. 236; A. Sokołowski. Вказ. праця, стор. 40.

⁴⁰ В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 179.

⁴¹ M. Baliński. Вказ. праця, стор. 299, додаток 2.

⁴² В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 179.

⁴³ A. Jabłoński. Źródła dziejowe, t. V. Warszawa, 1877, стор. 16.

* В південно-західній бійниці другого ярусу башти, що збереглась у своєму первісному вигляді, на білокам'яному блоці з прорізом у вигляді перевернутої замкової щілини, добре простежуються розчини мурувань двох етапів. На розчині першого етапу, вставлено блок, на другому складено склепіння над ним. Проте другий розчин ніде не трапився зверху першого. Це могло б свідчити про значний відрізок часу між їх появою і про пошкодження незакінченого мурування першого будівельного етапу.

⁴⁴ В. Гульдман. Вказ. праця, стор. 182.

Як зазначалось, через безперервні напади татар замок був в поганому стані. Отже, навряд чи відбулись в ньому будівельні роботи, заплановані на Піотрківському сеймі у 1463 р.⁴⁵ На нашу думку, складання опису мало ті наслідки, що єпископ Креслав виділив кошти на відновлення Кам'янець-Подільського замку. Тому хронологічними межами цього етапу слід вважати 1485—1505 рр.

Підсумовуючи наведені історичні дані, можна відтворити таку картину будівництва башти Рожанки в світлі нових досліджень.

У 1395 р. краківський воєвода Спитко почав розбудову замку в північно-східному напрямку. На межах майбутньої території він закладає башту Рожанку, яку встигає підняти лише на 10 м. Її верхні три яруси лишаються незакінченими. На цьому етапі башта Рожанка набуває такого вигляду. Її перший ярус, нинішній підвал, круглий всередині та квадратний зовні, за допомогою тропів переходив у циліндричний об'єм другого та третього ярусів. Бійниці в них мали світловий проріз у вигляді перевернутої замкової щілини. Вхід до башти був з другого ярусу через згаданий вище поргаль з «загадковим» знаком. Сполучення з першим та третім ярусами здійснювалось по приставних дерев'яних сходах. Північний оборонний мур, що йшов на схід від башти, було зведено тоді ж на повну висоту з зубцями та відкритим з боку двору бойовим ходом.

Навряд чи буде колись відомо, яким передбачалось закінчення башти Рожанки, але другий будівельний етап (1404—1410 рр.) органічно продовжив втілення за-

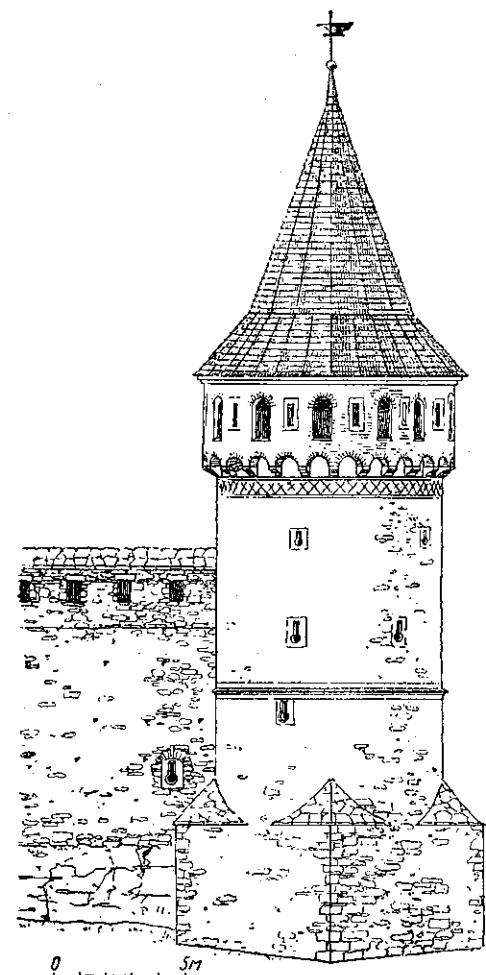

Рис. 11. Башта Рожанка у першій чверті XV ст. Північний фасад. Реконструкція автора.

думу попереднього будівничого. Башта з високим конусоподібним дахом піднеслась на висоту 30 м (рис. 11). Її струнке циліндричне тіло з чотирма бойовими ярусами на висоті 17 м вінчалось характерною для того часу романською аркатурою — цегляними арками на білокам'яних кронштейнах. Вони несли кам'яний парпет п'ятого ярусу, облицьований зовні цеглою. В ньому було 12 видовженої форми бійниць, які закривались захисними щитками та стільки ж вузьких бійниць-щілин між ними. Цей надзвичайно бойовий за виглядом ярус підкреслювався навколо башти під кронштейнами тинькованим різнокольоровим поясом. Окремі частини фасаду прикрашались аналогічним орнаментом. На четвертому ярусі східного фасаду, де зараз віконний проріз, орнамент опоясував виступаючу машикулю, навісний вогонь якої заважав противнику просуватися по дорозі повз башту. В зв'язку з тим, що рівні ярусів башти

⁴⁵ Гульдман. Вказ. праця, стор. 182.

не співпадали з бойовим ходом оборонних мурів, сполучення між ними здійснювалось за допомогою внутрішньостінних сходів. Вони виводили на бойовий хід мурів, який тоді було перероблено на внутрішньостінний. Це був характерний прийом оборонного будівництва того часу. Аналогічний хід, але пізнішого часу, зберігся частково на мурах Польської брами у Кам'янці.

Слід відзначити, що Рожанка на той час являла собою повну аналогію відомим краківським баштам, побудованим у XIV ст., з яких три

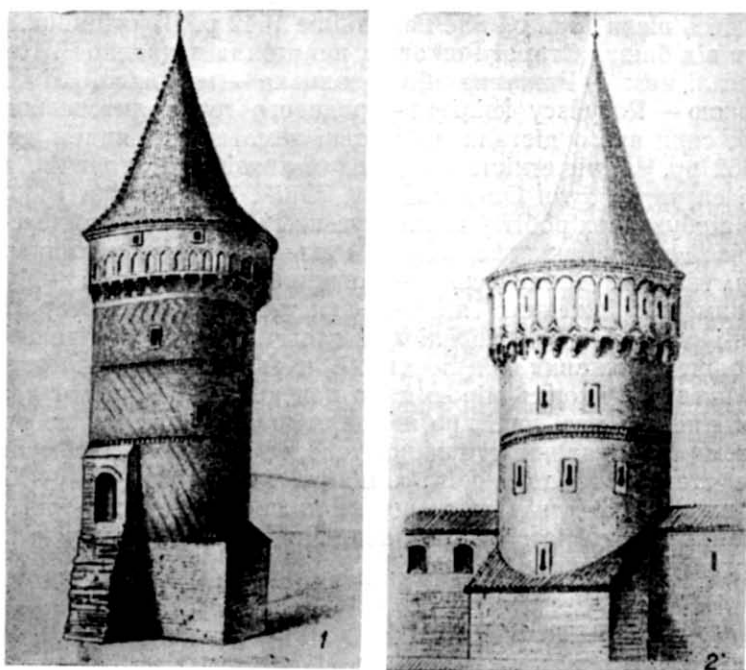

Рис. 12. Башти Позументиків (1) та Зброярська (2) у Кракові XIV ст.

збереглись до нашого часу (рис. 12). Подібність їх полягала не тільки в об'ємно-просторовому рішенні, яке давало сполучення круглої башти з мурами та перехід кубічного об'єму до круглого за допомогою тропів. Схожими були також їх завершення — парапет на аркатурі та білокам'яних кронштейнах, форма бійниць, декоративний пояс під кронштейнами та орнаментовані мотиви на фасадах. Навіть хід по оборонних мурах — внутрішньостінний — був ідентичний ⁴⁶.

Другий будівельний етап можна вважати розквітом башти Рожанки. Як довго вона проіснувала в такому вигляді, невідомо, але в 1494 р., коли складено опис замку, башта, разом з іншими його спорудами, була вже пошкоджена. Відновлення її та часткова реконструкція, що сталися в 1495—1505 рр., пов'язані з добудовою перед її південним фасадом триповерхової споруди. Завдяки цьому перехід на північні мурі став здійснюватись уже через неї, а внутрішньостінний хід зі сходами в стінах башти було закладено. Тоді ж переробили зовні нижній ярус башти, бо для будови муру з «таємним ходом» перешкоджали його зовнішні кути з тропами. З появою цього муру дорога, що проходила повз башту, була частково перекрита склепінням «таємного ходу». Зникла необхідність в навісному вогні з машикулі і на її місці з'явилося згада-

⁴⁶ ВИА, т. 4. Л.—М., 1966, стор. 552; A. Sokołowski. Вказ. праця, т. II, стор. 155, 164.

не вікно, а над ним кам'яна плита з написом, який в надзвичайно стилій формі сповіщав біографічні відомості про башту.

Дальші будівельні роботи на Рожанці мали ремонтний характер. За турків її верх було пошкоджено і відновлено. У XVIII ст., у зв'язку з добудовою західного бастиону, південно-західні камери бійниць були перетворені на ніші, а коли башту переобладнали під мешкання бурграбія — підстарости, на другому ярусі зробили вікна, а в стінах влаштували камін. Інші роботи XIX ст. — засипка підвалу та незначні підмуровки — не вплинули на її вигляд.

Слід спинитись ще на назвах башти — Рожанка або Ружицька, які виникли десь після 1505 р., але не пізніше 1542 р. Вірогідніше, що вони перейшли від башти Старої Рожанки, що стояла недалеко ⁴⁷. Походження ж взагалі назв — Рожанка або Ружицька — можливо, слід зв'язувати з назвою — *Rożyńscy książęta* — родового герба литовського князя Корята ⁴⁸, сини якого дістали подільські землі з Кам'янцем десь після 1351—1362 рр. ⁴⁹ Причетність литовських князів Корятовичів, з яких у Кам'янці спочатку були Олександр та Юрій, а потім (до 1393 р.) Федір ⁵⁰, до відбудовчих робіт у давньоруському замку ⁵¹ очевидна, а звідси й, можливо, до будівництва Старої Рожанки. Назва останньої могла трансформуватись: Рожинська — Рожанка, Ружинська — Ружицька. Проведеним дослідженням північно-західної ділянки Старого замку Кам'янця-Подільського виявлені хронологічні етапи будівництва його рогової башти Рожанка, відтворено її первісний вигляд, встановлена первісна назва та якоюсь мірою дано пояснення її сучасної назви. Але головним є те, що нові дані про неї зараз стають ключем до розв'язання проблеми формування історичної топографії всього ансамблю. Встановлення етапу розбудови його кам'яних укріплень — XII—XIII ст. — має надзвичайно важливе значення не лише у розкритті архітектурної та військово-інженерної історії Кам'янець-Подільського замку, а й взагалі оборонного будівництва на Україні.

Е. М. ПЛАМЕНИЦКАЯ

Исследование Каменец-Подольского замка

Резюме

В статье рассмотрены вопросы, связанные с историей строительства и датировкой одного из ранних сооружений Каменец-Подольского замка — башни Рожанки, расположенной в его северо-западной части.

На основании эпиграфического источника — каменной плиты с латинской надписью, анализа архивных материалов, архитектурно-археологического исследования, изучения характера кладки и строительных растворов — автору удалось определить этапы строительства и графически реконструировать первоначальный вид памятника. В отличие от предыдущих датировок — 1505 г., XVI в. и 1707 г. — выяснилось, что башня была начата в 1395—1399 гг., возобновлена в 1404—1410 гг.

В результате изучения имеющихся данных автор приходит к выводу, что в латинской надписи указан не 1707 г., а 1505 г., который связан не с основанием башни, а с ее третьим строительным этапом. Первоначальные названия башни («Владиславская» и «Креслава») связаны с именами Владислава Ягайла — ее основателя и Креслава, на

⁴⁷ Див. *Regestr... Roku, 1542*, стор. 16. Приклади, коли назва зруйнованої башти переходить на ту, що стоїть поруч, є навіть в Кам'янець-Подільському замку: назва башти Чорної, зруйнованої за турків, перейшла на Башту Нову, що стояла недалеко від неї.

⁴⁸ K. Niesiecki. *Herbarz Polski*, т. VIII. Lipsk, 1841, стор. 167.

⁴⁹ Н. Молчановский. *Очерк о Подольской земле до 1434 года*. К., 1887, розділ VII, стор. 174—175, 193—195.

⁵⁰ А. Сементовский. *Вказ. праця*, стор. 39; Н. Молчановский. *Вказ. праця*, стор. 195.

⁵¹ Е. М. П л а м е н и ц к а. *Про час заснування Кам'янець-Подільського замка-фортеці. — Слов'яно-руські старожитності*. К., 1969, стор. 137, 144; Е. М. П л а м е н и ц к а. *Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замка. — Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970, стор. 141, 142.

чи средства осуществлялась ее частичная реконструкция. Нынешнее название башни, вероятно, перешло от рядом стоявшей более древней башни — Старой Рожанки. Само же слово Рожанка, возможно, происходит от названия родового герба князя Коряты, один из сыновей которого мог иметь отношение к строительству Старой Рожанки.

Данные, полученные в результате исследования северо-западного участка замка, вносят новое в историю его ансамбля, важны для изучения проблемы формирования его исторической топографии. Выяснение этапа расширения древнейшей части замка — его каменных укреплений XII—XIII вв. — имеет большое значение в изучении оборонного зодчества Украины.

В. Л. ЗУЦ

Громадянська община ольвіополітів догетського часу

У відомому дослідженні В. В. Латишева про історію і державний лад Ольвії в зв'язку з складом її населення згадується і громадянська община ольвіополітів, але автор обмежився лише переліком питань, які стосуються її та на які тогочасні джерела не могли дати відповіді¹. Нині наука має в своєму розпорядженні не тільки багато нових епіграфічних джерел, а й величезну кількість археологічних матеріалів. Це результат багаторічних систематичних розкопок городища і некрополя Ольвії, а також залишків поселень античного часу на території Нижнього Побужжя. І хоча й тепер ще не на всі питання, поставлені В. В. Латишевим, можна дістати відповідь, але наявні матеріали дають змогу підійти до висвітлення розглядуваного питання на ширшій джерельній базі й торкнутись таких його сторін, які в минулому були поза увагою дослідників.

Основу населення Ольвійської держави, як і взагалі всякого античного поліса, становили вільні повноправні громадяни, які іменували себе ольвіополітами (ΟΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ), про що говорить Геродот² і свідчать ольвійські написи (ΙΡΕ, Ι², 20, 21, 198, 325, 326; ΗΟ, 3—7, 9, 14, 15, 38, 41)³.

Форма ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΑΙ виникла від назви поліса ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΣ. На одному з написів римського часу (ΙΡΕ, Ι², 46, фр. а) В. В. Латишев реконструює її досить переконливо: [ΟΛΒΙ]ΟΠΟΛΙΣ. На такому масовому матеріалі, як монети, вміщували скорочене найменування поліса в називному відмінку (ΟΛΒΙΝ), відоме на ранніх ольвійських монетах.

Терміни «ольвіополіт», «ольвіополіти» є в епіграфічних документах й інших грецьких центрів: метрополії Ольвії — Мілета, а також Коса (ΙΡΕ, Ι², 77), Тенедоса (ΙΡΕ, Ι², 78), Візантії (ΙΡΕ, Ι², 79), Херсонеса (ΙΡΕ, Ι², 345, 346), Тіри, Делоса⁴. Відомо надгробок римського часу, який поставив у Томах своєму синові Сатіру⁵ ольвіополіт Понтік. В літературній же традиції громадяни Ольвії звичайно фігурують як борісфеніти (від поширеної у власне Греції назви Ольвії — Борісфен), що засвідчили Геродот, Діон Хрісостом, Лукіан Самосатський, Діоген Лаєрський, Стефан Візантійський, Макробій⁶. Цей етнікон відомий і в

¹ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887, стор. 226.

² Herod., IV, 18. Ольвіополітами називає ольвійських громадян і автор «Історії Августів» (кінець IV ст. н. е.) (Antoninus Pius, 9).

³ Див. також пам'ятний напис II ст. до н. е. антиохійцю Гераклеонові, синові Ніка, на золотій пластинці (ЗОИИД, т. XX, 1897, V, стор. 17).

⁴ Б. Н. Граков. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова в Малой Азии. — ВДИ, 1939, № 3, стор. 264—265, № 35 (а також, ймовірно, № 36 і 37), стор. 257—258, № 23 (та, вірогідно, № 24); А. И. Фурманская. Новый эллиграфический памятник из Тира. — СА, № 4. М., 1960, стор. 173—179.

⁵ Б. Н. Граков. Вказ. праця, додаток, № 4.

⁶ Herod., IV, 18, 78 і 79; Dio Chrys., Or. XXXVI; Luc. Tox., 61; Diog. Laert., IV, 7, 46; Steph. Byz. s. v. ΒΟΥΤΣΘΕΝΗΣ; Mascr. Saturn, I, 11, 33.

епіграфічних пам'яток — декреті дельфійців на честь припонтійських феорів і надгробному написі з східного некрополя міста Родоса⁷. На оббивці щита, знайденого в Дура-Европосі, зображено карту, на якій Ольвія названа Борісфеном⁸. У виявленому в Кларосі (Мала Азія) написі II ст. до н. е. про священних послів з Ольвії вони виступають представниками «від ольвіополітів або борісфенітів» (ΟΛΒΙΟΠΟΛΕΙ ΤΩΝ ΤΩΝ ΚΑΙ ΒΟΡΙΣΘΕΝΕΙΤΩΝ)⁹. У цій формулі знайшло відображення подвійне найменування громадян Ольвійського поліса, що пов'язане з обома назвами останнього¹⁰.

Повноправні громадяни цього поліса (як і в інших античних державах, до них, напевно, належали тільки особи чоловічої статі) становили громадянську общину, яку в епіграфічних документах (ΙΡΕ, Ι², 24, 27, 30—32, 34? 35, 188?; ΗΟ, 26—29, 33?, 35, 42, 45, 46, 65?) звичайно іменують народом (Ο ΔΗΜΟΣ), що є загальноприйнятим для державних актів грецьких полісів. Паралельно з цим терміном іноді (наприклад, в ΙΡΕ, Ι², 26, 325; ΗΟ, 38, 41) вживався і ширший, який містив етнічний, — народ ольвіополітів (Ο ΔΗΜΟΣ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΩΝ). Він також простежується в державних актах інших полісів.

Громадянська община ольвіополітів виникла тоді, коли окремі общини грецьких колоністів, які наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. оселились у Нижньому Побужжі, згодом об'єдналися в одне державне утворення на чолі з Ольвією — Ольвійський поліс.

Ми вже мали нагоду висловити припущення, що общини жителів грецьких поселень Нижнього Побужжя в початковий період свого існування не становили єдиної держави і що перш ніж з'явилися передумови для цього, минув деякий час¹¹. Період, протягом якого могли виникнути такі передумови, обчислювався, мабуть, кількома десятиліттями. Спробуючи реконструювати первісний склад жителів грецьких поселень Нижнього Побужжя, ми, звичайно, беремо до уваги і наявність серед них вихідців з мілетського демосу. Останні в метрополії належали до гетерії, яка, згідно з Плутархом, називалася хейромаха (ті, що жили працею своїх рук). Але поряд з мілетянами серед колоністів були вихідці й з інших грецьких центрів. Крім того, певні контингенти переселенців, треба думати, з'явилися в Нижньому Побужжі й після виникнення тут Ольвійського поліса. Отже, щодо етнічного походження і часу переселення на цю територію жителі поліса були досить неоднорідні, чим зумовлювалося і різне правове становище окремих частин його населення.

До громадянської общини ольвіополітів, очевидно, увійшли всі вільні греки, які жили в Нижньому Побужжі на момент об'єднання місцевих грецьких поселень в одну державу під зверхністю Ольвії. Основним ядром ольвіополітів стали грецькі переселенці, які брали участь у заснуванні колонії, та їхні нащадки. Разом з тим наявність серед найдавніших археологічних матеріалів фрагментів чорнолощеної кераміки, яка була чисто локальним, північнопричорноморським явищем, має свідчити про існування у той період і місцевого етнічного елемента.

Про етнічний склад населення Ольвії догетського часу деякі відомості дають її епіграфічні пам'ятки, що містять досить значний ономастич-

⁷ Б. Н. Граков. Вказ. праця, № 12, 67.

⁸ Cumont. Fouilles de Doura-Europos 1922—1923. Paris, 1926, стор. 329, табл. CIX—CX.

⁹ J. Robert, L. Robert. Bulletin epigraphique.—REG, LXXI, стор. 327, № 477; П. О. Карышковский. Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н. э.—Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, стор. 172—197; його ж. Заметки об Ольвии и Борисфене. 6. Борисфениты в Кларосе.—ЗОО, т. II (35), 1967, стор. 89.

¹⁰ Пліній (NH, IV, 82) наводить дві назви цього поліса — Ольвіополь і Мілетополь. Останню назву, вживану щодо Ольвії тільки Плінієм, пояснюють прагненням підкреслити належність її, як колонії, Мілетові.

¹¹ В. Л. Зуц. До питання про утворення Ольвійської держави.—Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 44—45.

ний матеріал. Використовуючи його, необхідно, однак, пам'ятати, що за тієї доби «кожне власне ім'я належало не стільки навіть даному племені чи взагалі етнічному угрупованню, не стільки навіть даній мові чи діалекту, скільки даній культурі, а вона могла виходити за межі етнічного угруповання і властивої йому мови»¹². Отже, не всі особи з негрецькими власними іменами обов'язково мали бути негреками, і навпаки — не всі власники грецьких імен обов'язково були греками.

Тому слід дуже обережно поставитись до висновку Т. М. Кніпович, яка на підставі аналізу ольвійської ономастики стверджує «проникнення до міського населення (Ольвії — В. З.) і негрецьких елементів»¹³. В той же час викликає інтерес ряд інших її спостережень і висновків.

Серед ольвійських імен поряд з повсюдно поширеними в грецькому світі, а також з іменами, улюбленими виключно в Ольвії, Т. М. Кніпович виділяє групу тих, що мають численні аналогії в написах іонійських міст і насамперед метрополії Ольвії — Мілета. Вони характеризуються типовими іонійськими діалектними особливостями і трапляються на ольвійських надгробках головним чином V—IV ст. до н. е., а також (у меншій кількості) на пам'ятках елліністичного часу. З цих пам'яток найдавніші ще раз свідчать про іонійське походження колоністів, які заснували Ольвію, а пізніші — про те, що вплив метрополії позначався на культурі населення цього міста і в наступні століття¹⁴.

Крім корінних ольвіополітів, в полісі жила й певна кількість греків-іноземців. Відомо до півсотні ольвійських епіграфічних пам'яток догетського часу, які зв'язані з перебуванням тут громадян інших грецьких держав або в яких згадуються іноземці. Більшість цих пам'яток становлять декрети про надання проксенії та інших привілеїв, меншість — почесні декрети, надгробні написи тощо.

Наше припущення про переважно грецький склад населення Ольвії, зроблене на підставі писемних джерел, підтверджують дані археології. Вивчення ольвійської архітектури, житлових споруд і некрополя приводить до висновку про типово грецький характер їх за догетського часу¹⁵.

В V ст. до н. е., за свідченням Геродота¹⁶, найближчим сусідом Ольвії було плем'я каліпідів, які належали до еллінів-скіфів. Усталеної думки про походження та історичну долю каліпідів у науці ще немає¹⁷. Хоча більшість дослідників вважає їх скіфським плем'ям, але текст Геродота (каліпіди «живуть однаково із скіфами») не дає підстав для

¹² А. А. Белецкий. О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях. — СА, XXVIII. М., 1958, стор. 82.

¹³ Т. Н. Книпович. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников. — МИА, № 50, 1956, стор. 131. Три з чотирьох виявлених Т. Н. Книпович негрецьких імен А. О. Білецький вважає належними до грецької ономастики (Про власні імена з ольвійських написів. — Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 21—23).

¹⁴ Слід зазначити, що іонійські діалектні особливості виявляються в Ольвії не лише в іменах. Так, на ранніх монетах назву поліса іноді передають в іонійській формі: ОΛΒΙΝ (замість пізнішої загальногрецької ОΛΒΙΑ) так само, як і етнікон: ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΕΩΝ (замість ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΩΝ). Про особливості мови написів Ольвії також див. ІРЕ, 12, стор. 569—571; И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953, написи 10, 13, 18, 24, 25, 41, 43; Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1968 (в тексті — НО), напис 1; М. И. Кузьма. Мовні особливості ольвійських написів. — Іноземна філологія, вип. 17. Питання класичної філології, № 7. Львів, 1968, стор. 30—33.

¹⁵ А. Н. Карасев. Архитектура (Краткий очерк). — Античные города Северного Причерноморья. М.—Л., 1955, стор. 214; Е. И. Леви и А. Н. Карасев. Дома античных городов Северного Причерноморья. — Там же, стор. 216; С. Д. Крыжицкий. История домостроительства Ольвии в эллинистическую эпоху (Опыт реконструкции жилых домов и кварталов). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1968, стор. 16; Ю. И. Козуб. Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э. как исторический источник. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1963, стор. 18.

¹⁶ Herod., IV, 17.

¹⁷ Н. В. Шафранская. О миксэллинах. — ВДИ 1956, № 3, стор. 37 і далі.

такого твердження: схожість ще не означає тотожності. Посередньою вказівкою на нескіфське походження каліпідів є передане Псевдо-Скімном свідчення Ефора (IV ст. до н. е.) про карпідів, з якими ототожнюють геродотових каліпідів (вірніше — їхніх нащадків). Ефор називає карпідів окремо від скіфів. А якщо каліпіди не були споріднені з останніми, лишається припускати генетичний зв'язок їх з населенням цієї території попереднього, кіммерійського часу¹⁸. Не виключено, що вони становили те місцеве населення, яке застали в Нижньому Побужжі грецькі колоністи.

Деякі дослідники схильні вважати, що саме каліпіди були жителів поселень Нижнього Побужжя¹⁹. Згідно з іншим поглядом, цьому племені належали лише ті поселення, де наявні житла землянкового або напівземлянкового типів (поблизу Широкої балки, на лівобережжі Бузького лиману, в районі Березанського лиману, а також у північній частині о. Березань)²⁰. Свого часу, однак, ми спробували показати, що матеріальна культура цих пам'яток за своїм характером була переважно грецькою²¹. Крім того, Геродот повідомляє, що каліпіди живуть «першими від торжища борісфенітів»²². Термін «торжище борісфенітів» можна тлумачити як окреслення території Ольвійського поліса або самого міста Ольвії. Виходячи з тексту Геродота, який розглядає племена Скіфії в певному порядку (в даному разі з півдня на північ, за течією Південного Бугу), слід думати, що основна частина каліпідів мешкала не «в околицях Ольвії», як це прийнято вважати, а деь на узбережжі Південного Бугу на північ від міста або ж від поліса в цілому.

Напевно, деяка кількість каліпідів жила й в межах ольвійської хори. Ми допускаємо таку можливість, хоча й не поділяємо думки, нібито з ними слід обов'язково пов'язувати житла землянкового й напівземлянкового типу. Такий висновок, на наш погляд, був би передчасним. Імовірно, саме у зв'язку з розселенням частини каліпідів серед грецьких колоністів їм дали найменування «елліни-скіфи». Не виключено, що термін «скіфи» в даному разі вживали не як етнонім, а як синонім негреків, варварів.

Мабуть, таким етнічним складом характеризується населення Ольвійського поліса в V ст. до н. е. Якихось певних даних для наступних півтора століть ми не маємо. Але в епіграфічній пам'ятці кінця III — початку II ст. до н. е. — декреті на честь Протогена — містяться деякі відомості, що стосуються розглядуваного питання. В декреті сказано, що «мікселлінів (тобто «мішаних греків». — В. З.) чисельністю не менше 1500, які були в минулу війну союзниками в місті, збили з путі вороги»²³.

Протягом тривалого часу дослідники ототожнювали мікселлінів протогенівського декрету з каліпідами — еллінами-скіфами Геродота. Нещодавно була, однак, запропонована інша інтерпретація. Так, шляхом зіставлення літературних, епіграфічних і археологічних даних Н. В. Шафранська дійшла висновку, що «ольвійські мікселліни були не-

¹⁸ М. С. Синицин. До питання про населення північно-західного Причорномор'я. — Наукові записки Одеського державного педінституту, т. VIII. Одеса, 1947, стор. 155—156.

¹⁹ Ф. М. Штителъман. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1952, стор. 21; і і ж. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана. — МИА, № 50. М., 1956, стор. 272.

²⁰ Я. В. Доманский. Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э. (Историко-археологическое исследование). Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1955, стор. 10 і далі; його ж. Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э. — Археологический сборник, вып. 2. Л., 1961.

²¹ В. Л. Зуб. Територія Ольвійської держави догетського часу. — Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 83—85.

²² Herod., IV, 17.

²³ IRE, I², стор. 55.

повноправною групою населення, яку ольвійські рабовласники використовували в своїх найманих загонах»²⁴.

«Мішаних греків», що, за Псевдо-Скімном²⁵, жили в іншій іонійській колонії—Крунах-Діонісополі, розташованій на західному узбережжі Чорного моря, розглядають як вихідців з різних іонійських центрів²⁶. В такому самому плані трактують і згадуваних Фукидідом²⁷ «ксіммік-тів», тобто «мішаних», які мешкали в Амфіполі.

Зважаючи на це, ми схильні й в ольвійських мікселлінах так само, як і В. В. Лапін²⁸, вбачати греків немілетського походження, що через деякий час після заснування в Нижньому Побужжі колонії мілетян переселилися сюди й осіли в межах Ольвійського поліса.

Таким чином, його населення складалося з двох етнічних груп. До однієї входили греки, до другої — жителі негрецького походження. До перших належали корінні ольвіополіти, а також іноземці — громадяни інших грецьких держав, які жили більш-менш тривалий час в Ольвії, та грецькі вихідці (і їх нащадки), що здавна втратили зв'язки з своєю батьківщиною і назавжди оселилися на території Ольвійського поліса. До останніх ми відносимо й мікселлінів протогенівського декрету. Негрецьку частину населення складали особи скіфського походження. Крім того, до неї могли входити, на нашу думку, й ті з каліпідів, що були мешканцями поліса*. Наявні джерела не дають змоги встановити чисельне співвідношення між названими етнічними групами.

У відомому договорі другої половини IV ст. до н. е. між Мілетом і Ольвією, який починається словами «такі звичаї батьків у ольвіополітів і мілетян», підкреслюється, що обумовлені ним порядки такі самі, які були раніше (ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΕΞΑΝ)²⁹. Отже, дуже давно, з самого виникнення Ольвійського поліса³⁰, в нього з Мілетом існувала ісополітія, тобто взаємне надання громадянських прав і, отже, мілетяни, які з тих чи інших причин опинялися в Ольвії, ставали повноправними членами її громадянської общини.

Про те, як складали списки громадян в Ольвії і як туди вносили вільних уродженців поліса, що досягли повноліття, ми не знаємо. Відомо, що, наприклад, в Афінах у другій половині IV ст. до н. е. 18-річних юнаків могли внести в списки громадян лише після певної процедури, яка мала на меті одержати докази їхніх прав на афінське громадянство. А для цього необхідно було, щоб батьки молодой людини належали до афінських громадян, а вона була їхньою законнонародженою дитиною. Якщо юнак не діставав права на громадянство, держава продавала його в рабство³¹. Про практикування в Ольвії подібної процедури даних немає. Але в договорі про ісополітію сказано, що коли хто з мілетян «забажає виконувати обов'язки службової особи (в Ольвії.— В. З.), то нехай з'явиться він у раду і, записавшись, хай виконує (їх)»³². Можливо, й уродженці Ольвійського поліса мали оформляти своє громадянство в раді.

²⁴ Н. В. Шафранская. Вказ. праця, стор. 48.

²⁵ Ps.—Scymn. peri pl., 757.

²⁶ Т. В. Блаватская. Западнопонтские города в VII—I веках до н. э. М., 1952, стор. 29.

²⁷ Thuc., IV, 106, 1; Т. В. Блаватская. Вказ. праця, стор. 29.

²⁸ В. В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966, стор. 181.

* Свого часу ми вже висловили негативне ставлення до спроби розглядати скіфів-землеробів як частину населення ольвійського поліса (В. Л. Зуц. Вказ. праця, стор. 86).

²⁹ Б. Н. Граков. Вказ. праця, № 35, стор. 264.

³⁰ Пор. С. А. Жебелев. Милет и Ольвия.— Северное Причерноморье. М.—Л., 1953, стор. 39. На думку С. О. Жебелева, зауваження Геродота (IV, 78) про те, що ольвіополіти називають себе мілетянами, треба розуміти так, що між обома містами існувала ісополітія.

³¹ Arist Athen. polit., 42, 1.

³² Б. Н. Граков. Вказ. праця, стор. 264.

Права громадянства (Н ПОΛΙΤΕΙΑ) разом з іншими привілеями діставали за ті або інші заслуги перед ольвіополітами деякі іноземці з інших грецьких полісів, головним чином купці. З ольвійських декретів відомо, що такі права в IV ст. до н. е. було надано месембрійцю (ІРЕ, І², 20), двом афінянам (НО, 5), двом гераклеотам (НО, 6), істріянцю (НО, 7), візантійцю (НО, 9), можливо, фіванцю (НО, 14); у III ст. до н. е. — істріянцю [ІРЕ, І², 21 (НО, 15)]³³, каллатійцю (ІРЕ, І², 27), родосцю (НО, 24) і двом (або більше) невідомим особам (ІРЕ, І², 28; НО, 21). Крім того, можливо, ольвійське громадянство в різний час дістали й інші особи, яким було надано звичайні привілеї, але через фрагментарність джерел (ІРЕ, І², 22, 23; НО, 2, 3, 8, 10—13, 16—20, 22, 23 та ін.) з певністю твердити про це немає достатніх підстав. Інші іноземці — мешканці Ольвії прав громадянства, звичайно, не мали.

Питання про соціальний склад населення Ольвійської держави є дуже важливим для дослідження громадянської общини ольвіополітів.

В колонії переселялось у першу чергу надлишкове населення метрополії, що складалося переважно з вільних дрібних виробників — головним чином землеробів, а також ремісників. Тому не буде помилкою припускати, що саме вони становили основний контингент членів общини ольвійського поліса в найдавніший період його існування.

Останнім часом наука збагатилась цінним джерелом, що містить нові дані про соціальний склад населення Нижнього Побужжя того періоду. Йдеться про знайдену в 1970 р. на о. Березані свинцеву пластинку — лист, датований другою половиною VI ст. до н. е.³⁴ Судячи з адреси, його надіслав якийсь Ахіллодор своєму сину та Анаксагорові. Дослідник листа Ю. Г. Виноградов припускає, що його адресували з Березані в Ольвію, але він не досяг місця призначення. В цьому документі знайшла відображення багатоманітність занять грецьких колоністів (морська торгівля, лихварство, здача в найом житла і т. ін.), що мала місце в ранній період заселення ними Нижнього Побужжя. Як підкреслює Ю. Г. Виноградов, зміст листа «проливає яскраве світло на соціально-економічні відносини грецького суспільства архаїчної епохи... Документ дає змогу зробити ряд спостережень щодо високого рівня розвитку і диференційованості економічних відносин цього часу (система застави майна, позички і т. д.)»³⁵.

Соціальний склад населення міста Ольвії, крім писемних джерел, досить добре висвітлюють матеріали городища і некрополя.

Матеріали некрополів Ольвії та Березані архаїчного часу свідчать про переважання серед населення Нижнього Побужжя небагатих обшинників, про наявність незначного прошарку представників заможної верхівки³⁶.

Цінні спостереження щодо соціального становища ольвіополітів здобуто шляхом аналізу поховальних комплексів класичного часу³⁷. Населення Ольвії того періоду поділяється на три категорії: 1) найбагатші громадяни, заможна верхівка поліса; 2) середній шар — основна маса вільних громадян; 3) найбідніша частина вільного населення. В V ст. до н. е. в Ольвії, безперечно, була деяка кількість рабів, хоча матеріали некрополя і писемні джерела свідчень про них не містять. Ра-

³³ Новітнє датування цього напису — перша половина III ст. до н. е. — запропонувала Е. І. Соломонік (НО, стор. 26; *Clio*, Bd., 52, 1970, стор. 428—429). В. В. Латишев наводив іншу дату — IV ст. до н. е.

³⁴ Ю. Г. Виноградов. Древнейшее греческое письмо с острова Березань. — Тезисы докладов конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Б. В. Фармаковского. Л., 1971, стор. 1—3.

³⁵ Ю. Г. Виноградов. Вказ. праця, стор. 2—3.

³⁶ В. Л. З уц. До питання про утворення Ольвійської держави, стор. 43.

³⁷ Ю. И. Козуб. Вказ. праця, стор. 20—22.

бів використовували, очевидно, як у домашньому господарстві, так і в державному, зокрема для виконання різних трудомістких робіт. Існує, наприклад, думка, що з другої половини V ст. до н. е. в каменоломнях працювали здебільшого раби³⁸.

За класичного часу більшість населення Ольвії належала до середнього шару, що був основою громадянської общини грецьких полісів. Відносно слабка майнова диференціація ольвійського некрополя такою ж мірою характерна для V ст. до н. е., як і для VI ст. Основну масу ольвійського населення в той час становили дрібні вільні землероби і ремісники. Адже ще К. Маркс відзначав, що «як дрібне селянське господарство, так і незалежне ремісничє виробництво... є економічною основою класичного суспільства в найбільш квітучу пору його існування, після того як первісна східна спільна власність уже розкла-лась, а рабство ще не встигло оволодіти виробництвом у хоч трохи значній мірі»³⁹.

В IV ст. до н. е. у зв'язку з далішим розвитком ремесла і торгівлі, а також з поступовою концентрацією земельної власності відбуваються істотні зміни в соціальному житті Ольвійського поліса, що простежуються за археологічними матеріалами некрополя і міста. Серед поховань того часу можна виділити могили з багатим інвентарем. До IV ст. належать найраніші ольвійські склепи, в яких могли бути поховані лише заможні громадяни. Про багатство окремих ольвіополітів свідчать і деякі споруди того часу, що відзначаються своїми розмірами і якістю будівництва. Показником заможності цих осіб є, зокрема, прийняття ними на свій рахунок витрат, пов'язаних з ремонтом чи будівництвом громадських споруд. Наприклад, найдавніше з відомих свідчень про таку діяльність — напис IV ст. до н. е. — згадує про спорудження чи ремонт частини оборонної стіни на кошти Александра, сина Стесандра, і Нікарха, сина Каллікля (IPE, I², 178).

Збагачення окремих громадян відбувалось одночасно із збідненням середніх і розоренням дрібних власників, які перетворювалися на бідняків, позбавлених засобів виробництва. Однак, незважаючи на досить інтенсивний процес майнового розшарування, результатом чого було зменшення середнього прошарку, останній все ж становив більшість населення.

Важливим джерелом, яке містить цінні відомості щодо соціального розвитку Ольвійського поліса в той час, є свідчення Макробія про облогу Ольвії військом Зопіріона в 331 р. до н. е. і про заходи, вжиті ольвіополітами з метою поповнити ряди її захисників додатковим контингентом громадян⁴⁰. По-перше, в момент смертельної небезпеки, що загрожувала місту, були відпущені на волю раби (*servis liberatis*). По-друге, як відзначає Макробій, під час облоги надавалися права громадянства іноземцям (*data civitate peregrinis*), що дає підставу припускати наявність в Ольвії значного числа останніх (інакше не було рації вдаватися до цього заходу). І нарешті, по-третє, повідомлення Макробія підтверджує факт значної соціальної диференціації ольвіополітів, бо тут йдеться про певну кількість бідняків, які потрапили в боргову кабалу і яким у зв'язку з критичним становищем міста простили борги (*factis tabulis novis*).

В III і II ст. до н. е., незважаючи на нестале політичне становище держави, заможна верхівка ольвіополітів все ще зберігала свої економічні і політичні позиції. До того часу належать найбагатші житлові бу-

³⁸ А. Н. Карасев. Развитие строительно-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья (VII—I вв. до н. э.). — Проблемы истории Северного Причерноморья. М., 1959, стор. 133.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 321, примітка 24.

⁴⁰ Масг. Saturn., I, 11, 33.

динки, залишки яких відкриті в Ольвії, зокрема на ділянках НГФ та біля Зевсового кургану ⁴¹.

В кожному окремому кварталі або районі міста групувалися будинки більш-менш однакові за розміром, типом, характером декору і навіть конструкцією ⁴², що дає можливість простежити соціально-економічну диференціацію населення в різних частинах міста.

Про багатство експлуататорської верхівки ольвійської общини того періоду свідчать і епіграфічні джерела. В декреті на честь Протогена виступає ольвійський багатій, який володів значними сумами грошей, нажитими, мабуть, в результаті торговельних операцій. Він, крім того, заправляв і державними справами поліса. Про заможність ольвіополітів свідчить інший декрет (ІРЕ, І², 31), а також «будівельні написи» (наприклад, ІРЕ, І², 180). З написів (ІРЕ, І², 190, 191) відомо про кілька поколінь однієї заможної родини ольвіополітів, представники якої були жерцями самофракійських божеств і богині Артеміди. Один з них — Епикрат, син Нікерата, поставив у місті три статуї: на честь своєї дружини, дочки і дядька.

Про високе майнове становище жрецьких родин свідчать залишки будинку IV—II ст. до н. е. в південно-західній частині ольвійської агори, приписуваного у зв'язку із знахідкою тут напису (НО, 68) жерцю Агрові, сину Діонісія. Збереглися чотири підвальні приміщення, сінні і двір, бруковані спочатку плитами. Під час розкопок знайдено, зокрема, капітелі і бази колон, пілястри та інші архітектурні фрагменти, що прикрашали цей будинок. Тут виявлено не тільки теракотові зображення, але й мармурові скульптури (Артеміди і Кібели) ⁴³. На підставі аналізу знайденого в 1937 р. напису на базі статуї III ст. до н. е. (НО, 71) можна припускати існування в Ольвії замкнутої аристократичної організації, члени якої, очевидно, були споріднені між собою ⁴⁴.

До соціальної верхівки населення поліса належали й багаті іноземці, які жили в Ольвії. До нас дійшов декрет III ст. до н. е., ухвалений народними зборами на честь одного з таких багатіїв — родосця Гелланіка (ІРЕ, І², 30).

На іншому полюсі були жителі Ольвії, які стояли на нижчих щаблях рабовласницького суспільства. До них належала, очевидно, більшість вільновідпущеників (ними, зокрема, були ті, яких відпустили на волю під час облоги Ольвії). Найнижчу верству населення становили, звичайно, раби. Про ольвійських рабів, яких збили з путі вороги, є згадка в протогенівському декреті, а в біографії філософа Біона Борісфеніта (середина III ст. до н. е.) Діоген Лаертський ⁴⁵ наводить слова Біона про свого батька — відпущеника, дрібного торговця рибою, проданого за якусь провину в рабство разом із сім'єю.

Така в загальних рисах картина соціального життя Ольвії догетського часу. Але ця характеристика не буде повною, якщо ми не спробуємо уявити собі в цьому аспекті ольвійську хору. Основну масу населення останньої, безсумнівно, становили нащадки перших колоністів і ті громадяни (та їх нащадки), які свого часу (переважно на початку IV ст. до н. е.) переселилися з міста на територію хори, поклавши початок існуванню ряду сільських поселень.

⁴¹ Згідно з реконструкцією будівельного комплексу біля Зевсового кургану, запропонованою С. Д. Крижиським (*Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.* К., 1971, стор. 58), на цій ділянці був не один житловий будинок, як вважав Б. В. Фармаковский (ИАК, вып. 13, 1906, стор. 37—97, табл. X), а мінімум два. Такий висновок, однак, не позбавляє можливості відносити ці будинки до числа багатих приватних споруд.

⁴² С. Д. Крижиський. Вказ. праця, стор. 139.

⁴³ Л. М. Славин. Здесь был город Ольвия. К., 1967, стор. 42—43.

⁴⁴ А. А. Белецкий. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии. — ВДИ, 1955, № 2, стор. 190; Т. Н. Книпович. Эпиграфические находки из раскопок Ольвии 1920—1954 гг. — СА, XXVIII, М., 1958, стор. 165.

⁴⁵ Diog. Laert. IV, 7, 46.

Дослідження клерів на території сільськогосподарського району Херсонеса — Гераклеїському п-ові привело до висновку про соціальний склад основних виробників. Наявність у клерах дуже міцно збудованих приміщень типу ергастулів, придатних для того, щоб зачиняти на ніч непокірних робітників, дало змогу висловити припущення про застосування праці рабів в сільському господарстві Херсонескої держави⁴⁶.

На поселеннях Нижнього Побужжя не виявлено будівельних залишків, які можна було б реконструювати подібно до ергастулів. На території ольвійської хори жило, очевидно, головним чином вільне населення, яке й було основним виробником у сільському господарстві поліса. В той же час матеріали розкопок поселень ольвійської хори свідчать про значну соціальну диференціацію їх жителів, що супроводилась концентрацією земельної власності в руках небагатьох. Садиби з багатокімнатними кам'яними житлами, біля яких були численні зернові ями (залишки таких садиб розкопані на ряді пам'яток елліністичного часу в Нижньому Побужжі), могли належати лише досить заможним землевласникам, що, безсумнівно, користувалися працею мало- або зовсім безземельних жителів поліса.

При соціальній характеристиці пізнішого населення ольвійської хори — мікселлінів протогенівського декрету — ми виходимо з того, що це населення утворилося з грецьких колоністів, яких ольвіополіти оселили на території свого поліса, але не дали їм громадянських прав. Очевидно, правильніше трактувати їх саме так, ніж вбачати в них найманців, які нібито перебували на службі в Ольвії. Перша версія узгоджується з відомостями протогенівського декрету про мікселлінів, а також з тим, що нам відомо про характер збройних сил Ольвії. Справді, мікселліни, не являючи собою повноправного населення поліса, в одному випадку могли битися разом з ольвіополітами, а в іншому — опинитися на стороні їхніх ворогів. У той же час немає даних про які-небудь наймані загони в Ольвії, де навіть у післягетський період оборону здійснювали, як про це говорить Діон Хрїсостом у своїй «Борісфенітській промові», силами самих громадян.

За соціальним становищем мікселліни, очевидно, належали до найбіднішого прошарку вільного населення ольвійської хори. Не випадково в декреті на честь Протогена їх названо слідом за рабами. Через свою неповноправність і низьке соціальне становище мікселліни могли виступати як опозиційна сила щодо рабовласницького поліса й в критичний момент разом з ольвійськими рабами опинитись на стороні ворогів Ольвії.

Вище вже йшлося про те, що в межах сільськогосподарської області Ольвії могла також мешкати деяка частина каліпідів.

Наявність негрецького населення на сільській території грецького поліса — явище широко відоме. Досить згадати приклад метрополії Ольвії — Мілета, а також Гераклеї Понтійської і деяких інших грецьких держав Малої Азії. В усіх цих полісах негрецьке населення хори (чи то гергіти в Мілеті, маріандіни в Гераклеї Понтійській і т. д.) виступало як завойоване і пригноблене. Хоча щодо каліпідів джерела мовчать про яку б то не було залежність їх від Ольвії, однак важко уявити, щоб на території грецького поліса був самостійний, незалежний від нього негрецький елемент. Тому доводиться припускати, що ті каліпіди, які жили в межах ольвійської хори, певною мірою залежали від ольвіополітів. Становище їх могло бути схожим на становище гергітів, маріандінів та

⁴⁶ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 163. Пор. опис садиби II ст. до н. е. клера № 25 і С. Ф. Стржеleckого (Клеры Херсонеса Таврического.— Херсонесский сборник, вып. VI. Симферополь, 1961, стор. 89—98).

ін. Ця категорія населення жила в селах, вела своє господарство і сплачувала податі⁴⁷.

В межах хори могли бути й раби, але в незначній кількості, бо ольвіополіти не спромоглися б тримати в покорі численну верству рабів у сільських поселеннях, здебільшого неукріплених і незахищених від нападів степових кочовиків. У протогенівському декреті йдеться про те, що галати «збили з путі», найімовірніше, саме тих рабів, які були в сільській окрузі. На користь такого припущення свідчить і те, що вони згадані в декреті поряд з іншими мешканцями ольвійської хори — мікселлінами.

Населення Ольвійського поліса й в соціальному відношенні, як бачимо, являло собою досить строкату картину. Ця характеристика цілком поширюється також на іноземців, тобто ту частину грецького населення, яка не входила до складу громадянської общини ольвіополітів.

На найвищому соціальному щаблі була багата верхівка, що становила привілейовану меншість і, зосередивши в своїх руках ключові позиції, прагнула стати над масою рядових ольвіополітів. До неї належали купці — власники торговельних суден, а також великі землевласники, хаззі ремісничих майстерень. До неї можуть бути зараховані за своїм соціальним становищем і багаті іноземці. Більша частина представників верхівки жила, очевидно, в самій Ольвії. Виняток могли становити окремі великі землевласники, які мешкали в своїх садибах у сільських поселеннях ольвійської хори.

До основної маси населення — середнього прошарку належали землероби, ремісники, небагаті торговці. Вони жили як у місті, так і за його межами. Це були переважно корінні ольвіополіти, повноправні члени громадянської общини, хоча не виключено, що до неї входила й певна кількість іноземців. Чисельність середнього прошарку в міру розвитку соціальної диференціації мала тенденцію до зменшення. Невелика частина, якій вдавалося розбагатіти, піднімалась до соціальних верхів. Значна частина розорялась і поповнювала собою низи.

Нижчі шари мали в своєму складі збіднілих вільних общинників, а також різні категорії неповноправного або зовсім безправного населення — іноземців-мікселлінів, каліпідів, рабів. Бідняки-общинники, залежно від того, де вони могли здобути засоби до існування, жили в місті, працюючи як наймані робітники на будівництві, в майстернях ремісників, а в сільських поселеннях — як батраки. Частина йшла в матроси на торговельних судах. Так само повсюдно жили раби. Мікселліни, на нашу думку, були найбільшим прошарком грецького населення ольвійської хори. Ті з каліпідів, що мешкали у володіннях Ольвії, мабуть, мусили платити полісові якусь подать.

Ми вже зазначали, що в Ольвії, населення якої утворилось, очевидно, не лише за рахунок вихідців з її метрополії, а й з переселенців — жителів інших грецьких центрів, не вдається виявити якихось пережитків родових зв'язків, зокрема належності її громадян до тієї чи іншої родової філи⁴⁸.

Чи існував в Ольвії який-небудь офіційний поділ її громадян на класи або розряди відповідно до їхнього майнового становища, як це мало місце в Афінах після Солона, даних також немає. Однак глибока соціальна диференціація серед ольвіополітів, яку можна простежити для елліністичного часу, приводила до того, що реальну можливість здійснювати свої громадянські права мали далеко не всі члени общини, а лише більш або менш заможний прошарок.

⁴⁷ И. С. Свенцицкая. Положение зависимого населения в Малой Азии V—IV вв. до н. э.— Конференция по изучению проблем античности. 9—14 апреля 1964 г. Тезисы докладов. М., 1964; її ж. Положение зависимого населения в Малой Азии V—IV вв. до н. э.— ВДИ, 1967, № 4, стор. 80—87.

⁴⁸ В. Л. З у д. До питання про утворення Ольвійської держави, стор. 44.

В Ольвійській державі, як і в інших рабовласницьких полісах, досить значну частину вільного населення становили жителі, які не мали громадянських прав. Не говорячи вже про те, що їх позбавлені були жінки навіть з родин повноправних громадян, неповноправними лишались іноземці, вільновідпущеники, а серед населення ольвійської хори — мікселліни. Повідомлення Макробія про іноземців в зв'язку з облогою Ольвії військом Зопіріона і згадка про них та мікселлінів у протогенівському декреті * дає підставу припускати, що в складі грецького населення Ольвійського поліса на неольвіополітів припадала досить помітна частка.

В перші століття свого існування Ольвійський поліс, судячи з наявних джерел, досить успішно протистояв навколишнім племенам, насамперед войовничим царським скіфам. Цьому, безперечно, сприяли підтримка його з боку метрополії Ольвії — Мілета і покровительство Афіїнської держави, в сфері політичного впливу якої він перебував з 30-х років V ст. до н. е. Але визначальним було те, що громадянську общину ольвіополітів в початковий період ще не роздирали соціальні суперечності в такій мірі, як це мало місце пізніше. Тому вона могла активно протистояти натискові зовнішніх ворогів, а також була здатна тримати в покорі залежне землеробське населення і рабів. Ця рівновага сил грецького поліса і «варварського» оточення стала головним стримуючим фактором, який в той час забезпечив, мабуть, порівняно мирне існування Ольвійській державі, що, в свою чергу, сприяло розвитку її продуктивних сил.

В III ст. до н. е. становище різко змінилося. Декрет на честь Протогена свідчить про кризу, яка спіткала Ольвійську державу. Виникнення цієї кризи звичайно пояснюють зовнішніми причинами, а саме: вторгненням у Північне Причорномор'я сарматських племен, які витіснили з навколишніх степів нібито дружніх Ольвії скіфів, внаслідок чого найближчими сусідами її виявилися войовничі кочовики ⁴⁹.

Н. В. Шафранська, залучивши матеріали по Балканській та острівній Греції, однак переконливо показала, що криза, яка мала місце в Ольвії в III ст. до н. е., була не тільки місцевим явищем ⁵⁰. За тих часів вона порушила весь еллінський світ. Процес соціальної диференціації в полісах зайшов так далеко, що колишня єдність громадянської общини в грецьких державах виявилась глибоко підірваною. Розорялись і поступово зникали середні групи рабовласників. Дедалі збільшувалась кількість бідняків, які тепер становили більшість населення. Водночас ішла концентрація багатств у руках небагатьох громадян.

В Ольвії цей процес ми простежили вище. Майнова диференціація і тут призводила до загострення класової боротьби та звуження соціальної бази поліса. Отже, причиною кризи, що знайшла відображення в протогенівському декреті, були не тільки зовнішні фактори, а й ослаблення громадянської общини ольвіополітів. Остання обставина робила Ольвійський поліс більш вразливим щодо ворожого оточення. Цим пояснюється, чому Ольвія, яка раніше так успішно давала відсіч войовничим степовикам, тепер змушена була йти на значні поступки. В II ст. до н. е. вона на короткий час навіть визнала над собою панування скіфського царя, а в кінці II ст. до н. е. потрапила під владу понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. В середині I ст. до н. е., коли полчища гетів вторглися у Північно-Західне Причорномор'я, ослаблена внутрішніми

* В декреті на честь Протогена йдеться про «багатьох іноземців», які виселилися з Ольвії в момент небезпеки.

⁴⁹ В. В. Латышев. Вказ. праця, стор. 303; В. Ф. Гайдукевич. История античных городов Северного Причерноморья.— Античные города Северного Причерноморья, т. I. М.—Л., 1955, стор. 53.

⁵⁰ Н. В. Шафранская. К вопросу о кризисе в Ольвии в III веке.— ВДИ, 1951, № 3, стор. 9—20.

суперечностями община ольвіополітів виявилась неспроможною чинити опір нападникам, які вщент зруйнували Ольвію. Місто і Ольвійська держава в цілому не змогли ніколи повністю відбудуватись після цієї катастрофи.

В. Л. ЗУЦ

Гражданская община ольвиополитов догетского времени

Резюме

В статье освещаются обстоятельства возникновения гражданской общины ольвиополитов, дается характеристика этнического и социального состава населения полиса, рассматривается вопрос оформления прав ольвийского гражданства. В общину ольвиополитов, очевидно, вошли все свободные греки, жившие в Нижнем Побужье к моменту объединения здешних греческих поселений в одно государство под главенством Ольвии. Кроме того, права ольвийского гражданства вместе с другими привилегиями получали за те или иные заслуги перед полисом некоторые иностранцы, главным образом купцы.

Автор прослеживает углубление социальной дифференциации внутри гражданской общины и приходит к выводу, что средний слой, составлявший основную массу населения, имел тенденцию к сокращению. В результате пополнялись низшие слои, к которым принадлежали обедневшие свободные общинники, а также различные категории неполноправного или совсем бесправного населения — иностранцы-миксэллины, каллипиды, рабы.

Социальные противоречия привели к ослаблению общины, что в конечном счете способствовало утрате Ольвийским полисом самостоятельности и облегчило его разгром во время нашествия гетов.

О. П. ЧЕРНИШ

Поселення Молодове I

(ДРУГИЙ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИЙ ШАР)

Відкрите в 20-роках цього століття поселення Молодове I розташоване поблизу с. Молодове Сокирянського району Чернівецької області УРСР. Культурні залишки простежені у відкладах другої надзапавної тераси Дністра. Значні розкопки пам'ятки були здійснені автором в 1955—1963 рр. Незважаючи на те, що стоянці присвячена велика література¹, все ж до цього часу ще багато матеріалів неопубліковані. Завданням цієї статті є характеристика поселення другого пізньопалеолітичного шару, який досліджувався в 1955, 1959 і 1960 рр. Дністрянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР.

Розкопки провадились на площі 313 м². Під час робіт простежено такий розріз: 1) на глибині 0—0,3 м — прошарок крем'яного щебеня; 2) 0,3—0,8 м — гумусований шар; 3) 0,8—1,4 м — бурий суглинок — голоценовий ґрунт В; 4) 1,4—2,8 м — жовтувато-сіруватий суглинок, лесоподібний, вапнистий з пізньопалеолітичними культурними залишками. Нижче залягала товща темних, жовтих, світло-сірих суглинків та супісків з більш давніми матеріалами.

Поселення другого пізньопалеолітичного шару виявлене в жовтувато-сіруватих лесоподібних суглинках на глибині 2,55—2,65 м від поверхні. Рівень залягання культурних залишків тут, як і на решті шарів стоянки, знижувався відповідно до рельєфу поверхні в напрямку Дністра.

На дослідженій частині пам'ятки зафіксована неоднорідна картина розміщення різноманітних категорій знахідок: була відкрита група вогнищ з концентрацією культурних залишків навколо них, а також виявлені ділянки, де траплялись лише окремі предмети. Південна третина дослідженої площі найменш насичена матеріалами. Це свідчить про те, що поселення поширювалось не до внутрішнього краю другої тераси, а до зовнішнього — в напрямі Дністра.

¹ J. Betez. Date paleolitice pentru stratygrafia loessului in nordul Basarabiei. Academia Romana.—Memoriile sectiunii Stiintifice, seria III, t. VII, mem. 5. Bucuresi, 1930; його ж. Recherches de Paleontologie humaine au Nord de la Bessarabie.—Annales scientifiques de I, Universite de Jassy, t. XVII, puc. 3—4. Jassy, 1933; N. Morosan. Le pleistocene et le paleolithique de la Romanie du Nord Est. Bucuresi, 1938; А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.—Труды КИЧПЕ, вып. XV. М., 1959; його ж. Верхній шар стоянки Молодове I.—МДАПВ, вип. 5. К., 1964; його ж. Ранний и средний палеолит Поднестровья. М., 1965; його ж. Мустьерські шари багатощарових палеолітичних стоянок Молодове I та Молодове V.—МДАПВ, вип. 3. К., 1961; його ж. Дослідження муст'є на Дністрі в 1959 р.—МДАПВ, вип. 4. К., 1962; И. К. Иванова. Геология мустьерского поселения Молодова I (Байлова Рипа) в Среднем Приднестровье.—Бюллетень КИЧПЕ, вып. 24. М., 1960; її ж. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Приднестровья.—Труды КИЧПЕ, вып. XV. М., 1959; її ж. Геология многослойных палеолитических стоянок правобережья Среднего Днестра.—Материалы совещания по изучению четвертичного периода, т. 1, М., 1961; її ж. Стратиграфическое положение молодовских палеолитических стоянок на Среднем Днестре в свете общих вопросов стратиграфии и абсолютной геохронологии верхнего плейстоцена Европы; Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. М., 1965.

Виявлені сліди дев'яти вогнищ мали характер круглих чи овальних лінз, заповнених вугіллям, сажистим ґрунтом, уламками перепалених кісток. Перше вогнище округлої форми, розмірами $1,2 \times 1,1$ м простежено в квадратах $5_{з-и}$ (рис. 1). В межах плями наявні залишки деревного вугілля. Друге вогнище, розмірами 90×50 см, виявлено в кв. $7_{и-1}$, на глибині 2,63—2,67 м. В тонкій лінзі спостерігались уламки кісток, перепалені крем'яні знахідки, вуглистый ґрунт. Третє ($1,5 \times 0,8$ м) трапилось в кв. $9-8 л$, на рівні 2,63—2,75 м, а четверте, овальної фор-

Рис. 1. Горизонтальний план розміщення культурних залишків другого шару на поселенні Молодове I:

1 — контури жител; 2 — вироби з кременю; 3 — кістки тварин; 4 — вогнища; 5 — черепашки; 6 — камені; 7 — знаряддя з кременю; 8 — нуклеуси; 9 — вироби з кісток та рогу; 10 — рештки деревного вугілля.

ми (80×70 см) — в квадратах $13-14_{и-1}$. Товщина його вуглистої лінзи — 5—7 см, навколо зібрані дрібні уламки кісток північного оленя. П'яте вогнище (50×60 см; кв. $15 к$) теж оточене такими кістками. Шосте, округлої форми, було виявлене в кв. $17_{и-о}$, на глибині 2,5—2,53 м. Товщина лінзи його — 3—4 см. Навколо трапились уламки рогів оленя, крем'яні вироби. Залишки сьомого вогнища (50×50 см) простежені в кв. $18_{о}$, на рівні 2,5—2,56 м, а восьмого, овальної форми, розмірами $1,2 \times 0,5$ м, — в квадратах $12-13_{и}$ (глибина 2,72—2,74 м).

Нарешті, залишки великого вогнища, що мало форму неправильного овалу, площею $2,60 \times 1,8$ м були виявлені в квадратах $13-14-15_{ж-з-и}$. Заглиблення його мало круту стінку в північній частині та похилі краї у південно-східній і південній. Найбільш глибока ділянка була заповнена вуглистою масою, рештками вугілля, уламками перепалених кісток та кременів. На дні вогнища наявна смужка обпаленого до червоного кольору суглинку товщиною 3—4 см.

Дев'яте вогнище було осередком центрального скупчення культурних залишків (квадрати $11-15_{и-и}$), яке являло собою рештки житлової споруди, подібної до куреня. На площі вогнища, що становила 35 м², припадало понад 100 екземплярів крем'яних виробів на 1 м².

Інше, північно-західне скупчення з другим і третім вогнищами було зафіксоване в кв. $5-9_{и-и-1}$. Більша частина його знищена яром. В

межах невеликого третього скупчення (3×2 м) з четвертим і п'ятим вогнищами (кв. 13—14—15_{а-і}) були залишки невеликої недовгочасної, подібної до куреня житлової споруди. Можливо, що 6-те і 7-ме вогнища використовувались мешканцями цього житла як зовнішні.

Таким чином, є підстави вважати, що на поселенні другого шару пізнього палеоліту Молодого I було кілька куренеподібних жител з вогнищами всередині, кілька окремих вогнищ з культурними залишками навколо них та периферійні ділянки, де знахідки нечисленні або взагалі відсутні.

Аналогічна картина в розміщенні матеріалів була відкрита і у верхньому шарі багатшарової стоянки Молодове I, а також на пізньопалеолітичних поселеннях ряду пам'яток — Молодове V, Бабин I, Вороновиця I, Атаки I, Рашків VII та інших.

Таким чином, пізньопалеолітичні поселення складались з центральних ділянок, де людина перебувала довгий час і розташовувала свої житла, здійснювала основні виробничі процеси, та з периферійних ділянок, пов'язаних з тимчасовим перебуванням людей.

Серед матеріалів другого шару переважали крем'яні вироби (5349). До них належать 174 нуклеуси, 233 знаряддя, 1629 пластин, уламки кременю. Для виготовлення знарядь мешканці поселення використовували крейдовий та ріняковий кремій темного, сірого та світло-брунатного кольорів. Більшість виробів має темно-синю та синю патину.

Нуклеуси здебільшого неправильно призматичні, а також призматичні, кулясті, примітивно-конічні, плоскі та аморфні. Неправильно призматичні та призматичні мають по одній чи по дві ударні площадки. Середні розміри нуклеусів — від 30 до 60 мм. Є кілька екземплярів величиною 17, 18, 22 см.

Знаряддя виготовлялись на пластинах, відщепях і сколах (переважають вироблені на пластинах). Комплекс їх складається з 122 різців, 43 скребачок, 21 пластинки з притупленим краєм, 20 ножеподібних знарядь, семи пластинок зі скошеним краєм, шести з бічними виїмками, п'яти скребачок-різців, чотирьох проколов, семи мікрівістер, одного скребкоподібного знаряддя на відщепі з підтіскою по черевцю і одного невеликого наконечника з черешком (рис. 2).

Як і на більшості стоянок пізньопалеолітичного часу, найчисленнішими є різці. За формою робочого краю вони належать до кутових (55), серединних (19), бічних (18), подвійних (15), супонівських (6), нуклеоподібних (3), скошених (2), потрійних (2), білатеральних (1) та одного з чотирма робочими краями. Більшість становлять різці на пластинах, ряд кутових має поперечну ретуш. У скребачок напівокруглий робочий край, серед них дві подвійні. Виготовлені вони в основному на коротких пластинах.

Третя група знарядь — пластинки з притупленим краєм (вкладиші). В їх числі невеликі (від 15 до 55 мм) тонкі й уламки пластинок з притупленими ретушю краями (рис. 3), а деякі навіть і кінцями, що надає їм форму прямокутників. Ці останні є краєвими вкладишами.

Цікава підгрупа мікрівістер. Вони складаються з п'яти екземплярів типу Гравет, вістер аккаржанського типу* та зі скошеним краєм.

Згаданий наконечник мав слабо намічений черешок і був виготовлений на пластинці величиною 43×13×3 мм. Це знаряддя подібне до знахідок з верхніх шарів таких пам'яток, як Вороновиця I, Молодове I, печера Мадлен, а також аналогічне виробам з печери Янковича в Угорщині і матеріалам стоянок Петерсфельс, Мейендорф, Штельмоор та інших в Західній Європі, не кажучи вже про пам'ятки свідерського типу, де вони трапляються в різних варіантах. Крім того, у другому шарі виявлено дві пластинки зі слідами двобічної обробки по краю.

* Серія їх була виявлена в 7-му шарі багатшарової стоянки Молодове V.

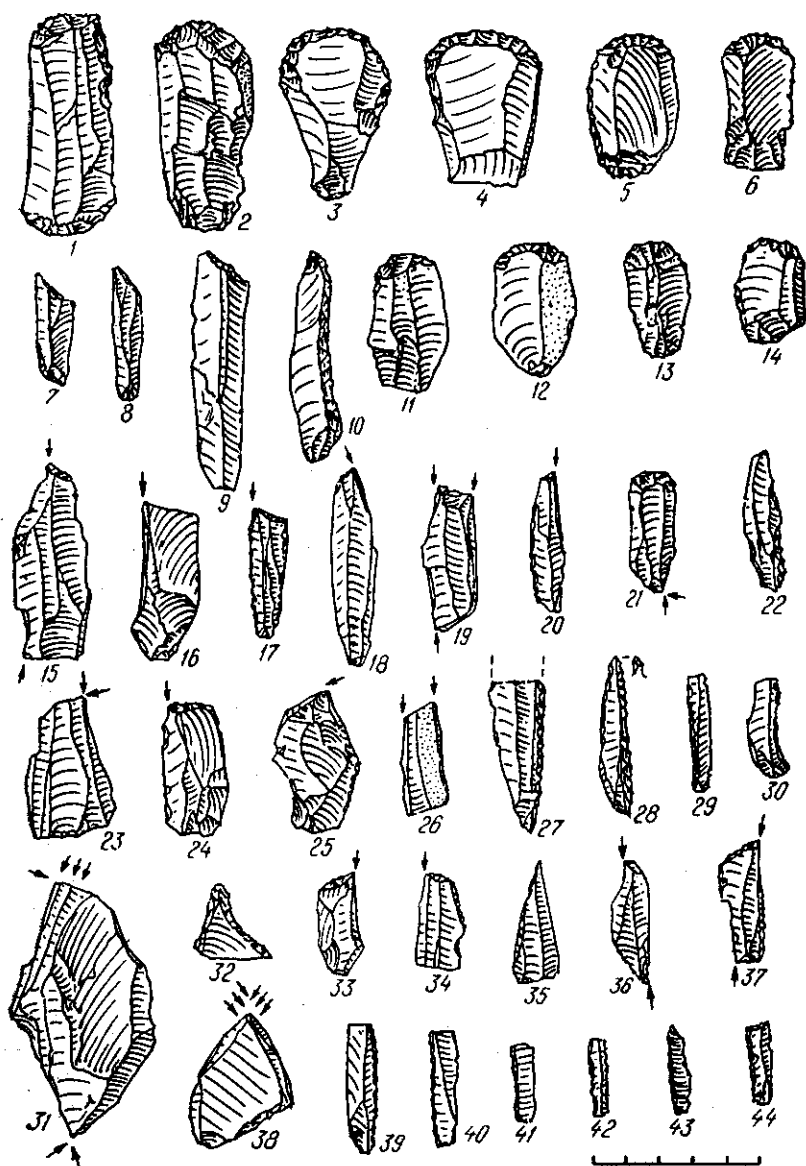

Рис. 2. Крем'яні вироби другого шару пізнього палеоліту. Поселення Молодове I:

1-6, 4-11 — скребачки; 7-9 — пластинки зі скошеним краєм; 10-32 — проколки; 15-20, 23-26, 31, 33-34, 36-38 — різці; 21 — скребачка-різець; 22 — наконечник; 27, 28 — вістря з притупленим краєм; 29, 39-44 — пластинки з притупленим краєм; 30 — пластинка з виїмкою; 35 — вістря зі скошеним краєм.

Аналіз описаного комплексу виробів з поселення Молодове I на основі статистичного методу дає можливість зробити висновок, що кумулятивна діаграма цих знарядь близька до діаграми верхнього пізньопалеолітичного шару тієї ж стоянки, а також другого і третього шарів Молодового V (рис. 4) й ряду інших пам'яток пізньомадленського часу. Зокрема можна вказати Маломеріц-Борки I, Адлерову печеру та Бичу скелю в Чехословаччині ².

² K. Valoch, Borky I. Eine freilandstation des magdalenien in Brno-Malomerice.— Acta musei Moraviae, t. XV—VIII. Brno, 1963.

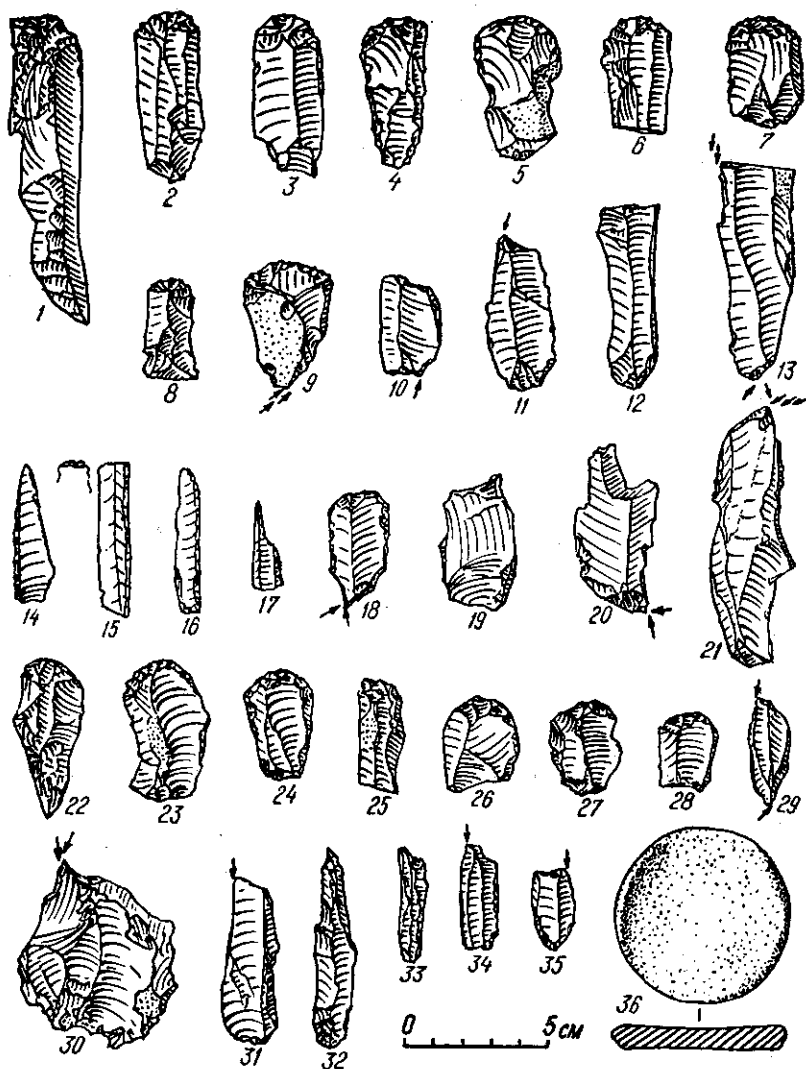

Рис. 3. Вироби другого шару пізнього палеоліту. Поселення Молодове I: 1—8, 22—28 — скребачки; 9, 10, 18 — скребачки-різці; 11—13, 19—21, 29—31, 34, 35 — різці; 14 — вістря типу Граветт; 15, 16 — пластинки з притупленим краєм; 17 — вістря з виїмкою; 32 — проколка; 33 — пластинка зі скошеним краєм; 36 — округла плитка пісковика.

Цікаво відзначити, що в другому шарі порівняно з верхнім знарядь — вкладишів типу пластинок з притупленим краєм — трапилось менше.

Крім крем'яних, були виявлені вироби з кісток та рогів північного оленя, зокрема овальний в перерізі роговий наконечник-дротик, дві проколки, два зігнуті наконечники-дротики довжиною 95 і 150 мм, лощилоподібне знаряддя, кінцева колінчаста рукоятка довжиною 215 мм з обрізаним навскіс кінцем, куди можна було вставляти крем'яні знаряддя *. Є також уламки рогів північного оленя із зрізаними навскіс кінцями і нарешті три сокироподібні вироби, що мали такі ж кінці (рис. 5).

* Аналогічна кінцева рукоятка була виявлена у верхньому шарі стоянки Молодове I, а в 1972 р. подібний предмет знайдено в 4-му шарі стоянки Кормань IV.

Рогові вироби цього шару подібні до аналогічних знахідок верхнього пізньопалеолітичного шару Молодового I та V, третього стійбища пам'ятки Бабин I, мадленських матеріалів з Ріпічен, верхнього шару Пекарни, печери Мокра в Чехословаччині, печери Мадлен, стоянок Майендорф, Штельмоор, Петерсфельс, Шусенрід та ін.

Серед виробів з каменю тут, як і на всіх інших пам'ятках Подністрів'я, наявні відбійники і розтирачі з гальок пісковика (23), дві оваль-

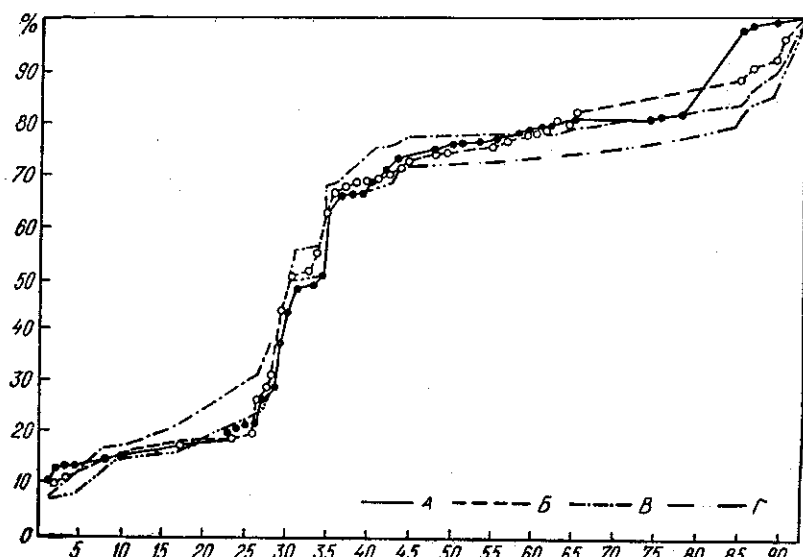

Рис. 4. Порівняльні кумулятивні діаграми за статистичним методом другого (Б), верхнього (А) пізньопалеолітичних шарів поселення Молодове I та третього (В) і другого (Г) пізньопалеолітичних шарів багатшарової стоянки Молодове V.

ні тонкі плиточки, виріб круглястої форми з дрібнозернистого пісковика, аналогічний знахідкам сьомого шару Молодового V, та великі овальні камені, на яких розтирали.

На дослідженій ділянці спостерігались залишки жовтої та червоної фарби (вохри), а також подрібнені кістки тварин.

Фауністичні рештки другого шару — це переважно кістки північного оленя та інший остеологічний матеріал: кістки викопного коня, звичайного оленя, песця чи лисиці, зубра, мамонта. Ці види були мисливською здобиччю мешканців поселення. Знахідки черепашок *Helix* свідчать про наявність збиральництва як допоміжної галузі господарства.

Переходимо до визначення хронологічного місця поселення. Комплекс культурних залишків дає підстави порівняти це поселення з рядом пам'яток Подністрів'я, належних до VI хронологічної групи пізнього палеоліту даного району, що відповідає пізньомадленському часу.

Так, серед досліджених на Дністрі пам'яток розглянуті тут матеріали знаходять аналогії у виробах з третього і другого пізньопалеолітичних шарів Молодового V, верхніх шарів Молодового I і Вороновиці I, третього стійбища стоянки Бабин I, другого і третього шарів Атаки I, Рашкова VII³. Серед пам'яток інших районів можна відзначити відпо-

³ А. П. Черныш. Поздний палеолит Поднестровья. — Труды КИЧПЕ, т. XV. М., 1959; А. И. Давид, Н. Е. Кетрару. Предварительные данные об исследовании стоянки Рашков VII. — Охрана природы Молдавии, вып. IV. Кишинев, 1966.

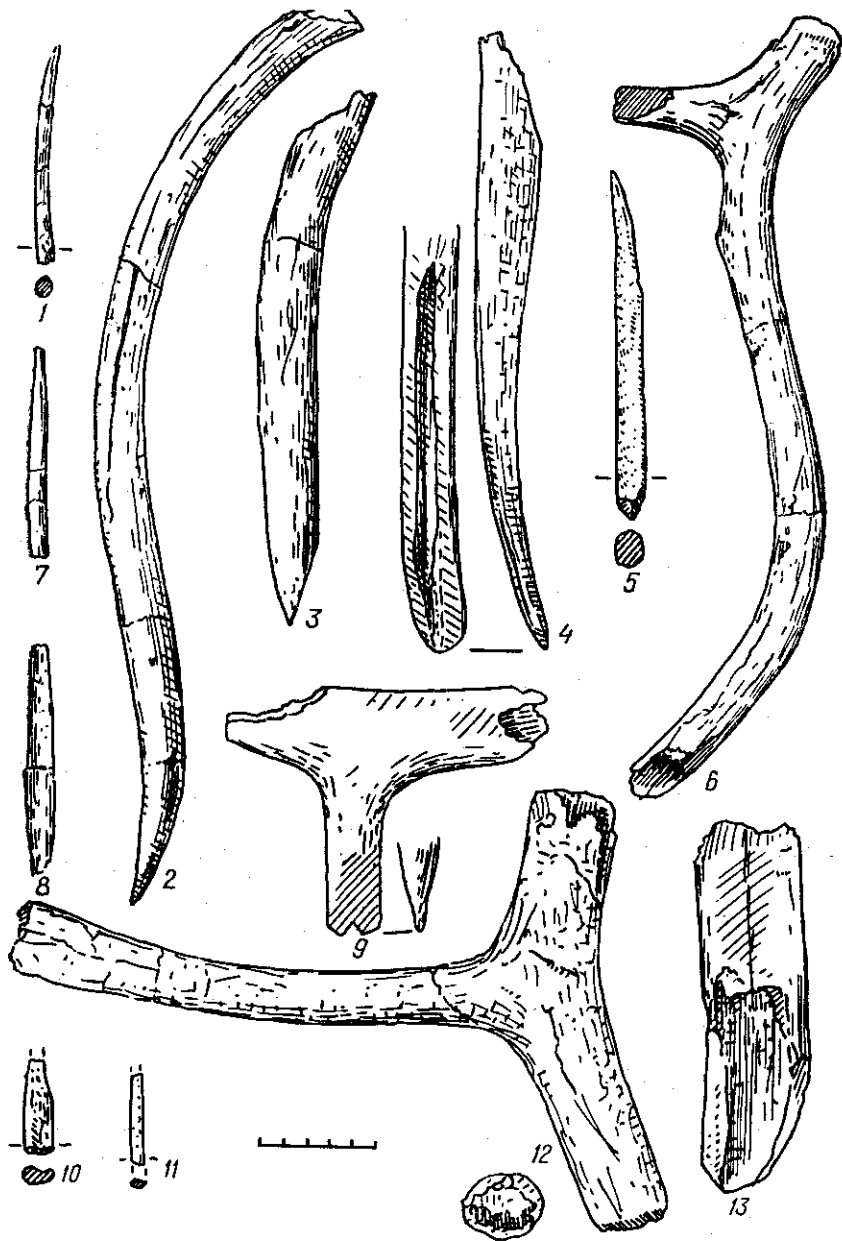

Рис. 5. Вироби з кісток та рогу другого шару пізнього палеоліту. Поселення Молодове I:

1, 5, 7, 8, 10 — уламки наконечників дротиків та списів; 2, 4 — дощила; 3, 6, 9 — сокироподібні рогові знаряддя; 11 — проколка; 12 — кінцева колінчаста рукоятка з рогу; 13 — уламок рогу.

відні матеріали на стоянках Ліпа VI, Мізин і Гінці, Володимирівка; у Румунії — в мадленському шарі Ріпічен, в Чехословаччині — вироби з верхнього шару Пекарни, печер Житня і Мокра, з Нової Дратенічки, Крижової й Адлерової печер, Бичої Скелі. На території Польщі близькі знахідки відомі в Антонієві Малому, печері Машичка; в Угорщині — на двошаровій стоянці Сагвар. Аналогічні комплекси трапились також в печері Гуденус, на стоянках Петерсфельс, Мюнцінген, Мейендорф,

Штельмоор, Кеслерлох, Шусенрід, печера Мадлен і т. д.⁴ Особливістю більшості зазначених пам'яток є перевага в складі фауни залишків північного оленя та наявність різноманітних виробів з рогів цієї тварини. Подекуди були навіть виявлені рогові гарпуни.

Цікаве зіставлення матеріалів другого шару Молодового I з 3-м і 2-м шарами стоянки Молодове V, які мають радіовуглецеві визначення абсолютного часу (13370 ± 540 —3-й шар та 11900 ± 230 —2-й)⁵. За типами різців другий шар Молодового I близький до них обох, за наявністю значної кількості скребачок на коротких пластинках він ближче до другого, так само як і за кількістю вкладишевих знарядь — пластинок з притупленим краєм (9%). Натомість у третьому шарі останні становлять 4% щодо всіх знарядь, що є певним показником розвитку вкладишевої техніки. Інші типи виробів з кременю, а також зігнуті наконечники, сокироподібні рогові знаряддя зближують між собою другі шари Молодового I та V.

Все це дає підстави вважати, що досліджуване поселення, зраховане нами до шостої хронологічної групи пізньопалеолітичних пам'яток Подністров'я, відповідає другому шару Молодового V, який геологічно датується часом середнього дріасу. Таким чином, і це поселення належить до того ж часу. Розташоване стратиграфічно нижче від поселення верхнього пізньопалеолітичного шару Молодового I, воно, безумовно, є давнішим, на що вказує і склад крем'яного інвентаря.

Так, у верхньому шарі вкладишевих знарядь значно більше порівняно з другим (21% проти 9%), форма їх різноманітніша. Крім того, рогові знаряддя типу сокир тут більш досконалі, що є певним хронологічним показником. Поступове зростання кількості вкладишевих знарядь стосерігається також на інших багатшарових пам'ятках пізнього палеоліту Подністров'я. Особливо цікаві в даному випадку спостереження дає еталонна багатшарова стоянка Молодове V.

Наявність подібних рис між матеріалами обох шарів Молодового I дає підстави для висновку, що ці поселення мають генетичний зв'язок. Верхній пізньопалеолітичний шар, в свою чергу, виявляє ряд спільних рис з матеріалами мезолітичних пам'яток Подністров'я, насамперед з дослідженням на великій площі поселенням верхнього шару стоянки Оселівка I⁶. Отже, можна стверджувати існування генетичного зв'язку між мезолітом Подністров'я і пізньопалеолітичною культурою цього району.

Вивчені матеріали, які, крім крем'яних виробів, включають також різноманітні предмети з кісток та рогу, є одним з додаткових свідчень на користь послідовного розвитку продуктивних сил стародавнього населення Подністров'я. Вони підтверджують існування певних закономір-

⁴ В. П. Савич. Багатшарова палеолітична стоянка Липа VI.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962; И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965; І. Ф. Левницький. Гонцівська палеолітична стоянка.— Палеоліт і неоліт України, т. 1. К., 1941; О. П. Черныш. Володимирівська палеолітична стоянка. К., 1953; В. Klíma. Archeologický výzkum jeskyne Hadí (Mokra u Brna)— Anthropozoikum 9. Praha, 1961; L. Sawicki. Stanowisko otwarte madienske.— Antoniow Mały, odbitka z biuletynu 150 z badań czwartorzędę w Polsce. t. 9. Warszawa, 1960; K. Valoch. Paleolitické osídlení adlerovy jeskyne na rickach v jizim mor. krasu.— Ceskoslovensky Kras, t. V. № 3—4, 1952; його ж. Das Magdalenien in der Tschechoslowakei. Alt—Thuringen, t. V. Weimar, 1961; Schmidt. Die diluviale Vorzeit Deutschland. Stuttgart, 1912; В. П. Савич. Костяные изделия стоянки Липа VI.— Бюллетень КИЧПЕ, вып. 36. М., 1969.

⁵ В. А. Алексеев. Спантиляционный вариант радиоуглеродного метода и его применение для датировки. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1966; В. В. Чердынцев. Абсолютная геохронология палеолита.— Палеолит и неолит СССР, вып. 6, М., 1971.

⁶ А. П. Черныш. Хронология мезолитических памятников Поднестровья.— СА, № 1, М., 1970; його ж. Работы палеолитической экспедиции Института общественных наук.— Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. 3. К., 1971; його ж. Исследование стоянки Оселівка I в 1966—1967 pp.— КСИА, вып. 126. М., 1971.

ностей в розвитку пізньопалеолітичної культури, властивих багатьом пам'яткам прильодовикової зони Європи, що пояснюється однотипністю господарської діяльності (наприклад, полювання на північного оленя, поширене серед населення значної території). Такий висновок неминучий при комплексному підході до вивчення пізньопалеолітичних поселень Прикарпаття, одним з яких і є досліджена пам'ятка.

А. П. ЧЕРНЫШ

Поселение Молодова I

(второй позднепалеолитический слой)

Резюме

Расположенная в отложениях второй надпойменной террасы правого берега Днестра стоянка Молодова I (Черновицкая область УССР) является многослойным памятником, содержащим остатки поселений мустьерского, позднепалеолитического и мезолитического времени. В статье рассмотрены материалы поселения второго слоя позднего палеолита, залегающие на глубине 2,55—2,65 м в лессовидных суглинках. На изученном участке (313 м²) были обнаружены скопления культурных остатков: следы от шалашеобразных жилищ, кострища, разнообразные кремневые изделия, терки и отбойники, а также остатки фауны, среди которых преобладали кости северного оленя. Интересны изделия из рога и кости: наконечники дротиков, лопатки, рукоятки, обломки топоробразных орудий.

Культурные комплексы поселения второго слоя позволяют заключить, что охота и собирательство были главными отраслями хозяйства. Исследованные материалы дают основание отнести этот памятник к концу позднего палеолита (шестая хронологическая группа позднего палеолита Прикарпатья), а также определить наличие генетической связи его с мезолитической культурой данного района.

С. В. СМЕРНОВ

Нові пізньопалеолітичні місцезнаходження на Закарпатті

У 1971 р. Закарпатською палеолітичною експедицією було виявлено кілька нових місцезнаходжень мустьєрського та пізньопалеолітичного часу¹. Два з них відкрито в околицях с. Бігань Берегівського району Закарпатської області.

Місцезнаходження Бігань розташоване за 20 км на захід від м. Берегова, праворуч від автодороги Берегове — Чоп. Воно пов'язане з Біганською горою, яка являє собою окремих куполоподібний скельний останець вулканічного походження, перекритий четвертинними відкладами різної потужності. Гора має в плані неправильну форму діаметром близько 2 км. Висота її — приблизно 100 м над поверхнею рівнини. Горбисті північно-східні схили поросли лісом. Південно-східна, південна і південно-західна частини гори здавна використовуються для вирощування винограду.

У 1971 р. на площі виноградника була проведена плантажна оранка на глибину до 70 см. В результаті обстеження зораної поверхні тут виявлено нове пізньопалеолітичне місцезнаходження.

Як свідчать знахідки, зібрані у масивних брилах суглинку, вивернутих плугом, культурні залишки пам'ятки залягали у вигляді малопотужного шару на глибині 45—60 см від сучасної поверхні. Важливо зазначити, що ні вище, ні нижче цього рівня знахідки не траплялись. Отже, культурний шар до останнього часу не був зруйнований. Плантажна оранка не призвела до скільки-небудь значного переміщення архео-

¹ В. Н. Гладилін, С. В. Смирнов. Закарпатская палеолитическая экспедиция. — Археологические открытия 1971 года. М., 1972, стор. 310—311.

логічного матеріалу на площі, хоч і зрушила його з місця первісного залягання.

Знахідки поширювалися вузькою смугою від вершини гори до кінця мисоподібного виступу на південно-східному схилі (700×100м). Слід врахувати, що саме ця ділянка є найбільш рівною частиною гори, отже, найбільш придатною для влаштування поселення.

Для визначення перспектив польових досліджень пам'ятки було проведено шурфування нерозораної ділянки південно-східного мису.

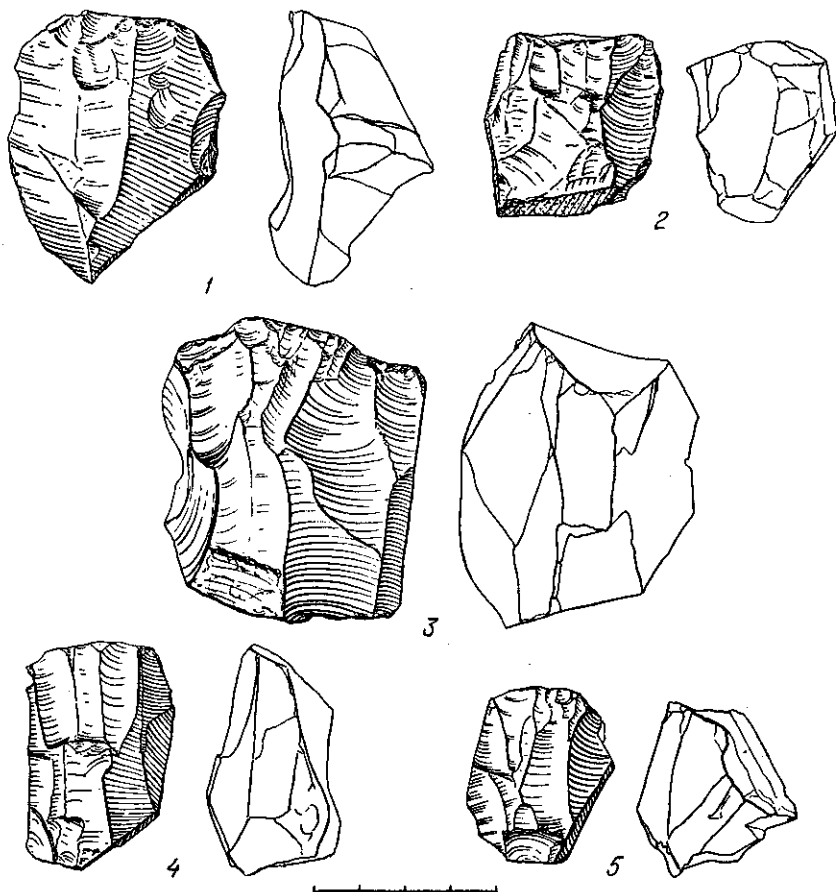

Рис. 1. Нуклеуси з місцезнаходження Бігань.

Лише в одному з трьох шурфів на глибині 40—50 см від сучасної поверхні виявлено кілька оброблених кременів, що підтвердило думку про незначну потужність культурного шару. На площі поширення культурних залишків знахідки розподілялись рівномірно. Всього було зібрано близько 300 виробів, виготовлених переважно з низькоякісного місцевого кременю.

Нуклеусів лише 11. За кількістю ударних площадок і характером робочих поверхонь вони розподіляються на кілька груп. Одноплощадкові: два однобічних (рис. 1, 1), чотири призматичних (рис. 1, 2), два з робочою поверхнею на ребрі. Двоплощадкові — два призматичних (рис. 1, 3, 4); багатоплощадкові — один екземпляр (рис. 1, 5).

Більшість нуклеусів має чіткі форми. Серед них виділяються вироби, призначені для одержання видовжених вузьких ножевидних пластинок. Такі нуклеуси є серед одноплощадкових (однобічних і призматичних) та двоплощадкових призматичних. Як свідчить характер об-

робки робочих поверхонь, для виготовлення видовжених пластин використовувались також екземпляри з робочою поверхнею на ребрі і багатоплощинковий нуклеус.

У групі заготовок різко переважають відщепи (239). Пластин всього 31. Більшість їх позбавлена чітких форм і паралельного огранення верхньої поверхні. Є чотири мікропластинки.

Найвиразнішу групу виробів з Біганської гори становлять кам'яні знаряддя праці (10). Скребоків шість (рис. 2, 1—6). Виготовлені во-

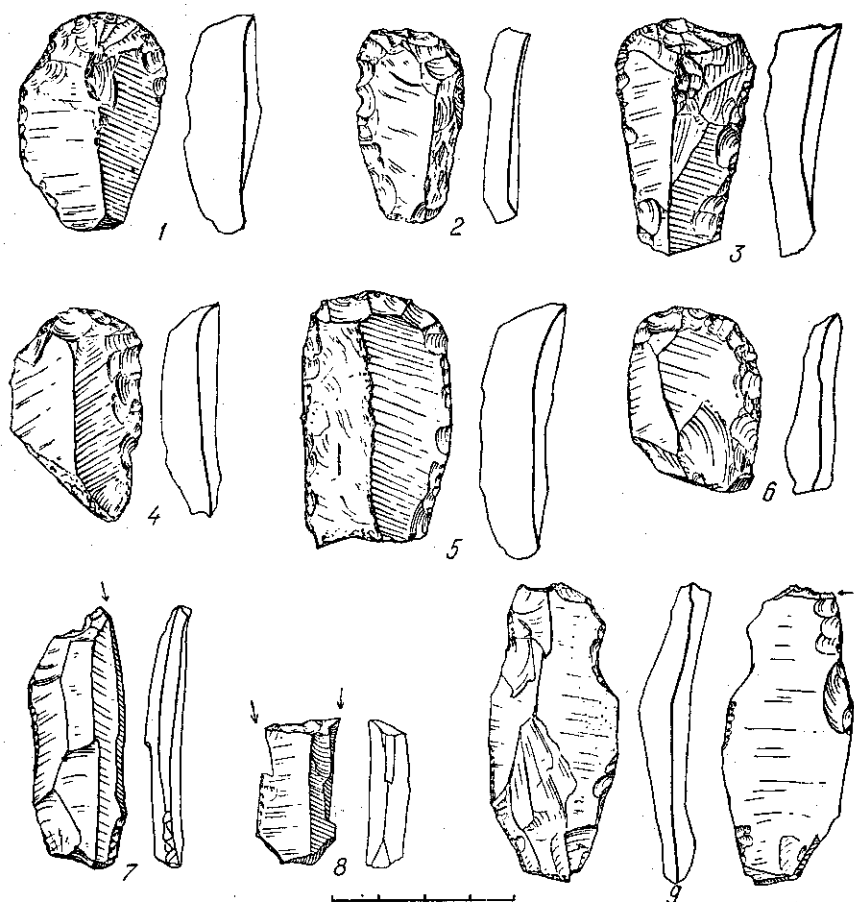

Рис. 2. Скребки, різці та знаряддя з виїмкою з місцезнаходження Бігань.

ни на грубих, широких ножевидних пластинах з двогранною верхньою поверхнею і чітко вираженим ребром посередині. Крутою скребковою ретушшю робочим краєм надано правильної опуклої форми. Характерно, що обробці підлягала не лише робоча ділянка, але й один або обидва бічні краї. Чотири скребки з шести мають високий, майже прямовисний робочий край.

Різців всього два — боковий і подвійний боковий (рис. 2, 7, 8,). За характером використаних заготовок вони різко відрізняються від скребків. Їх виготовлено на якісних тонких ножевидних пластинах.

Є в колекції асиметричні вістря на пластинах. На одному з них оброблені обидва бічні краї, що сходяться в одній точці (рис. 3, 1). На другому, виготовленому з тонкої крем'яної пластинки, ретушовано лише скошений верхній кінець (рис. 3, 2). Це вістря було виявлено на значній віддалі від основних знахідок, тому належність його до комплексу не з'ясована.

Мабуть, багатофункціональне призначення мало знаряддя з виїмкою (рис. 2, 9). Його лівий верхній кінець оброблено на зразок різця, а бічний край — плоскою загострюючою ретушшю. Своєрідним оформленням виділяється масивне знаряддя, виготовлене на великому нуклеоподібному уламку. Злегка заокруглений верхній кінець з правого боку підправлено ретушшю (рис. 4).

Нечисленність виробничого інвентаря не дає змоги чітко визначити культурно-історичне місце пам'ятки. Можна лише вказати, що на ній

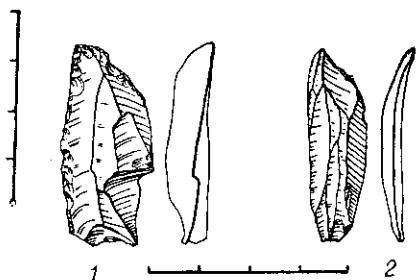

Рис. 3. Вістря з місцезнаходження Бігань.

значного поширення набула техніка виготовлення високоякісних ножевидних пластинок, про що свідчить наявність в комплексі мікропластинок і довершених форм нуклеусів, призначених для одержання заготовок цього типу.

Важливим є факт наявності серед знарядь асиметричного вістря з ретушшю по обох краях. Аналогічні виробу, як правило, відсутні в оріньякоїдних пам'ятках Східної Словаччини, які можна розглядати як еталон для культурно-хронологічної оцінки пам'яток Українського Закарпаття². Слід

зазначити, що скребки стоянки Бігань мають ретуш на одному або двох бічних краях. В оріньякоїдних східнославацьких пам'ятках таке ретушування цих виробів широко не спостерігається. До того ж, скребків на типових відщепах, характерних для оріньякоїдних пам'яток Східної Словаччини, серед біганських знахідок немає.

Такі ж відмінності простежуються між матеріалами Бігані та інвентарем місцезнаходження Берегове II. Ці спостереження свідчать про розвиненість інвентаря стоянки Бігань, яка, можливо, існувала пізніше, ніж оріньякоїдні пам'ятки Східної Словаччини, хронологічно визначені першим вюрмським інтерстадіалом і стадіалом W₂. Припускаючи це, треба мати на увазі, що в даному разі, очевидно, виступають не лише хронологічні, а й культурні відмінності.

Місцезнаходження Ді-

дова Гора розташоване за північно-західною околицею с. Бігань, поруч з Біганською горою. Вершина рівна, схили пологі, засаджені виноградом. Четвертинні відклади, що перекривають скельні породи, малопотужні. Вони являють собою суглинок жовтого кольору із значною домішкою щебеню і великих уламків каменю.

На південному схилі гори, поблизу вершини, вище кар'єру були зібрані на розораній поверхні окремі виробу пізньопалеолітичного ха-

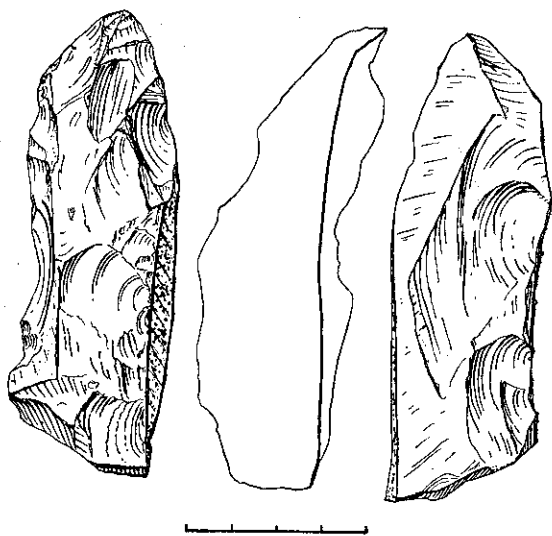

Рис. 4. Масивне знаряддя на нуклеоподібному уламку з місцезнаходження Бігань.

² L. Baneš. Barca bei Kosice. — Archaeologica slovacica fontes, t. VIII. Bratislava, 1968, стор. 192—197.

рактеру. Це кілька невиразних відщепів з білого, непрозорого, низько-якісного кременю, відбійник, уламок крем'яної мікропластини, обидіанова пластинка із скошеним кінцем (рис. 5, 2). На особливу увагу заслуговує знаряддя типу долота, виготовлене з широкої крем'яної пластини (рис. 5, 1). Воно має вузький, добре загострений робочий край, оброблений серією дрібних сколів, нанесених на обидві поверхні знаряддя. На верхньому товстому кінці, протилежному робочому краю, добре помітні сліди від багаторазових ударів. В інвентарі закарпатських пам'яток пізнього палеоліту знаряддя аналогічних або близьких

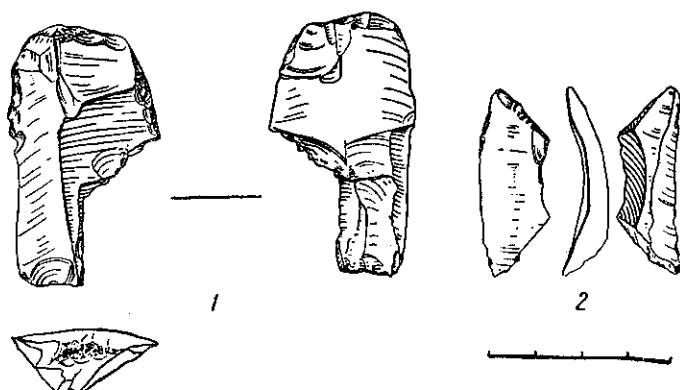

Рис. 5. Вироби з місцезнаходження Дідова Гора.

форм відсутні. Це надає місцезнаходженню неабиякого значення. Не виключено, що в даному разі йдеться про новий, ще не відомий на Закарпатті тип пізньопалеолітичних пам'яток.

С. В. СМІРНОВ

Новые позднепалеолитические местонахождения в Закарпатье

Резюме

В 1971 году в окрестностях с. Бигань Береговского района Закарпатской области было обнаружено два новых позднепалеолитических местонахождения.

Местонахождение Бигань представлено значительным количеством находок, собранных на поверхности. Среди них имеется одиннадцать нуклеусов, десять скребков, два резца и острия, одно комбинированное орудие и массивное орудие на нуклевидном обломке. Морфологические особенности перечисленных изделий позволяют предполагать, что эта стоянка моложе ориньякоидного местонахождения Берегово II и ориньякоидных памятников сопредельной с Закарпатьем Восточной Словакии.

Местонахождение Дидова Гора дало несколько находок. Наиболее интересной среди них является орудие типа долота. Подобные изделия пока что не известны в позднепалеолитических памятниках Закарпатья.

В. К. ПЯСЕЦЬКИЙ

Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші

Північна частина Житомирської області мало привертала увагу дослідників, хоч своєрідні природні умови, наявність різних за формою піщаних підвищень та невеликих озерець на вододілах, сухих піщаних терас вздовж рік створювали сприятливі умови для заселення цієї території в епоху мезоліту.

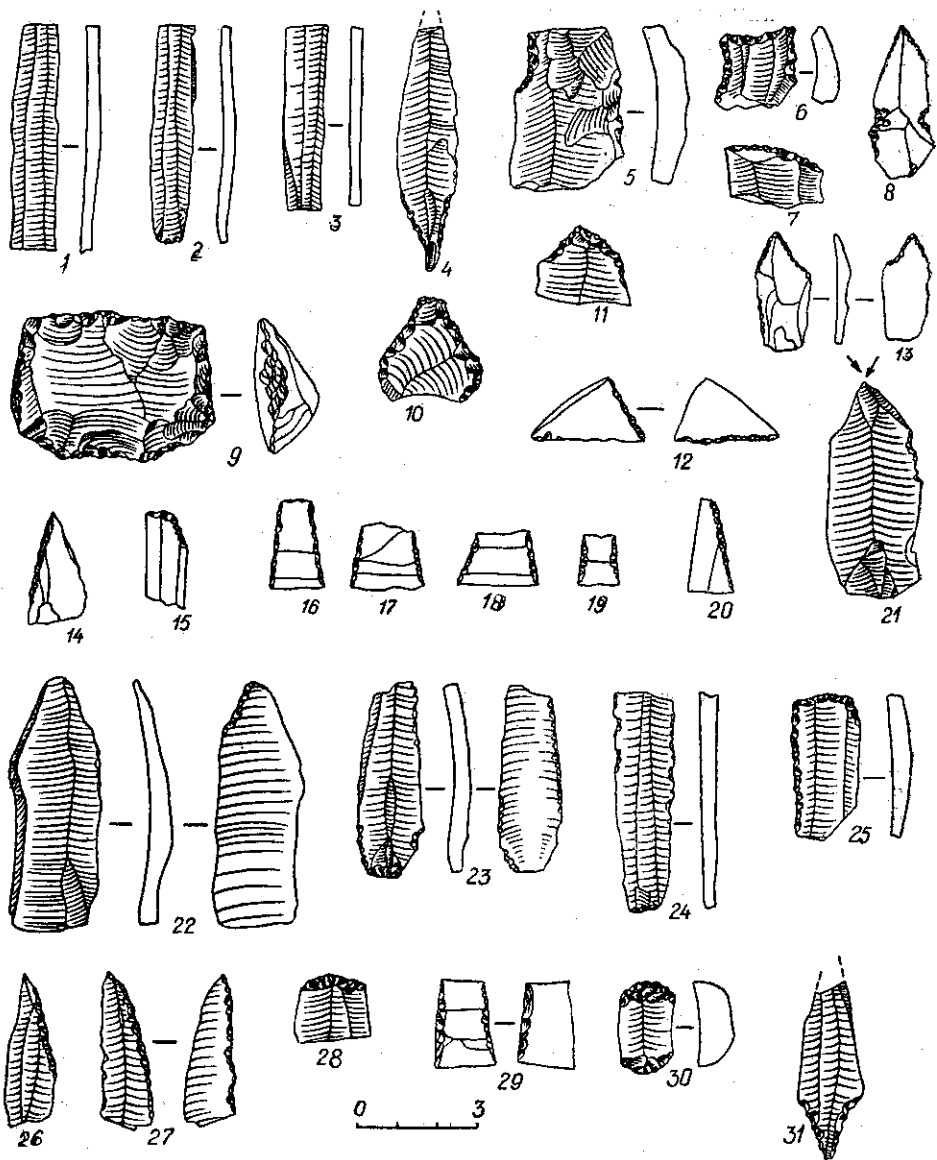

Рис. 1. Крем'яні вироби з мезолітичних стоянок басейну р. Ірші поблизу сіл Кропивна (1—19, 21), Стаханове (22—30), окремі знахідки (20, 31).

Ще в 1931 р. вийшла стаття І. Ф. Левицького, присвячена знахідкам з нижнього, мезолітичного шару в урочищі Пішаному на р. Уж¹. У 1971 р. мезолітичні стоянки автор виявив в басейні р. Ірша. Нижче подаємо опис цих стоянок.

Стоянка поблизу с. Кропивенка Володарськ-Волинського району розташована у північно-східній околиці села на лівому корінному березі Іршанського водосховища, де валоподібне піщане підвищення заходить у заплаву. Висота його над заплавою (тепер залитою річкою) — 5—6 м. Культурний шар стоянки значною мірою розвіяний, але є задерновані місця. Тут було закладено три шурфи, в яких під піщаною поверхнею, на глибині 0,3—0,5 м виявлено нечисленні знахідки.

¹ І. Ф. Левицький. Стаття в ур. Пішаному біля Народич.— Антропологія, т. IV. К., 1931.

Основна ж маса крем'яних виробів зібрана на поверхні. Траплялись також вивітрені дрібні кістки. Кремінй різнокольоровий, середньої якості. Привертає увагу те, що нуклеуси, за винятком кількох нуклеоподібних уламків, відсутні. Багато пластинок, в тому числі й правильної форми, майже прямі у профілі (рис. 1, 1—3); переважають зламані пластинки. Знайдено дев'ять скребків, що не мають сталої форми. Так, один з них масивний, по боках дуже збитий, очевидно, використовувався як відбійник (рис. 1, 9). Інші скребки виготовлені на кінцях зламаних пластинок (рис. 1, 7, 11), на невеликих відщепках. Одне знаряддя має підтрикутну форму (рис. 1, 10). Є також пластинчастий відщеп з частковою ретушшю (рис. 1, 5) та два скобелі, в тому числі мініатюрний, геометричних обрисів (рис. 1, 6).

Різців два. Один атиповий, на відщепі, інший серединного типу, причому спинка його покрита легкою патиною (рис. 1, 21).

Зібрано також вісім мікролітів-трапецій різних розмірів (рис. 1, 16—19), дві пластинки зі скошеним кінцем (рис. 1, 14, 15) і одну з притуплюючою ретушшю на двох краях (рис. 1, 12). Цікаві два вістря, які можна вважати вістрями стріл. Одне ретушоване зі спинки і має пережим для з'єднання з держакон (рис. 1, 8), у другого ретуш двобічна (рис. 1, 13). Серед знахідок слід відзначити верболистий наконечник свідерського типу (рис. 1, 4).

Дві мезолітичні стоянки виявлено далеко від річки, за 1 км на схід від с. Стаханове, за 100 м на захід від шосе Житомир—Коростень. На цій території є невеликі озера, які тепер сильно заболочені. Висота стоянок над водою близько 2 м, відстань між ними — до 100 м. На тій, що розташована південніше, було зібрано трапецію, правий край якої ретушований з обох боків (рис. 1, 29), мікроскребок (рис. 1, 30), скребок на кінці невеликої пластинки та кілька поламаних пластинок.

Серед матеріалів другої стоянки, виявлених на площі 15×10 м, є пластинки правильної форми з боку спинки (рис. 1, 24) або з обох боків (рис. 1, 23). Звичайна для мезоліту знахідка пластинок зі скошеним краєм. Їх три, причому одна має двобічну ретуш (рис. 1, 26, 27). До складу колекції входять також велика пластина, ретушована з боку черевця (рис. 1, 22), та два скребки (рис. 1, 25, 28).

З окремих знахідок слід відзначити наконечник свідерського типу (рис. 1, 31), виявлений на краю надзапавної тераси, на правому березі р. Ірші, проти місця впадіння в неї р. Веснач. Тут же трапився і різець на куті зламані пластинки.

На лівому березі, теж на краю тераси (висота над заплавою — 5—6 м), за 1, 2 км нижче місця впадіння цієї притоки в Іршу знайдені пластинки — екземпляри зі скошеним краєм та дрібні уламки, а також відщепи (рис. 1, 20).

Наведена характеристика крем'яних знарядь дає уявлення про їх особливості на різних стоянках. Так, поблизу с. Кропивенка, де було зібрано найбільшу кількість кременів, трапеції кількісно переважають над пластинками зі скошеним краєм. Разом з поодинокими екземплярами останніх, які вважаються наконечниками стріл, співіснують наконечники, типологічно близькі до свідерських (рис. 1, 8, 13). Навпаки, на північній стоянці біля с. Стаханове трапецій немає зовсім, але знайдено три пластинки зі скошеним краєм. Інші відмінності, зважаючи на розташування стоянок в одному мікрорайоні, слід пов'язувати з хронологічними факторами.

Цікавою рисою є зосередження мезолітичних стоянок на вододілах рік, біля невеликих озер. В цілому вони подібні до відомих пам'яток Східної Волині і Київщини².

² Д. Я. Телегин. Мезолит Левобережної України и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры.—МИА, № 126. М.—Л., 1966, стор. 202, рис. 2.

В. К. ПЯСЕЦКИЙ

Мезолитические стоянки в бассейне р. Ирши

Резюме

Описаны материалы с новых мезолитических местонахождений у сел Кропивенка и Стаханово, а также отдельные находки мезолитического времени у с. Мелени Житомирской области.

Различия, выявленные в кремневом инвентаре памятников (преобладание трапеций над пластинками со скошенным концом в Кропивенке и отсутствие трапеций на одном из пунктов у Стаханова), по мнению автора, являются хронологическими.

Є. О. ПЕТРОВСЬКА, І. І. ІВАНОВ

Акінак із с. Забір'я поблизу Києва

В 1970 р. під час робіт по влаштуванню території тракторної бригади в с. Забір'я Києво-Святошинського району робітники радгоспу знайшли залізний кинджал-акінак¹. Урочище, де випадково трапилась ця знахідка, зветься Старі Могилки. Розташоване воно на південній околиці села. Назва урочища походить від існування тут кладовища минулого століття. Як з'ясувалось, на полі, недалеко від цього місця колись був курган, який вже розорано.

Знахідку виявлено на лівому підвищеному глинистому березі р. Мокрої Бобриці (притока Ірпеня), яка тут дуже заболочена.

Кинджал добре зберігся (рисунок). Загальна довжина його — 33 см; довжина леза — 20 см, перехрестя, руків'я та наверхшя — 13 см. Лезо за формою є видовженим трикутником, двосічне, у перетині ромбовидне. Перехрестя ниркоподібне, руків'я пряме із заглибленим ложком посередині та вузькими бортиками по краях. Наверхшя антенноподібне, у вигляді тонкої волі. Один кінець обламаний.

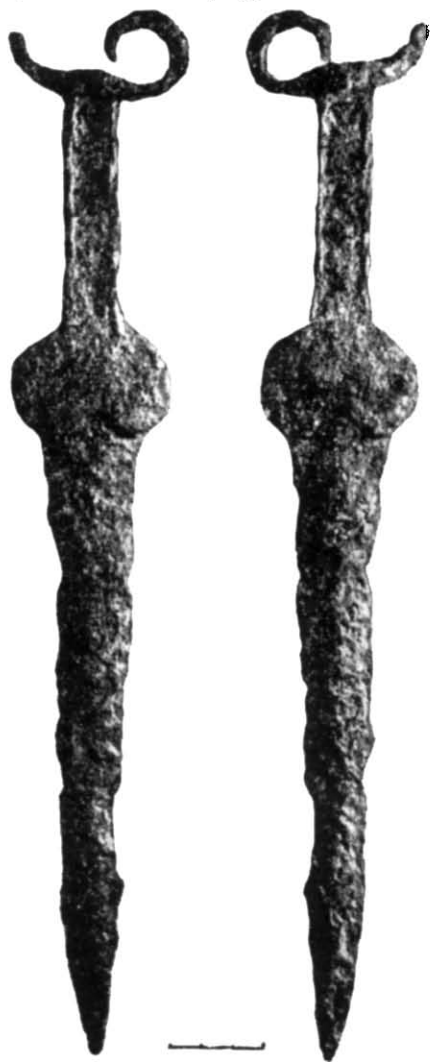
Кинджал належить до серії коротких акінаків з простим антенним наверхшям. Як аналогії йому можна навести акінаки з с. Сахнівки та Сміли².

Подібні акінаки датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е.³ Випадковість знахідки не дає змоги точніше її датувати, але вона може стати в пригоді під час дальших досліджень скіфської доби в цьому районі.

¹ Вчителі шкіл ст. Боярка І. І. Іванов та с. Забір'я В. М. Горинович, до яких потрапив акінак, подарували його археологічному музею АН УРСР.

² А. І. Мелюкова. Вооружение скифов.—САИ, вип. Д 1-4. М., 1964, табл. 20, 4, 7.

³ А. І. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 54.

Акінак із с. Забір'я.

Акинак из с. Заборье близ Киева

Резюме

В 1970 г. во время работ по упорядочению территории тракторной бригады в с. Заборье Киево-Святошинского района был случайно обнаружен хорошей сохранности железный скифский кинжал-акинак конца VI — начала V вв. до н. э., происходящий, по-видимому, из древнего могильника.

Находка акинака может иметь значение при дальнейших исследованиях памятников скифской эпохи в этом районе, поскольку подобные находки в бассейне р. Малой Бобрицы (приток Ирпеня), протекающей через с. Заборье, до сих пор были неизвестны.

А. П. РУНИЧ

Скельні могильники у верхів'ях р. Ешакон на Північному Кавказі

Серед пам'яток раннього середньовіччя на території СРСР важливе місце належить салтово-маяцькій культурі, пов'язаній з Північним Кавказом, де є могильники та речовий матеріал, не тільки близькі до неї за типом, але нерідко ідентичні¹.

Привертає увагу те, що чимало речей, цілком аналогічних салтівським, виявлено не лише у катакомбних могилах, а й у нещодавно відкритих скельних похованнях². На відміну від перших, серед яких пограбовані трапляються порівняно рідко (за винятком Рим-гори)³, скельні поховання були майже всі зруйновані грабіжниками, хоч вони розміщувались на значній висоті у прямовисних скелях. Незважаючи на це, поховальний інвентар, що лишився у пограбованих усипальницях, зберігся добре через те, що до них не проникала вода. На відміну від скельних поховань, поховальний інвентар катакомб зберігся гірше⁴.

Наявність у Кисловодській улоговині різних типів поховань, належних до одного часу, дає підстави для висновку про різноплеменність населення цього району Північного Кавказу. Але матеріальна культура місцевих племен була дуже близька, а в ряді випадків синхронна з салтово-маяцькою культурою, на що звернула увагу С. О. Плетньова.

У 1969 р. були відкриті нові скельні могильники у верхів'ях р. Ешакон. Під час дослідження ущелин В. А. Лученкову вдалось знайти шість таких могильників у прямовисних скелях. Детальне їх обстеження та зачистку зруйнованих поховань ми провели в 1970—1971 рр.

Вказані пам'ятки розташовані на території Малокарачаєвського району за 27—33 км на південний захід від м. Кисловодська, в надзвичайно мальовничих, але важкоприступних місцях — бокових лівих ущелинах р. Ешакон (рис. 1). «Домівки померлих» влаштовувались в других нижніх ярусах скель під виступами, утвореними внаслідок вивітрювання більш м'яких шарів доломітизованих вапняків. Отже, поховальні споруди мали захист зверху від атмосферних опадів. Влаштовувались вони й вище — на скельних карнизах. Довжина останніх, як і

¹ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, стор. 91.

² А. П. Руніч. Скальні могильники в окрестностях г. Кисловодска. — СА, № 2. М., 1971, стор. 167—178, рис. 3, 1, 2, 5, 10, 12, 13; 5—7, 40—46 і далі.

³ А. П. Руніч. Катакомбы Рим-горы. — СА, № 1. М., 1970, стор. 198—208.

⁴ Наприклад, залишки тканини збереглися лише у деяких катакомбах Північної Осетії (див. В. А. Кузнецов. Змейский катакомбный могильник. — Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии. Орджоникидзе, 1961, стор. 63—101) і у катакомбних похованнях Рим-гори (А. П. Руніч. Катакомбы..., стор. 205—206).

(рис. 5, 1), два розбитих керамічних казани з внутрішніми ручками (рис. 5, 2, 3) і фрагменти від п'яти або шести глиняних посудин (рис. 5, 5, 6, 7, 8, 11). Є також різні скляні намиста (рис. 4, 24, 26, 27). Слід зазначити, що всі уламки посуду лежали не в похованнях, а були скупчені поблизу них під навісом скелі. Це дає підставу вважати їх залишками від тризни або слідами жертвового місця, розташованого поряд з похованнями.

Могильник 2 влаштований на південь від першого, також на другому нижньому ярусі скель (рис. 1). Десять поховальних споруд цілком аналогічні попереднім. У пограбованих могилах знайдені лише уламки людських кісток, залишки тканин, шкіри і вісім скляних намистин з чорними вічками і білим облямунням (рис. 4, 23).

Могильник 3 виявлено південніше першого та другого. В цьому некрополі досліджено 38 пограбованих поховань, з яких на особливу увагу заслуговує друге (№ 2), захищене зверху виступом і заповнене дуже дрібним пиловим ґрунтом. Довжина коритоподібного заглиблення — 215 см, ширина — 63 см, глибина — 14 см. Кладка збереглась частково, висота її (до навісу скелі) — 95 см. Залишки від одного чоловічого кістяка розкидані грабіжниками. В цьому похованні трапилась зламана слабовигнута залізна шабля, довжина леза якої близько 70 см. На ньому частково збереглись дерев'яні піхви, обтягнуті грубою тканиною, а зверху шкірою. У верхній частині до них прикріплені дві срібні орнаментовані накладки (рис. 3, 1) з вставленими залізними напівкільцями, призначеними для підвішування шаблі до пояса. Наконечник піхов не зберігся.

Особливо цікавим і унікальним виявилось руків'я шаблі*. Воно дерев'яне, виготовлене за формою залізного черешка, обкладене шкірою електричного скату. Шкіра подекуди пошкоджена і замість неї вставлені шматочки бересту і тонкої дощечки. Верхня частина руків'я закінчувалась орнаментованим бронзовим навершям, в якому є кулястий виступ з отвором для темляка (рис. 3, 1). У поздовжньому напрямі краї руків'я неоднакові: з одного боку воно майже рівне, з другого має сферичну форму. На цьому боці є вузька бронзова накладка, а на рівному прикріплено чотири орнаментовані срібні виступи у вигляді закруглених зубців, між якими наявні заглиблення для пальців

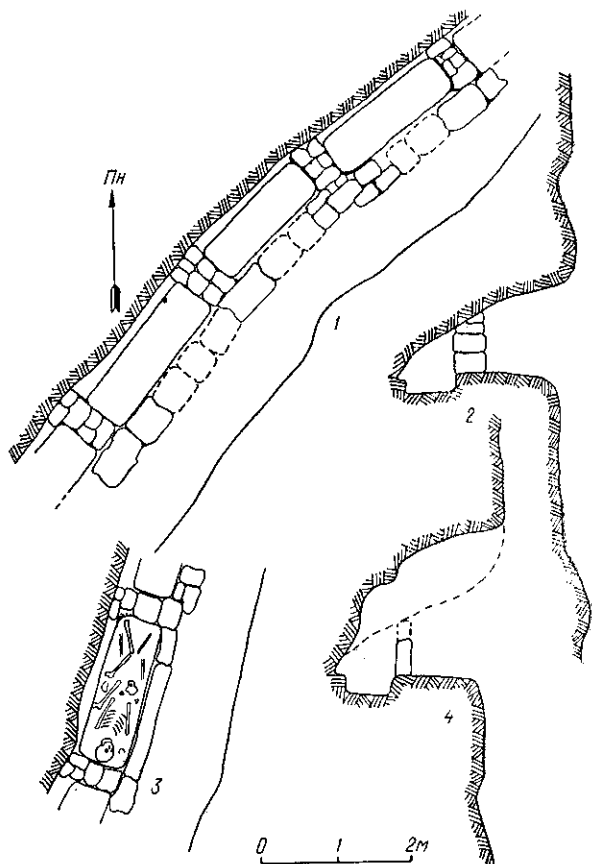

Рис. 2. Плани і розрізи ешкаконських скельних поховань.

* Ця знахідка буде опублікована окремо.

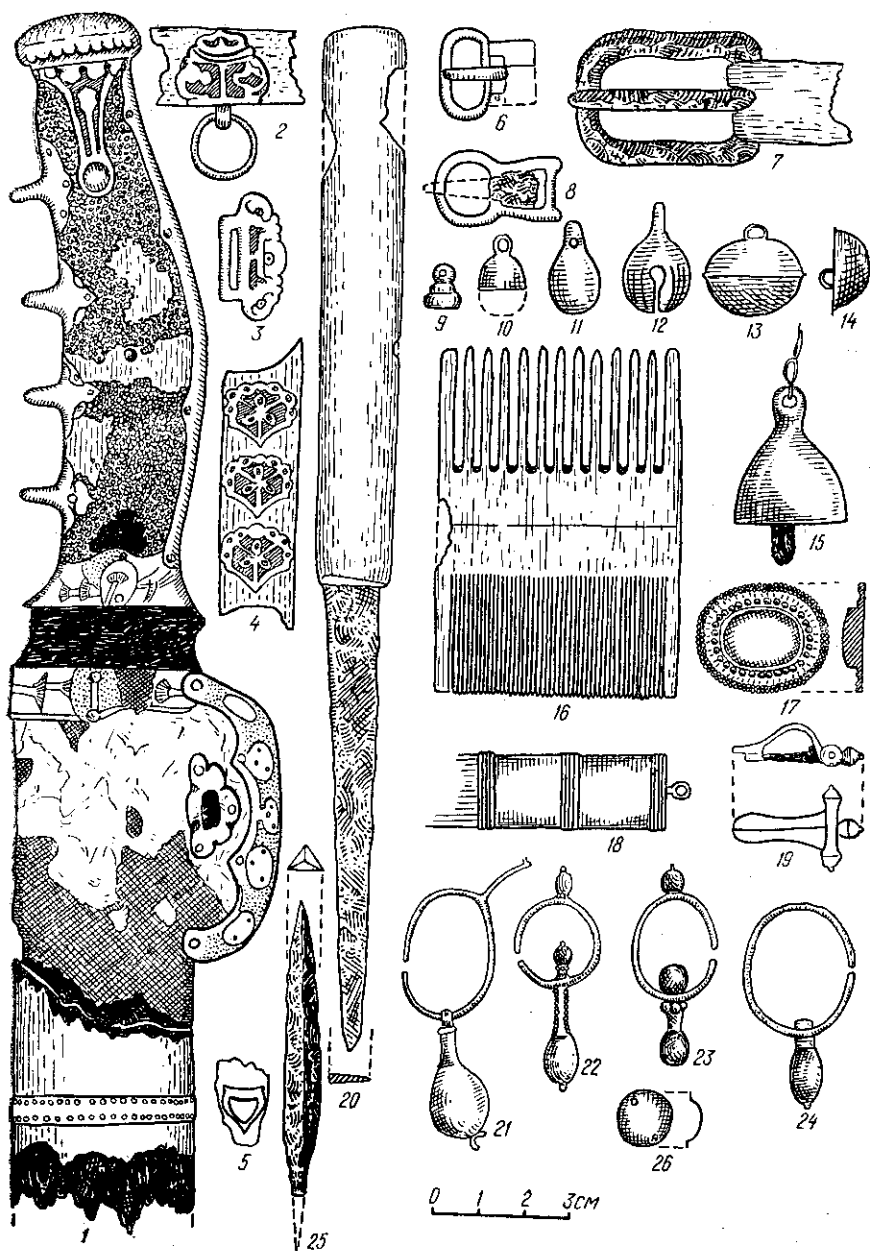

Рис. 3. Інвентар з поховань:

1 — руків'я шаблі; 2—5 — прикраси від пояса; 6—8 — пряжка; 9 — гудзик; 10—14 — бубонці; 15 — дзвіночок; 16 — дерев'яний гребінь; 17, 19 — фібули; 18 — щіточка; 21—24 — сережки; 25 — залізний наконечник стріли; 26 — бляшка.

(рис. 3, 1). Нижню частину руків'я охоплює срібна пластинка, також з орнаментом, а в місці, де воно прилягає до піхов, можливо, було ще залізне перехрестя або захисний щиток, який не зберігся.

У похованні знайдено ще два залізних ножі у дерев'яних піхвах, уламок рогу, овальну срібну пластинку без орнаменту, перстень з чорного скла (рис. 4, 14), торбочку з тканини*, де було коріння якихось рослин, одну мозаїчну скляну намистину, срібну пряжку (рис. 3, 6), частину бронзового бубонця (рис. 3, 10) і, можливо, прикраси від пояса

* За визначенням А. А. Ієрусалимської, це согдійська тканина VIII—XI ст.

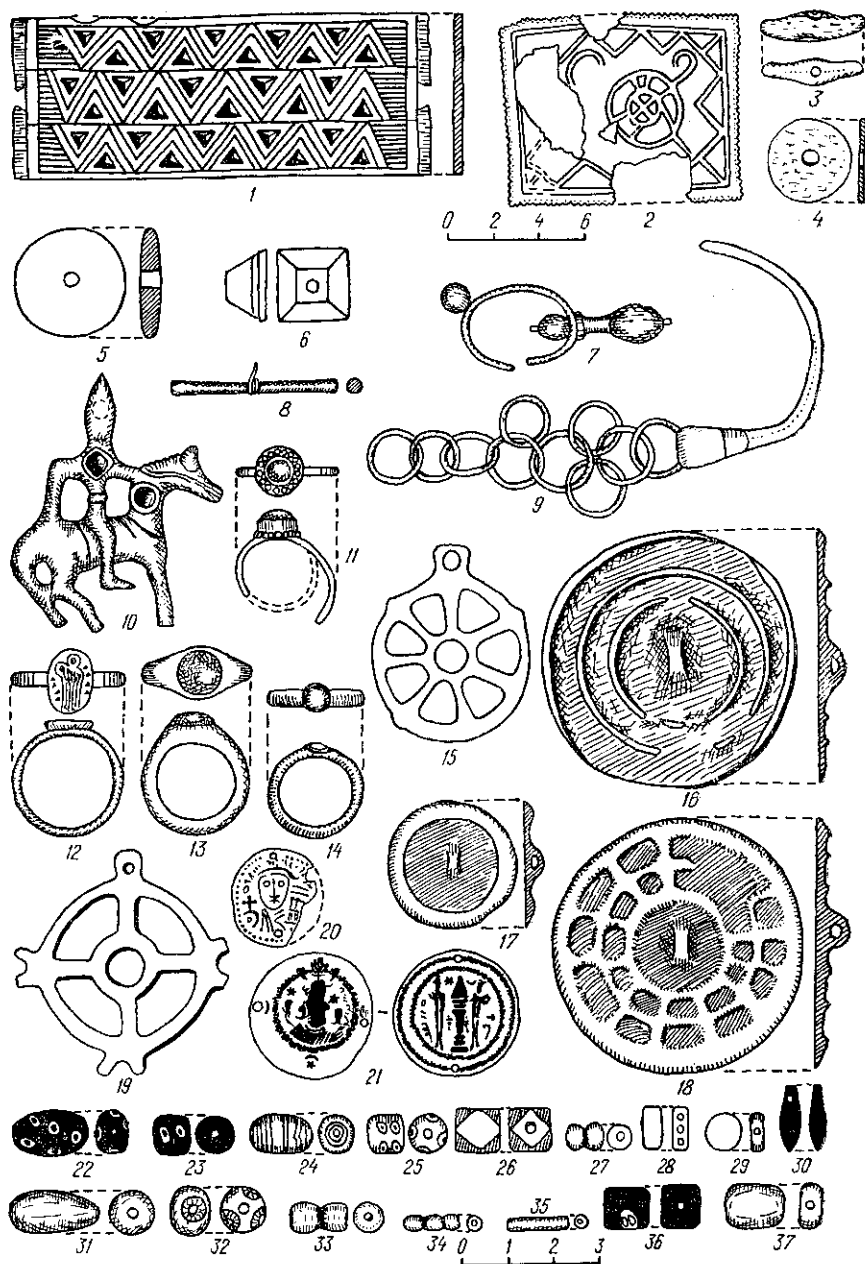

Рис. 4. Інвентар з поховань:

1 — фрагмент шкатулки; 2 — шкіра з орнаментом; 3—6 — амулети; 7 — сережка; 8 — «качалка»; 9 — залізний ланцюжок з залишками ремня; 10 — фігурка воїна; 11—13 — бронзові персні; 14 — скляний перстень; 15—19 — підвіски; 16—18 — дзеркала; 20 — індикація монети Тіберія Константина; 21 — срібна монета Кавада I; 22—29, 31—36 — скляні намистини; 30, 37 — намистини з гагату та бурштину.

або портупеї, на якій висіла ця унікальна шабля. Прикріплені до ремня прикраси поділяються на три типи. До першого належать десять екземплярів. Вони серцеподібної форми, орнаментовані (рис. 3, 4). Другий тип (дев'ять предметів) характеризується наявністю вставлених срібних колекчик (рис. 3, 2). Третій представлено лише чотирма орнаментованими прикрасами з вузькими поздовжніми отворами (рис. 3, 3).

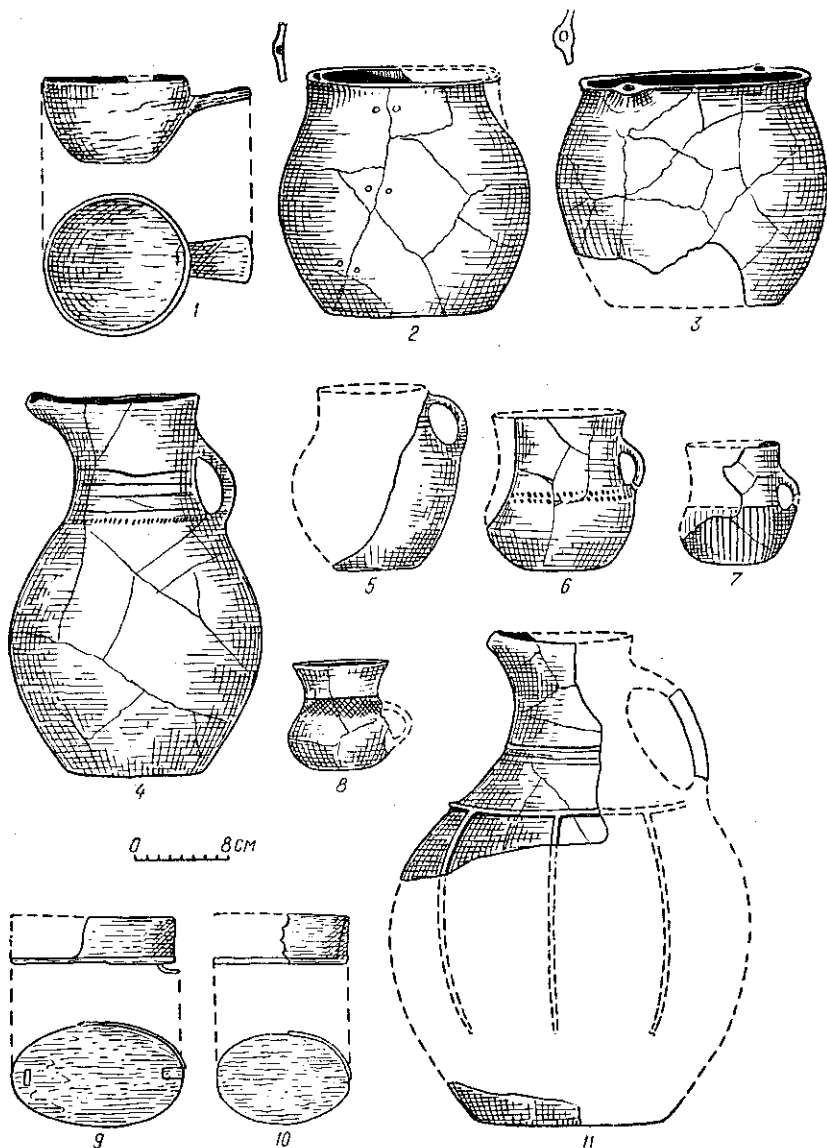

Рис. 5. Посуд, виявлений поблизу скельних поховань:

1 — дерев'яна посудина; 2—8, 11 — кераміка; 9—10 — фрагменти дерев'яних посудин.

Серед знахідок, зібраних в інших похованнях, були сім скляних намистин (рис. 4, 31, 33—35) та фрагмент бронзової прикраси.

Могильник 4 розташований вище по течії р. Ешакон, також у другому нижньому ярусі скель (рис. 1). Збереглися тільки шість заповнених ґрунтом усипальниць. Вони споруджені за таким же принципом, як і попередні, з тією лише різницею, що обмазку білою глиною з внутрішнього боку виявити тут не вдалося.

В пограбованих могилах і навколо них зібрані речі — розбитий глечик чорного кольору з носиком-зливом та однією ручкою, орнаментований на шийці (рис. 5, 4); бронзовий перстень з примітивним зображенням божої матері з немовлям (рис. 4, 12); золота сережка з насадженою великою скляною кулею (рис. 3, 21); частина брошки або фібули з срібла, прикрашеної зерню та вставленим в неї напівкоштовним каменем (рис. 3, 17). Тут же трапились різні скляні намистини

(рис. 4, 22, 25, 33), уламок від якогось залізного предмета, шматочки бересту, клаптики різних тканин, шкіри, а також дерев'яне денце від посудини типу коробочки або скриньки (рис. 5, 10) і бронзова річ (рис. 4, 6).

Могильник 5 виявлено на лівому березі річки в гирлі яру Бабугай-Кол (рис. 1). Висота прямовисної скелі, в якій влаштовані поховання, — близько 30 м. Процес вивітрювання порід добре виражений, є багато заглиблень, виступів та карнизів (рис. 6). Перший, нижній ярус могил розміщений біля основи скелі під навісом (рис. 6), другий — на карнизі (висота — 3—6 м), третій — на дуже вузькому кар-

Рис. 6. Горизонтальна щілина в скелі з похованнями.

низі, ще вище (10—16 м) (рис. 7). Ці два верхні яруси розташовані в своєрідних горизонтальних щілинах, утворених внаслідок вивітрювання більш м'яких шарів. Тут подекуди є залишки кам'яної кладки, що огорожує могили (рис. 8). Вона аналогічна описаній вище. Усі 63 «домівки померлих» споруджені так само, як і в інших ешаконських могильниках, і також пограбовані.

Грунт в більшості камер дуже сухий, він складається з фракцій, які навіть при зачистці утворювали суцільну пилову завісу.

В могилах і навколо них знайдено численний інвентар. В його складі — черешкові тригранні наконечники стріл (рис. 3, 25), залізна пряжка (рис. 3, 7), а також бронзові вироби: браслет з дроту, підвіски (рис. 4, 15, 19), дзеркало (рис. 4, 16), перстень (рис. 4, 11), литий гудзик (рис. 3, 9), дзвіночок (рис. 3, 15), позолочена сережка із зерню (рис. 3, 22), та інші сережки (рис. 3, 23; 4, 7). Трапились і монети — срібна сасанідська Кавада I (499—531 рр.) (рис. 4, 21) та індикація, яка, на думку М. Є. Массона, є варварським наслідуванням монет Тіберія Константина (578—582 рр.), рис. 4, 20*. Крім цих речей, тут були залізний ніж або стилет з роговим руків'ям (рис. 3, 20), щіточка у

* За визначення монети та індикації автор висловлює щире подяку професору М. Є. Массону.

бронзовій оправі (рис. 3, 18), фрагмент залізного ланцюжка з ремінцем (рис. 4, 9), бронзові бубонці двох типів (рис. 3, 11, 12), намистини з скла (рис. 4, 28, 35), пасти (рис. 4, 29, 32, 36), бурштину (рис. 4, 37) та гагату (рис. 4, 30). Є серед знахідок частина різної скриньки, пофарбованої в червоний та синій кольори (рис. 4, 1), шматочок дубленої шкіри з різним орнаментом (рис. 4, 2), бронзова «качалка» (рис. 4, 8),

Рис. 7. Загальний вигляд могильника з трьома ярусами поховань.

срібні прикраси, прикріплені до ремня (рис. 3, 5), арбалетоподібна бронзова фібула (рис. 3, 19), дерев'яні гребені з рідкими та частими зубцями (рис. 3, 16), бронзові персні (рис. 4, 13) та сферичні бляшки (рис. 3, 26), паяні гудзики з листової бронзи (рис. 3, 13, 14), дерев'яні днища від посудин типу коробок (рис. 5, 9). Серед залишків тканин і шкіри були знайдені шкарпетки, зшиті з тканини, залишки ноговиць (з частиною кісток ноги), торбинки, фрагмент вінця посудини і залишки від подушки, набитої ганчір'ям. В одній пограбованій могилі було п'ять перламутрових дисків з отворами (рис. 4, 4), два просвердлених хребці якоїсь тварини (рис. 4, 3), річкова галька з отвором (рис. 4, 5) і грецький горіх.

Дуже цікава знахідка трапилась в похованні № 45. Тут, у коритоподібному заглибленні розміром 178×68 см серед заваленого каміння і ґрунтового заповнення, лежали кістки дорослої людини у супроводі восьми скляних намистин і клаптиків тканин та шкіри. Але на особливу увагу

заслужує невеликий (довжиною 48 см і периметром 32 см), щільно зашитий з усіх боків мішок з грубої тканини. Він містив невелику кількість сірого ґрунту, схожого на попіл, де були оболонки від ляльок якихось комах.

Про аналогічний факт повідомив В. А. Кузнецов. У верхів'ях р. Зеленчук мисливці натрапили на невелику печеру, закладену камінням. В ній виявився шкіряний мішок з висохлим тілом людини, одягненої у вбрання з прикрасами. Знахідка була передана краєзнавцям, але без належної консервації зазнала значного пошкодження. В такому вигляді вона надійшла до Ставропольського музею. При її огляді виявлено багато тканин, великі шматки вичиненої шкіри (певно, залишки від самого мішка) і кістки з сухожиллями. Є підстави вважати, що в ешаконському мішку теж було тіло, ало не дорослої людини, а немовляти, можливо, похованого разом з матір'ю.

Отже, як можна припускати, померлих ховали в мішках або щільно загортали в тканину чи шкіру і зашивали. В такому вигляді їх підіймали на скелю за допомогою мотузок, залишки яких наявні у похованнях.

Могильник 6 розташований, порівняно з іншими, на заході у верхньому ярусі скель (рис. 1). Скельний навіс над карнизом, де виявлені

поховання, частково зруйнований, а решта загрожує завалитись, тому з 22 поховань вдалося розчистити лише два.

Конструкція могил тут цілком аналогічна попереднім некрополям. В першому похованні простежено нижню частину кладки з великих кам'яних брил, поставлених на ребро. Коритоподібне дно, вирубане в скелі на глибині 17—20 см, має довжину 180 см і ширину 64 см. Ця могила, судячи з положення кісток, не була пограбована. Кістяк жінки лежав на спині, з витягнутими кінцівками, головою на південь (рис. 2, 3, 4). Біля скроневих кісток знайдено дві бронзові сережки з намистиною (рис. 3, 24) і уламки від залізного браслета. На шийних

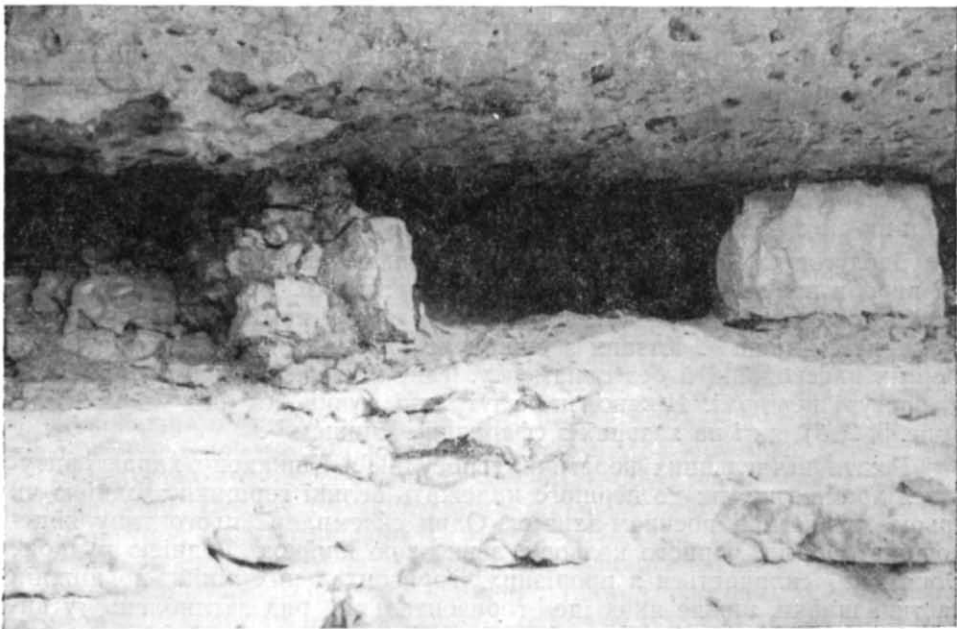

Рис. 8. Залишки кладки від могильних споруд.

хребцях були намистини: скляна — світло-блакитна із зеленими вічками і жовтим облямунням, пастові — біла та синя з синіми і червоними вічками, білою та жовтою облямівкою і ще дві брудно-білого кольору.

В районі кісток поперек лежали бронзові предмети — маленьке дзеркало (рис. 4, 17), дзвіночок без слідів від язичка (рис. 3, 15) і лита фігурка вершника на коні. Вершник зображений в статичній позі, немов на параді. Правою рукою він злегка спирається на круп коня, в лівій тримає невеликий круглий щит і повіддя. На голові — високий шпильастий шолом, на грудях — панцир, нижче — широкий пояс. Сідло і кінська зброя зображені дуже схематично (рис. 4, 10). Виявлено багато зотлілих тканин і шкіри.

Друга могила влаштована так само, але була пограбована і, крім людських кісток, залишків тканин і шкіри та залізного ножа, в ній нічого не залишилось.

Якщо порівняти 137 камер цих шести ешкаконських могильників, то передусім привертає увагу їх ідентичність. Така однорідність могильних споруд свідчить про єдність поховального культу населення, яке залишило ці пам'ятки. Наявність в скельних похованнях різних речей-прикрас, побутових предметів, зброї тощо вказує, наскільки сильною була віра в загробне життя. Характерно, що навіть в пограбованих похованнях залишились деякі цінності, зокрема шовкові тканини, іноді дрібні золоті та срібні прикраси. За обрядом, а також скла-

дом інвентаря описані могильники хронологічно близькі і належать до споріднених племен, а, можливо, і до одного племені. Датуються ці пам'ятки передусім на підставі згаданої вище сасанідської монети Кавада I (499—531 pp.) та індикації з монети Тіберія Константина (578—582 pp.) VII—VIII ст. Таким чином, ешкаконські могильники синхронні з похованнями в скелях, виявленими поблизу м. Кисловодська⁵.

Вказану дату підтверджує і ряд прямих аналогій. Так, бронзова підвіска (рис. 4, 19) аналогічна підвісці з катакомбного могильника VII—VIII ст. поблизу м. Кисловодська, який датується знайденими там індикаціями⁶. Залізні черешкові тригранні наконечники стріл (рис. 3, 25) близькі до наконечників з ранніх скельних поховань у Хасауті того ж часу⁷. Цей тип стріл відомий також на Салтівському та Дмитрівському могильниках⁸. Персні з скляними вставками (рис. 4, 13) відповідають екземплярам з Джагинського скельного могильника, що датується на підставі індикацій (VII—VIII ст.), і прикрасам з Салтівського і Дмитрівського могильників⁹. Перстень із зображенням богоматері не має аналогій, і його походження та датування поки що не з'ясоване.

Заслужують на увагу керамічні казани з внутрішніми ручками. Ці вироби пов'язують з болгарськими пам'ятками. Всі знайдені поблизу Кисловодська і в Хасауті екземпляри мають примітивний орнамент і сферичні днища¹⁰. Казани з ешкаконських могильників дещо іншої форми, плоскодонні й без орнаменту. Такі форми для даного району в літературі невідомі. Цікаво, що внутрішні ручки на них двох типів (рис. 5, 2, 3), як і на казанах з сферичним днищем¹¹.

Решта нечисленних керамічних посудин з Ешкакону характеризується двома типами: до першого належать великі горщики з однією чи трьома ручками і носиком-зливом. Один екземпляр цього типу яйцеподібної форми, чорного кольору, з високою шийкою, однією ручкою. Орнамент складається з прорізних горизонтальних ліній по нижній частині шийки, нижче яких іде горизонтальний ряд заглиблень у вигляді «ком» (рис. 5, 4). Другий глечик більшого розміру, сірого кольору, з таким же носиком. Шийка орнаментована широкими увігнутими лініями, а у верхній частині тулуба проходять горизонтальні трикутні наліпні валики, до яких прилягають вертикальні, але, на жаль, цю посудину повністю відновити не вдалося (рис. 5, 11).

Другий тип представлено невеликими кухлями з досить опуклим і приземкуватим тулубом та відносно високою шийкою. Ручка закріплена нижче вінець. На трьох посудинах орнамент складається з прорізних ліній (рис. 5, 5, 7, 8), а на четвертій — з відбитків овального штампа на верхній частині тулуба (рис. 5, 6). Всі знайдені вироби виготовлені без гончарного круга і не мають клейм на дні.

Зіставлення нечисленних посудин з Ешкакону і кераміки, виявленої в скельних похованнях Кисловодська та Хасаута, не засвідчує між ними аналогій. Єдиною спільною рисою є, мабуть, орнамент у вигляді вузьких прорізних ліній, а також відсутність клейм. Все це вказує на

⁵ А. П. Руніч. Скальные захоронения..., стор. 167—176.

⁶ А. П. Руніч. Катакомбный могильник VII—VIII вв. около г. Кисловодска. — СА, № 3. М., 1968, рис. 5, 7.

⁷ А. П. Руніч. Скальные захоронения..., рис. 5, 7.

⁸ С. А. Плетнева. Вказ. праця, рис. 43, 10.

⁹ А. П. Руніч. Скальные захоронения..., рис. 3, 10; С. А. Плетнева. Вказ. праця, табл. 4.

¹⁰ В. А. Кузнецов. Глиняные котлы Северного Кавказа. — КСИА, вып. 99. М., 1964, стор. 34—39.

¹¹ В. А. Кузнецов. Вказ. праця, рис. 15, 2, 3.

певну локальність племен, що залишили кисловодські й ешкаконські скельні могили.

Крім кераміки, в ешкаконських похованнях трапляється і дерев'яний посуд. Найкраще зберігся тут лише невеликий черпачок з в'язу, що має ручку у формі хвоста ластівки (рис. 5, 1). Від дерев'яних посудин типу коробочок залишилися тільки овальні соснові днища і частини бокових стінок з дуже тонкої соснової деревини на зразок дранки (рис. 5, 9, 10). Ніяких слідів від цвяхів на цих днищах не простежено. З інших предметів наявна частина від різної пофарбованої скриньки (рис. 4, 1).

Серед прикрас слід відзначити ті, що виділяються із загальної маси. Це передусім бронзовий перстень чи печатка, де зображено богоматір з немовлям (рис. 4, 12). Грубе виконання фігур і ряду заглиблень у вигляді трикутників, які, можливо, означали літери, дає підстави для висновку, що цей перстень є, очевидно, імітацією, виконаною місцевими майстрами.

Частина броші чи фібули з зерню і напівкоштовним камінням (рис. 3, 17), сережка з зерню та позолотою (рис. 3, 22) привертають увагу тонкою роботою і, певно, не належать до місцевих виробів так само, як і ряд інших знахідок, зокрема скляний перстень, унікальна шабля, а також шовкові тканини.

Бронзова фігурка вершника майже синхронна з такою ж литою фігуркою з катакомбного могили VII—VIII ст. м. Кисловодська¹², але відрізняється від останньої за скульптурними деталями — формою шолома тощо (рис. 4, 10). Подібна знахідка дає наочне уявлення про обладунок кінних воїнів цього району. Але слід зазначити, що ніяких слідів від кінської зброї в похованнях поки що не виявлено.

Своєрідний тип описаних поховальних споруд вперше вводиться в науковий обіг. Поява їх у вказаному районі ще не з'ясована. Проте важко погодитися з висновком Т. М. Мінаєвої, яка, пояснюючи виникнення поховань в скелях лише економією місця, стверджує, що в сприятливих природних умовах ці племена (алани) за своїми звичаями залишали катакомби з дромосами¹³. Тоді незрозумілою є наявність у широкій кисловодській котловині і скельних, і одночасних з ними катакомбних могили¹⁴. Навіть коли припустити, що справді аланам не вистачало вільного місця, то чому вони не робили катакомби під скелями, як, наприклад, в Учкєкенському могили¹⁵.

Крім того, Т. М. Мінаєва пише про існування у аланів Верхнього Прикубання звичаю ховати померлих не лише в катакомбах і «надскельних могилах», але й в ґрунтових кам'яних ящиках та підземних і наземних склепах¹⁶. Різноманітність поховальних споруд, на нашу думку, слід пояснювати насамперед тим, що під назвою аланів виступають різні племена, які мали свої специфічні обряди. Прикладом може бути згадана Кисловодська котловина, де знайдено всі ці типи поховань, а серед катакомбних ще й могили з підбоями¹⁷.

Хоч досі невідомі причини виникнення культу, за яким належало ховати померлих високо в скелях, цілком очевидно, що він з'явився у вказаному районі Північного Кавказу лише у VII—VIII ст. До цього часу, починаючи з доби ранньої бронзи, існував звичай поховань в

¹² А. П. Руніч. Катакомбний могили..., рис. 2, 1.

¹³ Т. М. Мінаєва. К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим данным. Ставрополь, 1971, стор. 4.

¹⁴ А. П. Руніч. Скальные захоронения..., рис. 1.

¹⁵ А. П. Руніч. Отчет за 1959 г.— НА ИА АН СРСР.

¹⁶ Т. М. Мінаєва. Вказ. праця, стор. 58—72.

¹⁷ А. П. Руніч. Погребения V—VI вв. у г. Кисловодска.— Археологические открытия за 1970 г. М., стор. 125—126.

кам'яних ящиках¹⁸. Це стосується і періоду пізньої кобанської культури та скіфського часу¹⁹.

Найбільш ранні катакомбні поховання в районі П'ятигорська, зв'язані з появою тут сарматських племен, відомі вже в I—II ст.²⁰ Вони не мають нічого спільного зі скельними могильниками, і ніякої спадкоємності між ними не існує.

Слід зазначити, що звичай ховати померлих в печерах і спеціально вирубаних скельних гротах існував з епохи неоліту до раннього залізного віку на о-ві Крит, у Південній Італії та в ряді місць на узбережжі Середземного моря²¹. Враховуючи консервативність поховальних культів, можна припустити, що звідси цей обряд був принесений на Північний Кавказ внаслідок міграції населення у VII—VIII ст.

На зв'язки місцевих племен Північного Кавказу з Візантією вказують знахідки у скельних могильниках шовкових тканин, індикацій з візантійських монет. Трапляються також черепашки «каури» і ряд інших предметів, явно немісцевого походження. Знахідки бурштину в ешаконських похованнях свідчать про існування контактів з Придніпров'ям. В могилах багато предметів, аналогічних салтівським, як, наприклад, вказані підвіски, персні, наконечники стріл тощо.

Таким чином, племена, що жили у верхів'ях Ешакону, були також зв'язані з салтово-маяцькими.

А. П. РУНИЧ

Скальные могильники в верховьях р. Эшакон на Северном Кавказе

Резюме

Среди памятников раннего средневековья наиболее полно изучена салтово-маяцкая культура, которая приобрела всемирную известность. Ряд прямых аналогий ее материалам известен в погребальных памятниках Северного Кавказа. В частности, такие находки обнаружены не только в катакомбных захоронениях, но и в скальных, которые имеются в Кисловодской котловине и на Эшаконе. Этот факт интересен уже потому, что скальные могильники резко отличаются от катакомбных, характерных для салтово-маяцкого погребального культа.

Описанные в статье памятники имеют большое значение для изучения раннего средневековья на территории Юго-Восточной Европы. Это обуславливается тем, что в погребениях относительно хорошо сохранились изделия из кожи, деревянные предметы, разнообразие тканей и в ряде случаев одежда, обувь, головные уборы. В отличие от скальных погребений Кисловодска, эшаконские расположены на карнизах, защищенных сверху нависающей скалой. Характерным для всех этих могильных сооружений является то, что они рассчитаны на одного погребенного. Найденный инвентарь состоит из различных керамических и деревянных сосудов, сумочек, в которых находились корни лекарственных растений, а также оружия, предметов быта, украшений.

¹⁸ Курган в м. Кисловодську на вул. Кутузова і курган «Франчиха» поблизу Єсентуків (див. А. П. Руніч. Отчеты за 1962 и 1964 гг.— НА ІА АН СРСР).

¹⁹ Е. И. Крупнов. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, рис. 22, 25; Н. М. Егоров. Могильник скифского времени близ г. Минеральные Воды.— КСИИМК, вып. 58. М., 1955, стор. 53—59.

²⁰ А. П. Руніч. Сарматские катакомбы на берегу р. Юца.— СА, № 1. М., 1961, стор. 266—270.

²¹ Гордон Чайльд. Прогресс и археология. М., 1949, стор. 156—157.

Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посання

Питання племінної належності ранньосередньовічного населення басейнів Західного Бугу і Сану є складним і чи не найбільш заплутаним в історичній літературі. Це зумовлене тим, що розташування вказаних земель поблизу рубежів розселення східних і західних слов'ян дає підстави припускати змішаний в етнічному розумінні склад місцевої людності. Водночас фрагментарність і не завжди ясний характер писемних джерел привели до їх різної інтерпретації, що ускладнило питання ще більше. Для розгляду його важливе значення має таке джерело, як «Повість временних літ», де накреслено докладну картину розселення давньоруських племен, у тому числі й тих, які перебували в межах досліджуваної території.

Одне з цих племен — дреговичі, жило за повідомленням згаданого літопису в межиріччі Прип'яті і Західної Двіни: «А друзии седоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи»¹. Тут лише в загальних рисах окреслена територія останніх, тому дослідники робили спроби точніше визначити її, ґрунтуючись на археологічних та інших матеріалах. З'ясовуючи ареал дреговичів, слід спинитись окремо на питанні і про західні межі, оскільки вони, на думку деяких авторів, доходили до середньої і частково нижньої течії Західного Бугу. Так, уперше В. З. Завитневич на підставі найхарактернішої ознаки пам'яток цього племені — підкурганих трупопокладень на горизонті, визначив вказану межу їх поширення по вододілу Прип'яті і Західного Бугу².

Ще далі у своїх висновках пішов Є. І. Тимофеев. Розглядаючи як найбільш характерні для дреговичів підкурганні поховання не лише на горизонті, але і в ямах, та виходячи з наявності в могилах, покритих зерню, намистин і великих скровених кілець у півтора витка, він вважав, що дреговичька земля на заході сягала до середньої течії Західного Бугу³.

Дещо іншої точки зору дотримується В. В. Седов. На його думку, заболочені землі на заході були природним рубежем між територією дреговичів та Брестським Побужжям і тому населення Середнього Побужжя не можна вважати належним до цього племені. Первісне заселення краю він пов'язує з ятв'ягами, слов'янізованими в XI—XIII ст. Лише внаслідок колонізації цих земель східними слов'янами сюди потрапили і дреговичі⁴.

На противагу В. В. Седову, Г. Ловм'янський локалізує дреговичів на цій території вже з VII—IX ст. До такого висновку він прийшов, розглядаючи патронімічні назви з закінченням на *-ичі*, особливо поширені в районі Бреста. У верхній течії Бугу вони трапляються лише спорадично, але простежуються по Західному Бугу до околиць Дорогочина, причому на півночі ця група назв відома в районі Більська і місцевостях по течії р. Нарви⁵. Патроніми в зоні Дорогочина супроводяться археологічними пам'ятками, які дослідниця К. Мусянович пов'я-

¹ ПСРЛ, т. II. М., 1962, стовп. 5.

² В. З. Завитневич. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье. — Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. IV. К., 1892, стор. 22—23.

³ Е. И. Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. — СА, № 3. М., 1961, стор. 72—73.

⁴ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, стор. 81—82.

⁵ H. Lowmjański. Początki Polski, t. III. Warszawa, 1963, стор. 27—28, 79, 80.

зує з дреговичами⁶. Отже, вивчення пам'яток IX—XIII ст. в межах середньої течії Західного Бугу дає підставу вважати їх дреговицькими. Правильність такого припущення, на нашу думку, підтверджується знахідками дреговицьких сережок з трьома гранульованими намистинами та скроневих кілець у півтора витка, відомих серед матеріалів з Дорогочина, Нев'ядомої, Лужок, Костомлотів, Чеканова, Чорної Велької та ряду інших пунктів Середнього і Нижнього Побужжя.

У верхній частині басейну Західного Бугу локалізуються дуліб-бужани-волиняни. Літописець пише, що «дулебы живяху по Бугу, где ныне волиняне», а «бужане, зане сядять по Бугу, послеже волиняне»⁷. Таким чином, волиняни проживали в басейні Західного Бугу ще в XI—XII ст. Про бужан і волинян в IX ст. писав Географ Баварський⁸. Слов'янські племена «дуляба» і «валіняна» згадує арабський письменник X ст. Аль Масуді⁹. Думка про те, що ця територія була заселена східнослов'янським племенем дулібів-бужан-волинян, висловлювалась ще в дожовтневій історіографії (О. В. Лонгінов, О. О. Шахматов, О. А. Спіцин та ін.)¹⁰. Серед сучасних дослідників, як радянських, так і польських, її підтримують Б. Д. Греков, В. Д. Баран, Я. Д. Ісаєвич, Г. Ловм'янський та ряд інших¹¹.

Проте в працях окремих польських вчених (Р. Якимовича, С. Кучинського, Ф. Персовського та Й. Скушека) є спроби заперечити існування в басейні Західного Бугу дулібів-бужан-волинян. Так, Р. Якимович вважав, що плем'я дулібів треба викреслити з історії Волині, а може, й взагалі з історії східних слов'ян¹². Цю тенденційну в своїй основі концепцію розвиває С. Кучинський, який всупереч літописним даним твердить, що над Бугом дулібів ніколи не було, а жило тут західнослов'янське плем'я лендзян¹³.

Приєднується до подібних поглядів також Ф. Персовський. На його думку, літописні згадки стосуються чеських доудлебів, волиняни ж — назва не племінна, а територіальна і має позначати землі на схід від Західного Бугу. Що ж до бужан, то Ф. Персовський розглядає цей термін як географічний і пов'язує його не з Верхнім Бугом, а верхньою частиною Нижнього Побужжя. В усякому разі він не зближує їх з дулібами чи волинянами і вважає, що «оселі бужан лежали в басейні Верхньої Прип'яті між Брестом і Ковелем»¹⁴. Автор локалізує в басейні Західного Бугу лендзян, яких він безпосередньо пов'язує з ляхами, а останніх ідентифікує з поляками. В X ст., пише він, «територію, яка лежить над Верхнім Бугом, принаймні на його лівому березі, аж до Хол-

⁶ K. Musianowicz. Drobriczyn we wczesnym średniowieczu.— *Materiały wczesnośredniowieczne*, t. VI, 1969, стор. 228.

⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 8, 9.

⁸ П. И. Шафарик. Славянские древности, т. I, кн. 3, стор. 70.

⁹ G. Łabuda. Okres «wspólnoty» słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej.— *Slavia Antiqua*, t. I, 1948, стор. 191.

¹⁰ А. В. Лонгинов. Червенские города. Варшава, 1885, стор. 60—66; А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, стор. 556—567; А. А. Спицын. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— *ЖМНП*, 1899, VIII, стор. 317—318.

¹¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стор. 472; В. Д. Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н. е. на території західноукраїнських земель.— *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968, стор. 32—36; його ж. Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулібів.— «УІЖ», № 4. К., 1969, стор. 68—71; Я. Д. Ісаєвич. До питання про розселення східнослов'янських племен у X ст.— *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*, № 6. К., 1964, стор. 84—87. H. Łowmiański. Вказ. праця, стор. 70—72, 120—131.

¹² R. Jakimowicz. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii.— *Rocznik Wołyński*. Równe, 1933, t. III, стор. 15.

¹³ S. Kuczyński. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w. Warszawa, 1965, стор. 10—15.

¹⁴ F. Persowski. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI w. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, стор. 77.

ма на півночі, а може й до Верхнього Дністра на півдні, потрібно б визнати за територію ляхів»¹⁵.

Наявність у басейні Західного Бугу східнослов'янського племені дулібів-бужан-волинян заперечує і Й. Скушпек. Він твердить, що тут жили «вихідці з Мазовша» — радимичі і в'ятичі, первісний ареал яких включав не лише весь край над Бугом, але й пізнішу Перемиську землю¹⁶.

Розглянемо питання про лендзян. У IX ст. Географ Баварський згадує плем'я лендізі, а в X ст. Константин Порфірородний — лензаніноі. Проте, як слушно зауважує В. Д. Баран, ці короткі згадки не дають можливості встановити, чи йдеться про одне й те саме плем'я, чи про різні¹⁷. Немає даних і про територію їх розселення. Отже, безпідставною є підміна літописних бужан лендзянами, питання про яких залишається відкритим. Що ж до радимичів і в'ятичів, які нібито прийшли в Побужжя «от ляхів»¹⁸, тобто західних слов'ян, то і з цим не можна погодитись. Зокрема, Г. Ф. Соловйова зауважує, що аналіз топонімічних назв з коренем *рад* у Подністров'ї не дає підстав пояснювати їх виникнення приходом радимичів з Польщі¹⁹.

Найімовірніше, це було автохтонне плем'я Подністров'я, про що свідчить спільність рис його матеріальної культури, звичаїв та обрядів з іншими давньоруськими племенами. На цю спільність вказував ще і сам літописець: «І радимичи, и вятичи, и север один обычай имяху...»²⁰. З приводу в'ятичів автор дослідження про східнослов'янські племена П. М. Третьяков вказує, що археологічні матеріали підтверджують їх автохтонність у районі Оки. Західнослов'янське походження в'ятичів спростовує і антропологія. Судячи з краніологічних матеріалів XI—XIV ст., вони помітно відрізнялися не лише від західних, але й від слов'ян Дніпровського Правобережжя. Східний расовий компонент, виявлений у фізичному типі в'ятичів і властивий племенам Поволжя і Приуралля, свідчить про формування його на східній окраїні слов'янських земель²¹.

Отже, ні лендзян, ні радимичів, ні в'ятичів локалізувати в Побужжі неможливо, в той час як руський літописець ясно зазначає, що дуліби жили по Бугу, де нині волиняни²². Літописні повідомлення підтверджуються також археологічними даними. На території Верхнього Побужжя досліджено понад 70 характерних для бужан-волинян підкурганних трюпокладень в ямах²³. Такі поховання відомі в Зимному, Новосілках, Володимирських, Устилузі, Чортівці та на інших пунктах. Серед археологічних матеріалів виступають також дротяні скроневі кільця в півтора витка (Володимир-Волинський, Белз, Грудек Надбужний, Стрижів, Чермно), характерні для волинян, як і для інших східнослов'янських племен²⁴. Ряд знахідок з цієї території має загально-руський характер.

Варто торкнутись ще однієї сторони цього питання. Найвірогідніше згадані в літописі дуліби, бужани і волиняни на землях Побужжя являють собою одне і те ж плем'я на різних етапах історичного розвитку. Тому важко погодитися з В. В. Ауліхом, який вважає, що в «По-

¹⁵ F. Persowski. Вказ. праця, стор. 88—91.

¹⁶ I. Skrzypek. *Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim i rejonie Wołynia i grodów Czerwieńskich*. Warszawa, 1962, стор. 159, 167—168.

¹⁷ В. Д. Баран. Східнослов'янські племена..., стор. 35.

¹⁸ ПСРЛ, т. II, стовп. 9.

¹⁹ Г. Ф. Соловьева. К вопросу о приходе радимичей на Русь.— *Славяне и Русь*. М., 1968, стор. 352—356.

²⁰ ПСРЛ, т. I. М., 1962, стовп. 15.

²¹ П. Н. Третьяков. *Восточнославянские племена*. М., 1953, стор. 244—245.

²² ПСРЛ, т. II, стовп. 8, 9.

²³ Е. И. Тимофеев. Вказ. праця, стор. 69.

²⁴ А. А. Сплицын. Вказ. праця, стор. 327.

вісті временних літ» названо на території Західної Волині аж три різні племена, які поступово змінювали одне одного²⁵. В такому разі незрозумілим є зникнення дулібів, що мали бути численними, бо навіть утворили свій могутній племінний союз. І далі, куди зникли бужани, що нібито змінили своїх попередників, а згодом поступилися місцем волинянам? Відповіді на це немає. Отже, чи не природніше трактувати їх як три послідовні назви одного племені на різних етапах його суспільного і політичного розвитку. Цієї думки дотримуються П. М. Третьяков, Я. Д. Ісаєвич та ряд інших дослідників, в тому числі й автор цих рядків²⁶.

Територію Прикарпаття, включаючи і Посання, слід пов'язувати зі східними «білими» хорватами. Це плем'я згадується в «Повісті временних літ» три рази без визначення місця його розселення: вперше в недовіданій частині літопису серед інших давньоруських племен, вдруге — під 907 роком серед учасників походу Олега на Візантію і втретє — у зв'язку з походом Володимира Святославича на ці землі в 992 р.²⁷ Більше даних містить твір Костянтина Порфирородного «Про управління імперією» (розділ 30 і 31). В повідомленні про південних (балканських) хорватів говориться, що вони жили колись у північній частині Багібарів (Баварії) і походять від нехрещених хорватів, званих білими, «які з тієї сторони Туркії (Угорщини) близько Франгії (Франконії) живуть і межують із слов'янами, а саме з нехрещеними сербами». Наведене свідчення дає підстави локалізувати хорватів у Прикарпатті. Більшість дослідників територією цих племен вважає все Північне Прикарпаття між Західним Бугом і верхів'ями Пруту й Серету на сході та землі по р. Нисі й верхів'ях Лаби на заході. Цю думку поділяють визначні зарубіжні (П. Шафарик, Л. Нідерле, В. Грубий, Т. Лер-Сплавінський, Ф. Дворнік)²⁸ та радянські (В. В. Мавродін, Б. О. Рыбаков, В. Д. Королюк та ін.) славісти²⁹.

Привертає увагу цікава гіпотеза хорватського вченого С. Сакача³⁰. Як відомо, в «Повісті временних літ» хорвати іноді називаються білими. Протягом довгого часу ця назва була незрозумілою, і лише С. Сакач, спираючись на староіранську географічну термінологію, дав їй правильне пояснення. Стародавні перси, а потім і турки визначали сторони світу не за сонцем, а за кольором. Так, чорний колір означав північ, червоний — південь, зелений — схід, а білий — захід. Ще й сьогодні турки називають Середземне море Білим (західним) на протилежному Чорному (північному) і Червоному (південному). Очевидно, від персів цю географічну термінологію (можливо, через греків) запозичили і слов'яни. Звідси можна припустити, що назва «білі хорвати» виникла у східних слов'ян і позначала їхніх братів, що жили на заході.

Слушною, на наш погляд, є думка М. Ю. Смішка про автохтонність цього племені на Прикарпатті та його безпосередній зв'язок з носіями культури карпатських курганів (ІІІ—VI ст. н. е.)³¹.

Слід, однак, відзначити, що далеко не всі дослідники дотримуються такої концепції. Ще наприкінці ХІХ ст. представник польської буржуазної історіографії В. Кентшинський категорично заперечував

²⁵ В. В. Ауліх. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. К., 1972, стор. 107.

²⁶ П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 251; Я. Д. Ісаєвич. Вказ. праця, стор. 86.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стовп. 5, 21, 106.

²⁸ Słownik starożytności słowiańskich, t. 1, cz. 2, стор. 255.

²⁹ В. В. Мавродін. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, стор. 85—89; Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории. М., 1964, стор. 23, 48; В. Д. Королюк. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964, стор. 88, 105.

³⁰ S. Sakac. Pravo znacenia naziva «bijela» i «cervena» Hrvatska.— Zivot, 1938, 6.

³¹ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, стор. 151—152.

існування на даній території хорватів, мотивуючи це різницею між мовою хорватів і поляків, предки яких, на його думку, власне і населяли басейн Сану і Верхнього Дністра³². І в наш час окремі польські вчені, всупереч джерельним, зокрема археологічним даним, також намагаються поставити під сумнів східнослов'янський склад населення цих земель у ранньому середньовіччі. Так, С. Кучинський, Т. Левицький та Я. Котлярчик локалізують у Верхньому Подністров'ї і Посанні плем'я лєндзян³³. Перші два прийшли до такого висновку, довільно інтерпретуючи писемні джерела, про що вже говорилось вище.

Що ж до Я. Котлярчика, то він розглядає систему оборонних укріплень X—XI ст. в районі Перемишля. Коротко охарактеризувавши ряд городищ в Аксманіцах, Новосілках Дідинських, які він вважає літописними червенськими «городами» (?), дослідник ставить запитання: хто був творцем городищ і кому вони служили? І відповідаючи на нього, заявляє про необхідність виключити руську чи взагалі східну ініціативу³⁴. Єдиний його аргумент на користь такого категоричного твердження — це відсутність про них згадок у руському літописі. З подібним висновком важко погодитись. Перемишль згадується в літописі протягом X—XIII ст. 28 разів, а менші городища могли і не називати. Це, однак, не виключає їхньої східнослов'янської належності і тим більше не є доказом зв'язку з лєндзянами, питання про яких залишається відкритим. Про давньоруський характер населення цієї території свідчать і археологічні дані — ґрунтові поховання та ряд городищ і селищ з типово давньоруським речовим інвентарем. Не становлять винятку і згадані Я. Котлярчиком малі городища, з яких походить керамічний матеріал X—XI ст. Ця кераміка нічим не відрізняється від посуду, відомого з інших давньоруських пам'яток.

За племінною належністю розглянуті пам'ятки, на нашу думку, слід пов'язувати не з лєндзянами, а з східними «білими» хорватами. Ми зазначали, що М. Ю. Смішко на основі археологічних матеріалів простежив генетичний зв'язок між цими племенами і носіями культури карпатських курганів. Можливо, східному відгалуженню хорватів належали і підкурганні кремаційні поховання в урнах або на давньому горизонті, виявлені в Дахнові і Трепчі (VIII—X ст.). Існування в ранньому середньовіччі на Прикарпатті звичаю ховати спалені залишки покійників під курганами, що було характерним для носіїв культури карпатських курганів, є пережитком давніх традицій. Отже, свідчення писемних джерел про наявність у Прикарпатті, в тому числі і Посанні, східних «білих» хорватів підтверджуються і археологічними даними.

Крім розглянутих вище східнослов'янських племен, на досліджуваній території наявне і невелике відгалуження західнослов'янського племені мазовшан. Мазовецькі пам'ятки відомі, зокрема, в нижній течії Західного Бугу, в Нев'ядомій, Лужках, Чеканові, Чорній Велькій, Нев'ярові-Сохах і Ліпному. Тут виявлено ґрунтові трупопокладення з кам'яною обкладкою або вимосткою, подекуди прикриті шаром каменю. В похованнях частими є срібні і мідні есоконечні скроневі кільця і типово мазовецькі горщики з циліндричною шийкою³⁵. Це стосується і ґрунтових могил з кам'яною обкладкою, і вказаних вище есоконечних кілець, що, як відомо, є характерними для західнослов'янської матері-

³² W. Kętrzyński. Granice Polski w X wieku. Kraków, 1892, стр. 11—17.

³³ S. Kuczyński. Вказ. праця, стр. 10—15; T. Lewicki. Państwo wislan-chorwatów w opisie al'-Masudiego. Sprawozdania. Polska Akademia Nauk, 1948, № 1, стр. 32; J. Kotlarczyk. Grody Czerwieńskie a karpaccy system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu.— Acta Archaeologica Carpathyca, t. XI, 1971, z. 2, стр. 255.

³⁴ J. Kotlarczyk. Вказ. праця, стр. 251—254.

³⁵ K. Musianowicz. Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowi-ańskiego materiału porównawczego.— Wiadomości Archeologiczne. Warszawa, 1952, t. XVIII, z. 3—4.

альної культури. Мазовшани мешкали поруч з дреговичами. Про це свідчать матеріали з Дорогичина, Кам'янця Надбужного, Нев'ярова-Сохан, Обнизя та інших пунктів ³⁶.

Таким чином, у світлі писемних та археологічних даних, а також шляхом критичного розгляду відповідної літератури можна накреслити таку етнічну карту Побужжя і Посання в ранньому середньовіччі. Східна частина Нижнього Побужжя, приблизно від верхньої течії Нарви і до околиць Бреста, була заселена східнослов'янськими племенами дреговичів, які жили поруч із старопольськими мазовшанами. Неясною залишається картина в північному відрізку Середнього Побужжя між Брестом і місцем впадіння у Західний Буг його лівої притоки Угерки, оскільки в цій, поліській смузі пам'ятки не досліджені. Натомість південніше, по верхній течії Західного Бугу аж до його верхів'їв, жили нащадки східнослов'янських дулібів — давньоруські бужани (волиняни). Нарешті, населення Північного Прикарпаття разом з Верхнім і Середнім Посанням, за писемними джерелами та деякими іншими даними (певні традиції в поховальному ритуалі), слід, найімовірніше, пов'язувати зі східними «білими» хорватами.

М. М. КУЧИНКО

О племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья

Резюме

В статье делается попытка решить один из наиболее сложных и запутанных в исторической литературе вопросов — о племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья, в связи с чем дается критическая оценка существующих точек зрения.

В нижнем течении Западного Буга большинство исследователей (Е. И. Тимофеев, Г. Ловмянский, К. Мусянович и др.) склонны локализовать дреговичей, которые жили по соседству с западнославянскими мазовшанами, что подтверждается и археологическими данными. Относительно населения Верхнего Побужья имеются расхождения. Ряд польских историков рассматривает эти земли как территорию лендзян (Р. Якимович, С. Кучинский, Ф. Персовский) или выходцев из Мазовии — радимичей и вятичей (И. Скшипек). Русские и советские (А. В. Лонгинов, А. А. Шахматов, А. А. Спицын, Б. Д. Греков, В. Д. Баран, Я. Д. Исаевич) считают, что здесь жили древнерусские бужане. В результате анализа всех имеющихся источников автор пришел к выводу, что основным населением края были потомки восточнославянских дулебов — бужане (волиняне).

На территории Посанья большая часть славистов помещает восточных /белых/ хорватов (П. Шафарик, Л. Нидерле, Т. Лер-Сплавинский, В. В. Мавродин, Б. А. Рыбаков, В. Д. Королюк, М. Ю. Смишко и др.).

М. А. ПОПУДРЕНКО

Стародавні знахідки з Чернігова

До Чернігівського історичного музею в грудні 1958 р. надійшов скарб з двох золотих предметів, виявлений в м. Чернігові *. Ця знахідка, яка складається з підвіски і ланцюга, виявлена на глибині 2,5—3 м. Підвіска (рис. 1), що являє собою частину діадіми, має порожнисту біпірамідальну верхівку з прикріпленими до неї сімома ланцюжками (двох бракує). Довжина підвіски 23 см, вага 40,37 г.

Верхівка підвіски виготовлена з двох складених основами чотиригранних пірамід різної висоти. Верхня (висотою 1,8 см) прикрашена

³⁶ K. Musiałowicz. Drohiczyn..., стор. 228.

* Скарб знайшов робітник В. М. Гребенко під час копання траншеї у районі вулиць Комсомольської, Щорса і Леніна. 12 березня 1965 р. його передано до Музею коштовностей УРСР.

на гранях дрібними перлинами і сканню. Перлини нанизано на тонкий золотий дріт, закріплений на петлях (по чотири на кожній грані). Низки з обох боків облямовані рядами скані. На плоскій поверхні піраміди в центрі кожного трикутника є гніздо з каменем яшмою, яке виготовлене з листового золота, припаяного до основи. Навколо нього — кільце зі скані.

Нижня піраміда підвіски (висота 1 см) неорнаментована. Вершина її закінчується кільцем-петелькою. Крім того, шість таких петель вмонтовано в основу, а до них прикріплено ще по одній, товстішій. До останніх підвішені ланцюжки (збереглося п'ять) з тонкого дроту. Окрема ланка має вигляд зігнутої вдвоє вісімки. Кожний ланцюжок розділений двома біпірамідальними порожнистими намистинками на три частини: верхня має вісім кілець, а кожна наступна частина збільшується на чотири. Закінчуються ланцюжки грушоподібними порожнистими бубонцями з вушками.

Зверху підвіски — рельєфне вушко з листового золота (шириною 3,5 мм). В нього протягнуто кільце-замок, яке, певно, з'єднувало прикрасу з головним убором.

Чернігівська скронева золота підвіска, яка привертає увагу своєю оригінальністю, належить до коштовностей великокнязівського часу.

На тому ж місці біля підвіски було знайдено ланцюг у вигляді шнура (рис. 2). Він закінчується порошністими наконечниками (дещо деформованими), що нагадують голови змії. Ланцюг, майстерно сплетений з тонкого дроту (діаметр 0,5 мм), є восьмигранним. Довжина його з наконечниками 173 см, вага 277,29 г.

Наконечники (довжиною 4,3 см) виготовлені з двох спаяних половинок листового золота і з'єднуються з ланцюгом двома заклепками, прикріпленими на шийці голівки (рис. 3). Шийка орнаментована заглибленими поздовжніми лініями і оточена з обох боків двома рядами сканної нитки.

На верхній частині лицьової сторони кожного наконечника розташовані у вигляді трикутника три камінці яшми (по одному втрачено). Гнізда для них, також з листового золота, мають рамку — кільце зі скані. Остання утворює візерунок і на вільній поверхні — по боках камінців та біля вершини трикутника. Внизу наконечників є по два круглих наскрізних отвори (діаметр 0,5 см), облямованих товстим дротом. В них, мабуть, протягувалось кільце чи якийсь інший предмет, що з'єднував кінці ланцюга.

Обидва вироби, очевидно, виготовлені на замовлення і датуються XI—XII ст. За технікою виготовлення вони належать одному майстрові. Про це свідчить застосування однакових технічних засобів (заготовка листового золота та дроту для окремих деталей, виконання гнізд для коштовного каменю, а також сканної

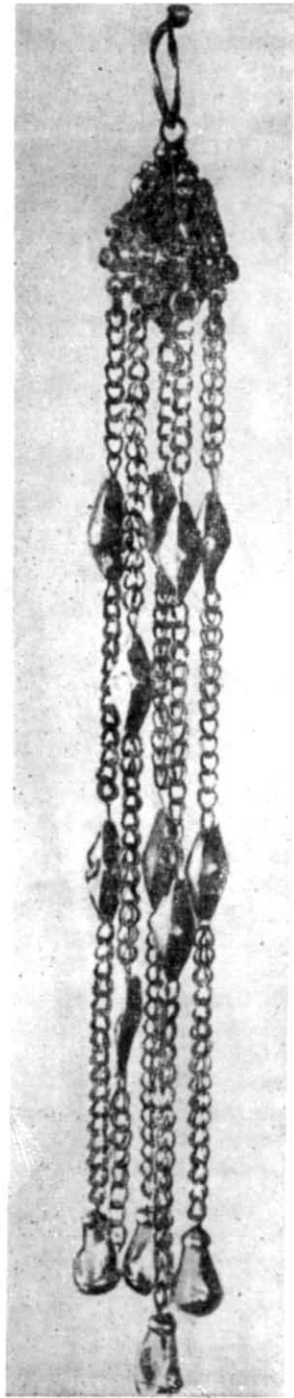

Рис. 1. Велика скронева підвіска з ланцюжками.

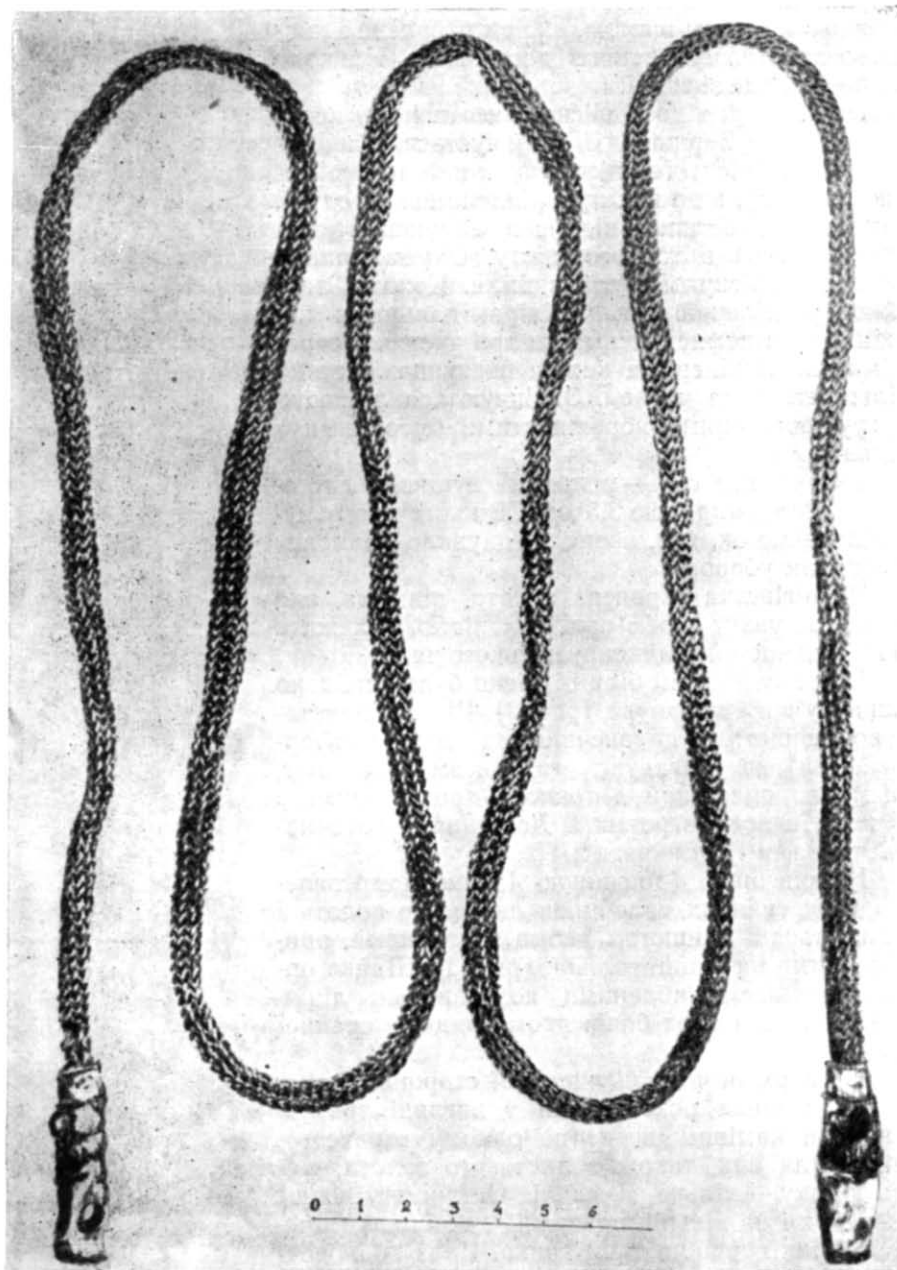

Рис. 2. Шийний ланцюг з наконечниками,

нитки тощо). Аналогічними є такі прийоми, як тиснення, плетіння, паяння.

Описані прикраси мають і спільні стилістичні особливості. Аналогії відомі в матеріалах стародавньої Русі. Так, великі підвіски знайдені в кількох скарбах: на городищі с. Стара Рязань (1868 р.); поблизу с. Крести на р. Красива Меча (1876 р.), в околицях с. Мартинівки та Сміли у районі Канева (1886 р.), в м. Мирополі Житомирської області (1938 р.)¹. Подібні підвіски з ланцюжками траплялися і у Волзькій Болгарії².

Всі вище перелічені вироби, срібні й позолочені, складаються з порожнистої, прикрашеної зерню і сканню верхівки та прикріплених до

Рис. 3. Наконечник. Деталь шийного ланцюга.

неї семи — дев'яти, рідше шести ланцюжків, на яких є бляшки із зерню. Ці підвіски, як і чернігівська, належать до жіночого головного убору.

Ланцюги, подібні до знайденого, широко відомі на території давньої Русі. Їх виявлено у скарбах 1876 і 1908 рр. в Києві біля Десятинної церкви; в 1883 р. — на Канівщині; поблизу с. Лески на р. Заревні (колишня Орловська губернія); на городищі с. Стара Рязань (1868 р.)³.

Виявлені подібні знахідки і в Чернігові. Серед золотих прикрас XI—XII ст., виявлених в 1883 р. на погості Борисоглібського собору (XII ст.), трапились два срібних ланцюги з литими наконечниками у вигляді голів тварин⁴. Один ланцюг сплетений з товстого дроту, чотиригранний. Він зберігся майже повністю. Є також з'єднувальне кільце. Від другого (з тонкого дроту) наявна лише частина. Недалеко від місця, де знайдено описані вище прикраси, був виявлений в 1887 р. також великий фрагмент срібного товстого ланцюга. Наконечники загублено⁵.

Вироби цього типу звичайно порожнисті, виготовлені із срібного дроту, мають чотири грані. Наконечники нагадують голівки тварин або (рідше) являють собою трубочки. На кільце, яким з'єднувалися кінці, підвішувався хрест, колт, сережка та ін. Вперше такі ланцюги засвідчені в скарбах XI ст., але основна частина належить до XII ст. Як де-

¹ Н. Кондаков. Русские клады. СПб., 1896, стор. 111—112; А. Л. Монгайт. Старая Рязань. М., 1955, стор. 143, 152, рис. 115, 2, 4; Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, стор. 134, табл. LVII, 2, 3, стор. 141, табл. LX, 1, 2; стор. 144; А. С. Гущин. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. М.—Л., 1936, стор. 37—38; А. А. Бобринский. Курганы и находки близ Смелы. 1. СПб., 1887, стор. 150—152, табл. XIX, 1—3; И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1897, стор. 116—117, 121—122, рис. 173, 7.

² А. П. Смирнов. Русский элемент в культуре волжских болгар. М., 1948, стор. 93—116; його ж. Волжские булгары.— Труды Государственного Исторического музея, вып. XIX. М., 1951, стор. 164.

³ Н. Кондаков. Вказ. праця, стор. 111, 112—115, рис. 76—77; стор. 117; його ж. Указатель отделения средних веков Эрмитажа, 1891, стор. 263—265; Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 109, 112, 139; Труды I АС, т. I. М., 1871, стор. XIV; А. Л. Монгайт. Вказ. праця, стор. 143, рис. 116, 3.

⁴ А. И. Ханенко. Археологическая находка в Чернигове.— Киевская старина. К., 1883, стор. 176; Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.— МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 58, рис. 26.

⁵ Н. Кондаков. Вказ. праця, стор. 122, 177, табл. XI, 23; Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 137.

таль вбрання вони поширені і в XII—XIII ст. поряд із зразками пізнішого часу⁶.

У писемних документах згадуються аналогічні прикраси. Так, у літопису під 1147 роком говориться про те, що у князя Михайла кияни під час повстання «...отторгоша крест на нем и с чепми, а в нем гривна золота»⁷. Під 1213 р. є така згадка у зв'язку із загибеллю воеводи Михайла Скули: «Главу его сосекоша, трои чепи сняше золоты»⁸. Великий князь Іван Іванович в духовній грамоті 1356 р. заповідав синам Івану і Дмитру, а також зятям по кілька ланцюгів: «...чепь золоту врану с крестом золотым, чепь золоту колчану..., чепь великую золоту с крестом, чепь золоту врану, а другая огниватая с кресты...»⁹.

Як свідчать ці тексти, ланцюги прикрашали чоловічий одяг, але іноді їх знаходили також в складі жіночих прикрас. Так, у жіночому похованні, виявленому в 1883 р. в Чернігові, серед колтів, сережок, прясел тощо були два ланцюги (один мав наконечники)¹⁰. Оскільки описаний тут екземпляр трапився разом з підвіскою, можна вважати, що він належав жінці.

Такі ланцюги, що дістали в літературі назву шийних¹¹, належали до прикрас, поширених серед феодалної знаті. Чернігівська знахідка відрізняється від аналогічних давньоруських тим, що вона виготовлена із золота, розмірами (173 см — найдовший з відомих шийних ланцюгів), технікою виготовлення (вісім граней). Така цінна річ могла навіть бути серед князівських коштовностей. Обидві прикраси, що є складовою частиною багатого жіночого вбрання XI—XIII ст., являють собою зразки кращих художніх виробів давньої Русі.

Слід зазначити, що поблизу від описаного скарбу були уже знайдені в 1957 р. коштовні речі великокнязівського часу — срібна чаша, золота кришка¹². В результаті проведених на місці знахідок археологічних розкопок виявлено в культурному шарі XII—XIII ст. залишки великої дерев'яної споруди¹³. Все це підтверджує припущення Б. О. Рибакова про те, що в західній частині чернігівського передмістя існувала в XII—XIII ст. князівська садиба, яка була зруйнована монголо-татарами в 1239 р.¹⁴.

М. А. ПОПУДРЕНКО

Древние находки из Чернигова

Резюме

В Черниговский исторический музей в 1958 г. поступил клад из двух золотых предметов, найденный на территории древнего Чернигова. Это подвеска от диадемы и цепь с наконечниками в виде звериных головок. Оба изделия, украшенные драгоценными камнями, жемчугом и сканью, являются составной частью комплекса богатого женского убора XI—XIII вв.

Аналогии известны на территории древней Руси и Волжской Болгарии. Черниговские находки отличаются тем, что они сделаны из золота, а также размерами и техникой изготовления. Украшения принадлежат к лучшим образцам художественных изделий древней Руси и выполнены одним мастером (XI—XII ст.), вероятно, по специальному заказу.

⁶ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 26.

⁷ ПСРЛ, т. II, Лаврентьевская летопись. М., 1962, стор. 352.

⁸ Там же. Ипатьевская летопись, стор. 733.

⁹ Собрание государственных грамот и договоров, т. I. М., 1813, стор. 40, 42, 43.

¹⁰ А. И. Ханенко. Вказ. праця, стор. 174—178; Д. Я. Самоковасов. Могила русской земли. М., 1908, стор. 267.

¹¹ Н. Холостенко. Новый памятник древнерусского прикладного искусства. — Искусство. М., № 9, 1958; В. П. Даркевич, И. И. Едомаха. Редкий памятник западноевропейской ювелирки XII ст. — СА, № 3. М., 1964.

¹² Н. Холостенко. Вказ. праця; В. П. Даркевич, И. И. Едомаха. Вказ. праця.

¹³ И. И. Едомаха. Отчет об археологических раскопках 1958 г. в Чернигове в районе древнего Предгорья. — НА ИА АН УРСР.

¹⁴ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 13, 58.

Давньоруський скарб з
с. Городище Хмельницької області

Протягом 1969—1970 рр. загін Подільської об'єднаної експедиції * разом з науковими працівниками Хмельницького краєзнавчого музею проводив розкопки давньоруського городища поблизу с. Городище Деражнянського району Хмельницької області. Ця пам'ятка, виявлена автором у 1968 р., розташована за 200 м на південний захід від села, в урочищі Город Богів на одному з високих мисів, утворених р. Згар — правою притокою Південного Бугу (рис. 1). З півдня та заходу мис виступає в широке заболочене русло річки. Зі сходу він перерізаний підковоподібним ровом, кінці якого з півночі і південного сходу виходять у глибокі стрімкі яри. Таким чином, частина мису, відокремлена від плато, справляє враження останця еліпсоподібної форми, витягнутого по

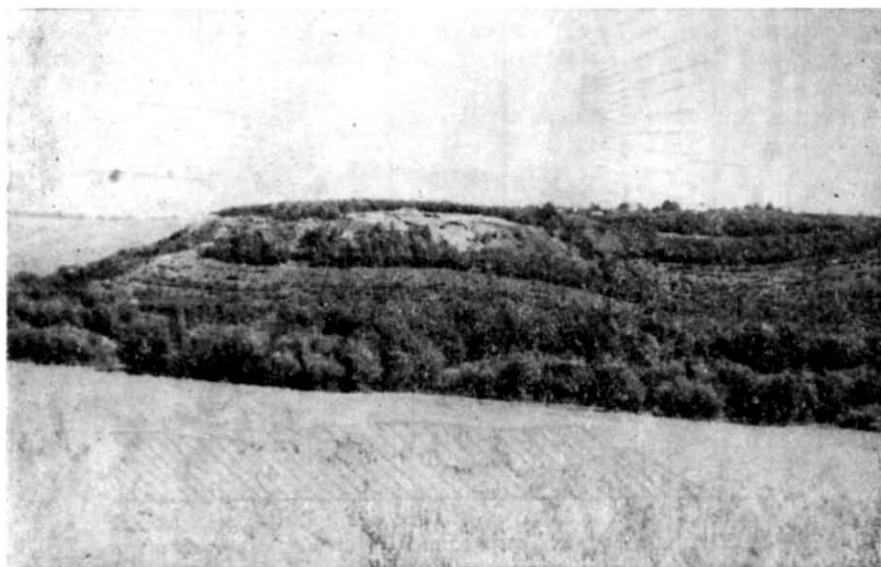

Рис. 1. Загальний вигляд городища поблизу с. Городище.

осі схід—захід. У цьому напрямку поверхня знижується на 6 м, а висота її над рівнем води — 35—40 м. Схили досить круті (в окремих місцях до 35°). Отже, мисовий майданчик, на якому спланований дитинець городища, завдяки такому географічному положенню являє собою важкопрístupне оборонне укріплення.

До дитинця площею 90×120 м на заході прилягає неукріплений посад, а за 300 м від нього, на правому березі безіменного струмка розташоване селище. Вал з напільного боку дитинця своїм зовнішнім схилом безпосередньо переходить у стінку рову. Висота валу 4 м, ширина 20,25 м, довжина 150 м. Глибина рову 2 м, ширина 7,25 м.

Розкоп закладено з південного боку городища за периметром майданчика площею 50×20 м, у місцях пізніх перекопів, на зсувах. Водночас досліджувався поперечний розріз (4×28 м) валу і рову по осі схід—захід. Крім того, з метою визначення території городища за межами дитинця, з західного боку шурфувався прилеглий посад. В результаті

* Керівник експедиції член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков.

розкрито 1312 м² площі дитинця (рис. 2). Тут виявлено п'ять заповнених клітей, сім порожніх, одну напівземлянку, одне господарське приміщення, будівлю з трьома майданчиками виробничого призначення, три господарські ями. Повністю досліджено конструкції валу. Опис цих об'єктів частково опублікований ¹. Тут доцільно розглянути лише особливості конструкції порожніх клітей.

Усі знайдені кліті розташовані на відстані близько 4 м від краю периметра майданчика по всій ділянці розкопу. Сплановані вони так,

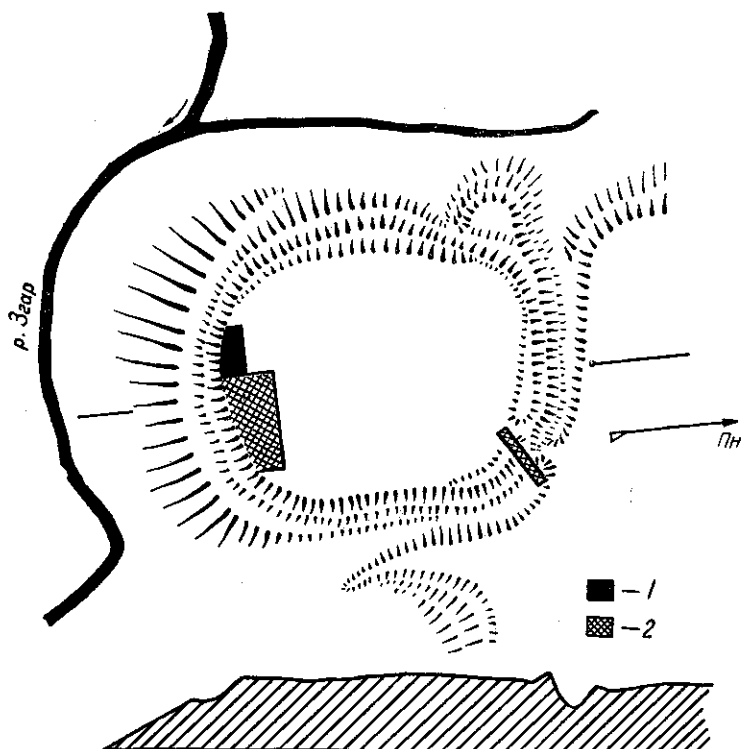

Рис. 2. План городища і розкопів.
1 — розкоп 1968 р.; 2 — розкоп 1969—1970 рр.

що прилягають з внутрішнього боку до тильних поздовжніх стін заповнених клітей, утворюючи другий внутрішній ряд єдиного будівельного комплексу — пояса. Ці дерев'яні наземні споруди мали спільні поперечні стіни. Більшість їх сильно пошкоджена оранкою, окремі не простежуються зовсім.

Контури уцілілих клітей знайдені по залишках спалених вінець зрубів на глибині 0,7—0,8 м від сучасної денної поверхні. Довжина їх в середньому 4,6—4,8 м, ширина 4 м. Долівки добре утрамбовані і підмащені білою глиною. Стінки зрубних конструкцій побілені вапном. У більшості клітей не знайдено печей, лише в трьох спостерігались випалені, напівокруглі майданчики діаметром близько 0,8 м, схожі на залишки череней. Розміщені вони майже у центрах приміщень (через одне) на невеликих підвищеннях на рівні 0,15—0,20 м від глиняної долівки. Навколо них виявлено велику кількість фрагментованого і навіть цілого посуду. Можливо, ці майданчики є слідами печей у житлах дво-

¹ В. Якубовський. Розвідкові розкопки в верхів'ях Південного Бугу.— Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, стор. 148—150.

камерного типу, досить поширених у житлобудуванні періоду Київської Русі. Як вважають дослідники, вони використовувались для потреб однієї сім'ї².

Привертає увагу те, що в приміщеннях наявні сліди пожежі — залишки згорілого дерева, закопченої глини, вугілля та золи. У заповненнях знайдено також численні людські кістяки, розрізнені кістки тварин, спалені зерна злакових і бобових культур, господарсько-побутові речі,

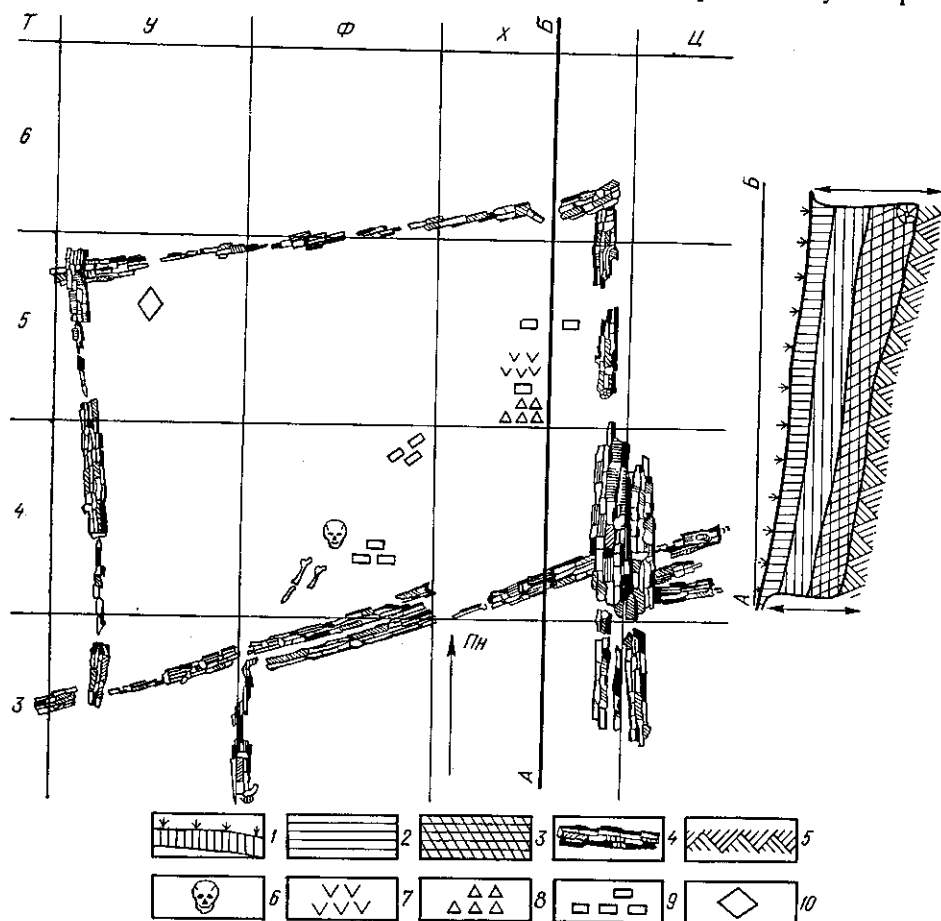

Рис. 3. План кліті № 3.

1 — орний шар; 2 — верхні завали кліті; 3 — нижня частина кліті; 4 — спалені деревини; 5 — материк; 6 — людський кістяк; 7 — вироби з скла; 8 — фрагментована кераміка; 9 — вироби з металу; 10 — скарб.

ремісничі інструменти, ливарні форми, крицю, деформовані кільчуги, ювелірні вироби, предмети християнського культу тощо.

Найбільш масовим матеріалом в заповненнях клітей є кераміка. Це уламки і цілі посудини, виготовлені на гончарному крузі. Глина очищена, білувато-сірого або жовтого кольорів з домішками піриту і дрібного піску. Серед посуду переважають округлобокі горщики з високо піднятими плічками і відігнутими назовні вінцями, на внутрішніх гранях їх наявні рельєфні жолобки. Більшість посудин прикрашена на бочках лінійним і хвилястим жолобчастим орнаментом. За характером формування, профілювання вінець та орнаментатії городищенська ке-

² Р. О. Юра. Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського народного житла.— Археологія, т. 1. К., 1971, стор. 80—82.

рамка адекватна давньоруському посуду з Райковецького городища, Плісеська та Воїня і датується XII—XIII ст.³

Уся маса знахідок залягала під значним шаром глини, перемішаної з печиною, спаленими балками, обвугленими людськими кістками та закоптілим камінням. Мабуть, це залишки від верхнього покриття клітей, яке під час пожежі завалилось.

В одній з клітей у 1970 р. виявлено речовий скарб, що складався з прикрас. Ця кліть (№ 3) розкрита на схід від будівлі № 6 і є крайньою

у зазначеному напрямі. Вона наземного типу, прямокутної форми, витягнута із заходу на північний схід (рис. 3). На відміну від описаних вище має більші розміри: довжину 5,6 м, ширину 4,4 м. Рівень заглиблення долівки залежно від схилу мису неоднаковий і знижується від 1 м у північній частині до 1,15 м у південній. Печі немає.

Верхній шар потужністю 0,3 м — це залишки стелі у вигляді обмазки червоного кольору з відбитками дерева, каменю. Нижче залягав шар спалених уламків балок, попелу, перемішаних з глиною і піском. Обгорілі деревини лежали горизонтально. Під ними до самої підлоги у сажистій суміші піску і глини простежено культурні залишки.

Майже у центрі кліті, на глибині 1 м виявлено розрізнені людські кістки, розтрощений череп. Ліворуч від нього лежали дві шпори (рис. 4, 3, 4), два стремени, енколпійон (рис. 5, 1), на лицьовій стороні якого — зображення богоматері у супроводі ликів святих, орнаментоване псевдофілігранню; зворотну сторону прочитати не вдалося. Знайдено також вудило (рис. 4, 5). Недалеко від східної стіни розкидана маса уламків кераміки XII—XIII ст., кухонний

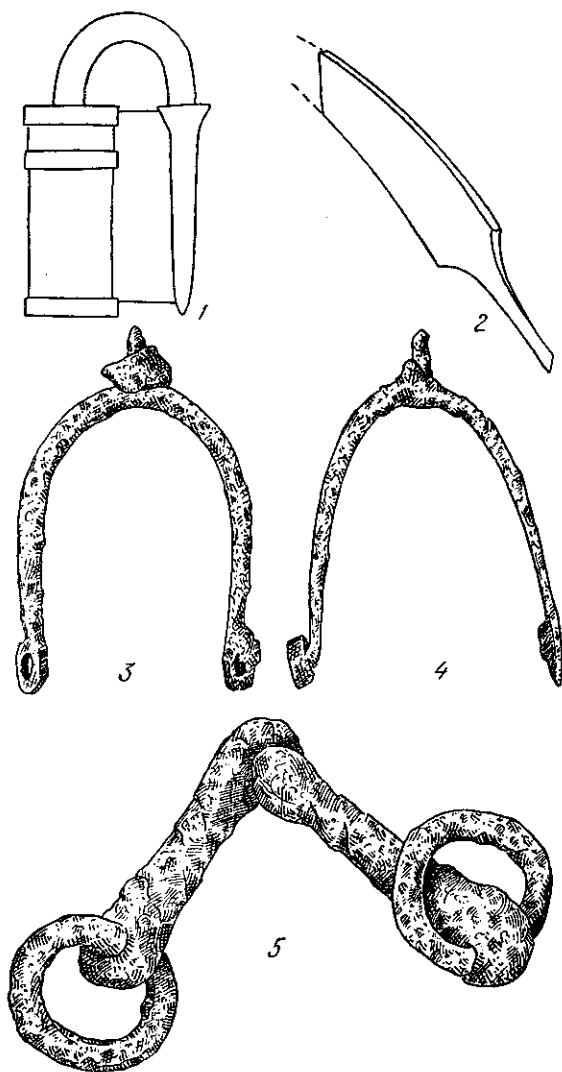

Рис. 4. Речі з кліті № 3.

1 — трубчастий замок; 2 — кухонний ніж; 3, 4 — шпори; 5 — вудило.

ний ніж з вигнутою донизу спинкою (рис. 4, 2), трубчастий замок (рис. 4, 1) і до сотні поламаних скляних браслетів. Останні за формою гладкі і виті, кольори різні: голубий, ультрамариновий, зелений, жовтий тощо.

³ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. XXV, 2, 14; М. П. Кучера. Древній Плісеськ. — АП, т. XII. К., 1962, стор. 50, табл. XX, 2; В. Й. Довженко, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїня. К., 1966, стор. 82—83, табл. VII—X.

Частина їх деформована вогнем. Між кісткою і браслетами виявлені дві намистини і сережка (рис. 5, 2, 3). Намистини бронзові, обидві всередині порожні і мають наскрізні отвори для нанизування. Вони однакової форми (бочкоподібні), але різні за технікою виготовлення. Каркас однієї зроблений у формі ажурного циліндрика з окремих бронзових дротинок, щілини між якими поздовжньо з'єднані зерню, друга виконана з монолітної платівки і також орнаментована зерню. Сережка являє собою еліпсоподібний світлий камінь, вставлений в срібну оправу. Остання декорована філігранним візерунком.

У західному північному куті, у невеликій круглій ямці діаметром 0,47 м і глибиною 0,4 м відкрито тайник з коштовними прикрасами. Він

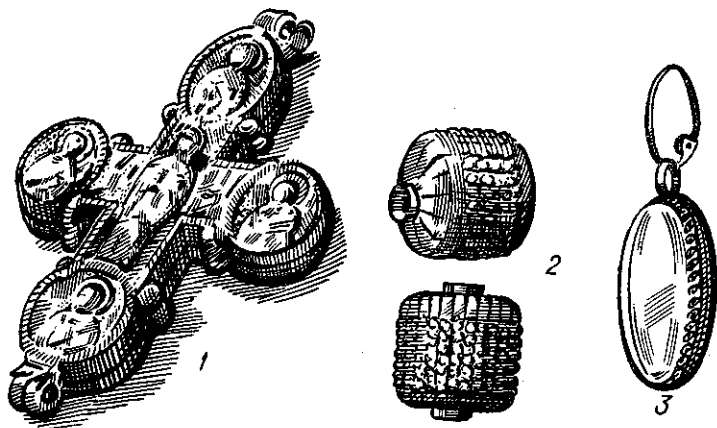

Рис. 5. Прикраси з кліті № 3.

1 — енкалпсон з зображенням богоматері; 2 — бронзові намистини; 3 — сережка.

викопаний у материк у прикритий зверху такою ж глиною, як і вся долівка кліті. У скарбі налічується 206 речей, виготовлених з срібла і золота. Нижче подаємо їх опис.

Срібна шийна гривня (рис. 6) виготовлена технікою кування з монолітного срібного дроту, чотирикутного в перерізі, причому посередині та ближче до кінців він перекручений. Діаметр дроту 15 см. Потоншені кінці гривні утворюють замок з двох петель. Аналогія цій прикрасі є у скарбі, знайденому у 1887 р. поблизу с. Ключники на Канівщині⁴. Датується вона другою половиною XII ст. Подібна гривня того ж часу виявлена у 1914 р. в Києві⁵.

З двох срібних браслетів-наручників один менший, діаметр 6 см, висотою 3,2 см. Довжина розгорнутого наручня 20 см. Викуваний він з двох прямокутних тонких срібних пластинок довжиною 9 см, які півколом прилягають одна до одної. Обидві стулки мають шарніри, які виступають на 0,5 см, і у місцях дотику з'єднані стержнями. Кожна по краю прикрашена напаяною срібною філігранню. Діаметр поперечного розрізу філігранної дротини 1,5 мм. Стулки, крім того, декоровані п'ятьма зображеннями-композиціями (двома на одній пластинці, трьома — на другій; рис. 7, 2).

Центральною композицією є зображення двох постатей, очевидно, жіночих (рис. 8, 3), яке, можливо, веде до розгадки всіх інших. Вміщені вони під аркою, як і решта, і яскраво виділяються на контрастному тлі чорні, що підкреслює всі деталі. Зображені у профіль жінки сидять на низьких кріслах, поставивши ноги на невеличке підвищення. Руки

⁴ Г. Ф. Корзухина. Русские клады. М.—Л., 1954, стор. 132, табл. IV, 7.

⁵ Там же, стор. 119, табл. XXXVIII, 5.

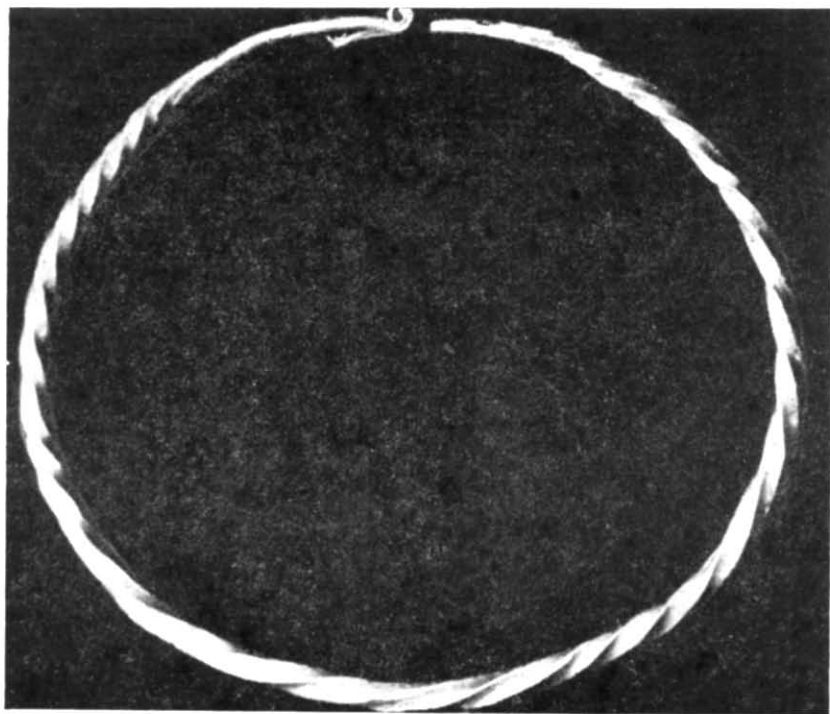

Рис. 6. Срібна шийна гривня.

їх спираються на кийки. Одна тримає у лівій руці ріг, друга, з піднятою правою, немовби щось розповідає. Над їх головами — подвійний солярний знак (два кола, вписані одне в одне). Одяг являє собою довгі сукні без рукавів з поясом, орнаментовані в нижній частині мотивом у вигляді крапок. Слід також відзначити, що за межами арок, у лівому куті, є знаки, які, на жаль, розшифрувати не вдалося.

Два наступні зображення подібні. Тут викарбувано двох парних птахів, хвости яких звисають донизу, доторкаючись один до одного. Голови й очі звернені до рослини, скомпонованої трохи вище, на такому ж рівні, що пташині крила підтримують її. Відмежовується цей візерунок від попереднього витою колонкою.

У четвертій композиції передано образ звіра, що стоїть на трьох лапах, передня піднята. Хвіст його переплетений між задніми ногами і з правої сторони тулуба підноситься вгору. Кінець хвоста має вигляд паростка. В бік останнього повернена голова, очі дивляться на нього. Фоном є також чернь. Купол арокки спирається на дві колонки звіриних голів (в кожній по дві). Є ще одна голова, яка ніби поєднує третю і четверту композиції. Цей сюжет пройнятий ідеєю родючості, яку символізують паростки життя.

Останнє зображення — фігура жінки, яка з рога годує тварину (кентавр?). Звір зовнішнім виглядом нагадує попереднього. Різниця полягає в тому, що на кінці хвоста немає паростка. Крім того, тварина розташована вертикально, головою вниз: задні лапи сягають склепіння арки, на передні спирається прогнутий тулуб, голова наближена до розміщеної на рівні пояса посудини, яку тримає жінка в довгій сукні. Вона стоїть, трохи нахилившись уперед, руки її до плечей голі, зачіска укладена до рівня шиї.

Усі композиції передані реалістично, кожна має свої індивідуальні риси. Ті чи інші елементи відтінені черньювою гамою. Характерною є конкретна символіка (знаки сонця, зображення кубка-рогу і паростків

життя). Ці атрибути, як вважає академік Б. О. Рибаків, втілюють ідею родючості⁶.

Для описаного наручня аналогій не знайдено. Певною мірою відповідають йому зразки, наявні в ряді скарбів стародавньої Русі: наприклад, наручні з Києва (скарб Михайлівського монастиря) та ін.⁷ Хоч згадані вироби, що належать до XII ст., мають відмінності в компоновці сюжетів і декорі, проте їх єднає така риса, як атрибути родючості.

Рис. 7. Срібні браслети-наручні (1, 2).

Другий екземпляр наручня (рис. 7, 1) також кований і має дві срібні стулки з шарнірами на закріплених стержнях. Висота його 4,4 см, діаметр 6,5 см, товщина пластинок близько 2 мм. Довжина розгорнутого наручня 20,7 см.

Кожна стулка розділена на два квадрати розміром 3,7×3,7 см, які обмежені по вертикалі срібними позолоченими пластинками. Ширина їх 0,5 см, довжина 4,4 см. Декоровані вони по-різному: середню прикрашає геометричний орнамент, бокові мають рослинний візерунок (рис. 8, 1). Крім того, стулки по краю оздоблені накладною срібною ажурною філігранню. Остання, в свою чергу, розділяє квадрати на три яруси, з яких середній також має філігрань у вигляді двох арочок. Проміжки між куполами відтінено позолотою. У кожній арочці зображено трьох птахів: по одному з боків і зверху (рис. 8, 2). У верхньому і нижньому ярусах стилізовано передано адекватне зображення. Всі фігури виконано контурною чернью на карбованій срібній основі.

Зміст загальної композиції, на нашу думку, можна знайти у поєднанні геометричних фігур із зображеннями: квадрати і прямокутники, як відомо з етнографії, втілюють ідею будівництва житла, а сферична форма арок — ідею денного неба. Вміщені під ними птахи символізують добробут. Отже, орнаментика наручня, насичена магічно-оберігальною символікою, означає зичення добра мешканцям збудованої хатини. Аналогії цьому екземпляру також невідомі. Його історико-культурна належність визначається на підставі значного поширення наручнів цього типу в Київській Русі та їх первісної язичеської функції. Датується він кінцем XI ст.

⁶ Б. О. Рибаків. Київські колти і вілли-русалки.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 96, рис. 1, 102; рис. 2, 103; рис. 3; його ж. Календарь IV века из земли полян.— СА, № 4, 1962, стор. 66—90.

⁷ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 119, табл. XI, 1, 2; Н. П. Петров Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, в IV—V. К., 1915, табл. X, 1; Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. XI, табл. II, 2.

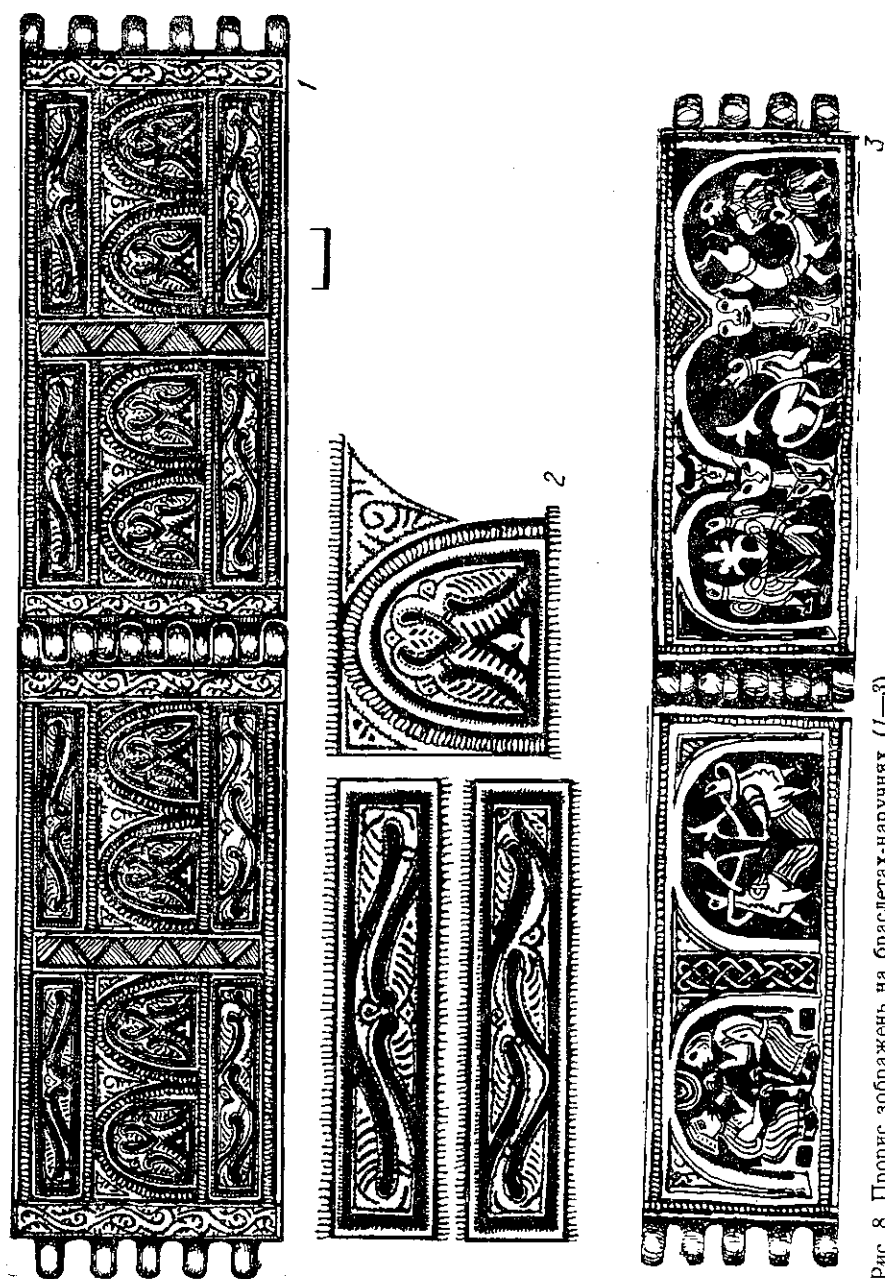

Рис. 8. Прорис изображений на браслетах-наручных (1—3).

Серед інших прикрас скарбу є срібний кований браслет. Він витий, з незамкнутими кінцями, виготовлений з монолітного дроту і має діаметр 6,5 см. Наконечники зверху розплющені і орнаментовані черню. Візерунок рослинний. Браслети подібного типу відомі у різних районах Русі і належать до четвертої групи скарбів, які Г. Корзухіна датує XII ст.⁸

Колти великі, діаметром 6,5 см, порожнисті (рис. 9, 1, 2). Обидва виготовлені технікою тиснення із срібних щитків-пластинок у вигляді опуклого неповного кола. По периметру вони облямовані 14 порожнистими кульками, які нанизані на дротину. До них краями рельєфно при-

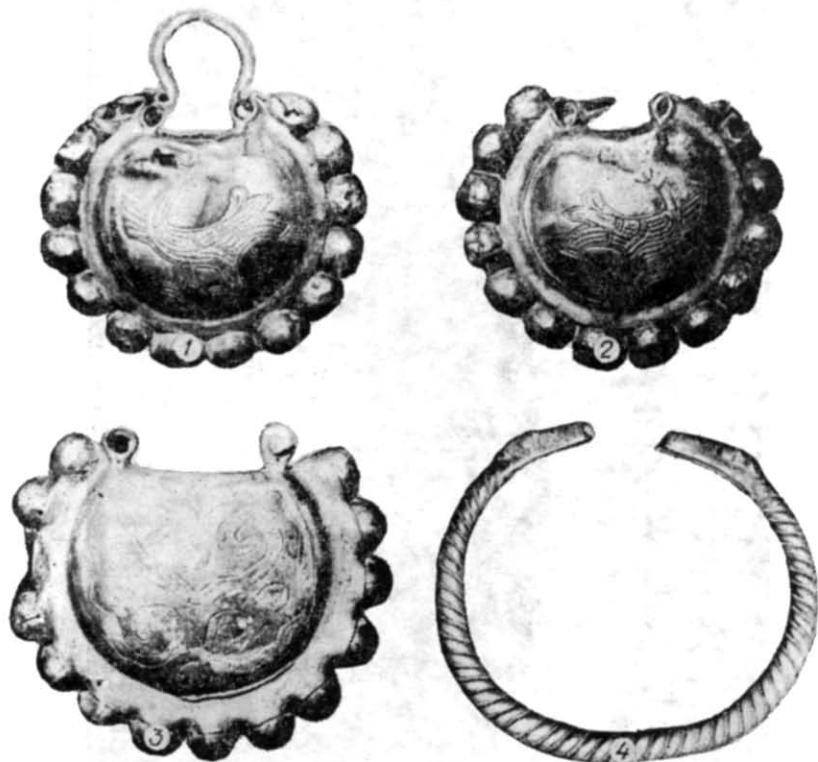

Рис. 9. Колти (1—3) і срібний браслет (4).

пасовані щитки. Останні у верхній частині мають по дві петлі і бронзові дужки з такими ж петлями. Вони утворюють вушка колтів. На дужках в момент виймання скарбу були залишки товстих ниток з маленькими кільцями ланцюжків. На кінцях ланцюжків висіли припаяні колодочки. З обох боків щитки прикрашені черню — рослинним орнаментом. Серед археологічних матеріалів колти з таким декоративним мотивом нам не відомі.

Ще два колти меншого розміру повністю повторюють форму описаних. Ширина їх 4,5 см. На лицьовій стороні зображено птахів, можливо, грифонів, на зворотній — геометрично-рослинний орнамент: в центрі — розетка з паростками життя, по боках — роги. Останні також орнаментовані. Аналогічно декоровані прикраси відомі в скарбі з Києва, виявленому в 1880 р., та серед інших знахідок⁹. Такі колти Б. О. Рибаків відносить до кінця XI — початку XII ст.¹⁰

⁸ Г. Ф. Корзухіна. Вказ. праця, стор. 105, 150.

⁹ Н. П. Кондаков. Русские клады, Спб., 1896, стор. 117, табл. II, 9, 10; стор. 137, рис. 84.

¹⁰ Б. О. Рибаків. Київські колти і вілли-русалки, стор. 96, рис. 1, 1.

Срібних колодочок налічується 122 штуки (рис. 10). Довжина їх 2,3 см, ширина 0,7 см. Кожна зроблена з двох срібних тонесеньких пластинок. Одна (лицьова сторона) рельєфно відтиснена на матриці у формі сегмента, друга рівна, прямокутна. Вона припаяна до першої і становить її діаметр. Всередині колодочки порожні, зверху орнаментовані геометричними фігурами. У місцях спаювання є по чотири наскрізних

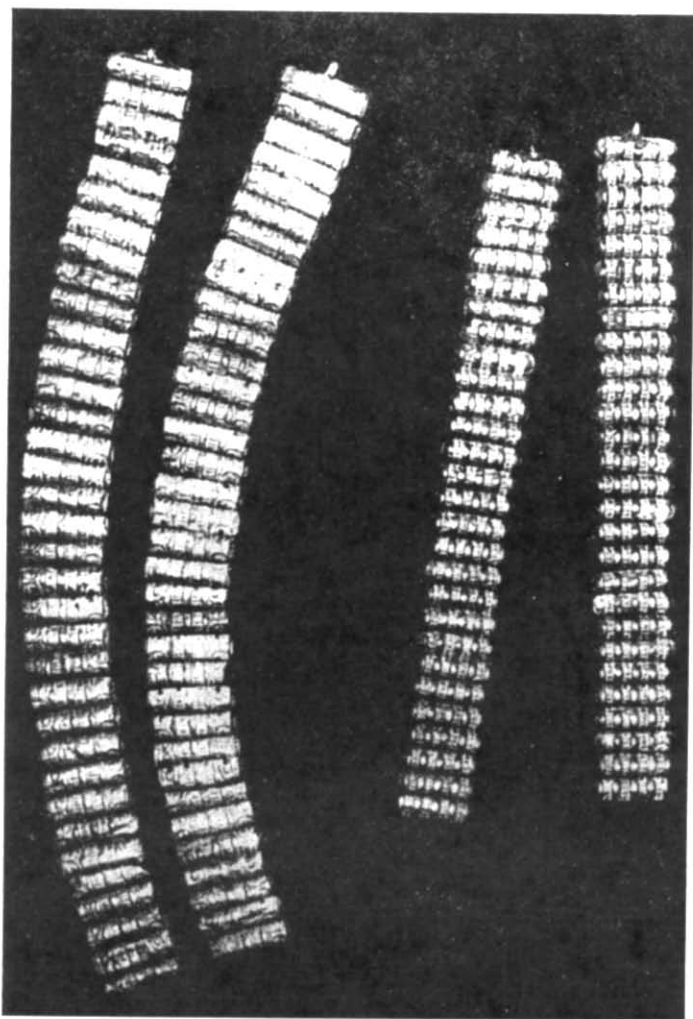

Рис. 10. Срібні колодочки для кріплення колтів.

отвори, в яких виявлені напівзотлілі нитки. Отже, колодочки утворювали низку, до якої прив'язувались колти. Цей факт підтверджує реконструкцію способу кріплення колтів, запропоновану академіком Б. О. Рибаківим¹¹. Трапляються аналогічні знахідки майже в усіх скарбах XII ст., наприклад у київських¹².

Дві позолочені сережки київського типу мають три гладкі кульки, виготовлені технікою тиснення з двох половинок і посередині спаяні.

¹¹ Б. А. Рыбаков. Ремесло Киевской Руси. М., 1948, стор. 316, 317, 338, 382; його ж. Древности Чернигова.— МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 58, рис. 23.

¹² Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 108, табл. XXXIII, 3; стор. 111, табл. XXXVIII, 6; стор. 129, табл. XLIX, 13, 15.

Діаметр сережок 2,5 см, кульок 8 мм. Найближчою аналогією їм є прикраси XII ст., які знайдені на Княжій Горі в Києві у 1897 та 1898 рр.¹³

Крім того, є ще 18 сережок київського типу (рис. 11), п'ять з них поламані. Тут також наявні по три кульки, але за технікою виготовлення їх можна поділити на три підгрупи: пара сережок з ажурними кульками, виконаними зі скрученого спіраллю дуже тонкого срібного дроту (рис. 11, 1); три пари, прикрашених зерню: чотири пари, де кульки

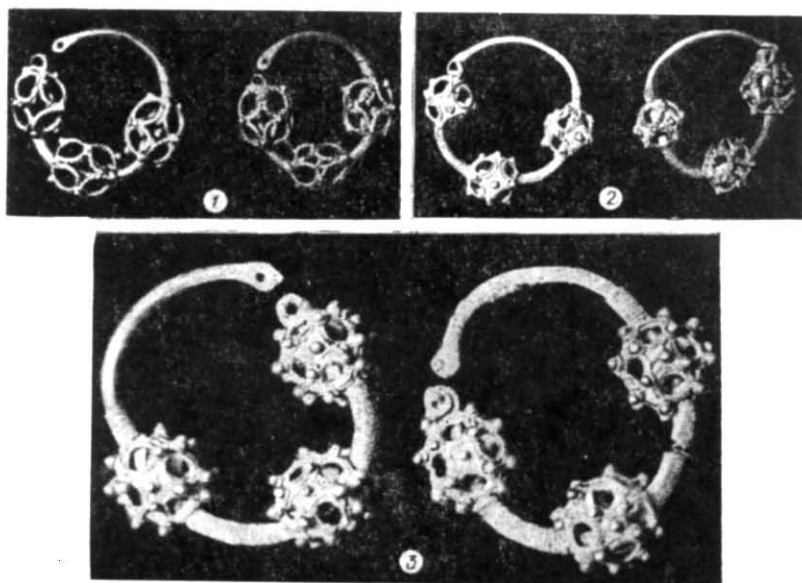

Рис. 11. Серезки київського типу:

1 — серезки з ажурними кульками зі срібного дроту; 2, 3 — серезки з кульками, прикрашеними сканню та зерню.

мають отвори, контури яких обведені сканним візерунком і зерню (рис. 11, 2, 3), 11 екземплярів, декорованих лише зерню. Подібні вироби широко відомі майже в усіх скарбах Східної Європи. Їх можна датувати XII—XIII ст.¹⁴

Дві підвіски типу «рясни» нагадують за формою купол собору (рис. 12). Срібні пластинки прикрашені зерновим орнаментом у вигляді хрестиків, які складаються з 1720 дрібнесеньких кульок. Навколо візерунка — філігранна рамка. Висота підвісок 3,5 см, ширина 1,5 см. Від їх основи звисає по п'ять срібних ланцюжків, довжиною 7 см. Аналогії не виявлені.

Позолочений медальйон типу змійовика має діаметр 4,5 см (рис. 13). Він виготовлений технікою художнього лиття по восковій моделі. На лицьовому боці — зображення архангела Михайла, який правою рукою тримає спис, лівою — сферу; навколо розташовані гадючі голови, а в центрі серед них — жіноча. Зображення оточене кільцевим візерунком псевдозерні, яким відділено напис. Зверху медальйон має масивне вушко.

Ця прикраса знаходить паралелі у відомому чернігівському змійовику та медальйоні, який опублікував А. А. Бобринський¹⁵. Дослідни-

¹³ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 129—130, табл. L, 1, 4.

¹⁴ Там же, стор. 105—150.

¹⁵ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. V. Спб., 1897, стор. 161, рис. 220; А. А. Бобринский. Несколько неизданных змеевиков. Спб., 1898, стор. 6.

ки датують згадані речі XI ст.¹⁶ Описаний медальйон належить до числа змійовиків із зображенням архангела Михайла і написом типу «з істера». На думку Г. Дестуніса, лицьова сторона містить магичне заклинання, а зворотна — відповідь¹⁷. Очевидно, за такою схемою і слід розшифровувати зміст написів на змійовику з цього скарбу.

Три медальйони з однотипними зображеннями (рис. 14, 1) мають однакові розміри: діаметр їх 3 см. Кожна прикраса всередині порожня

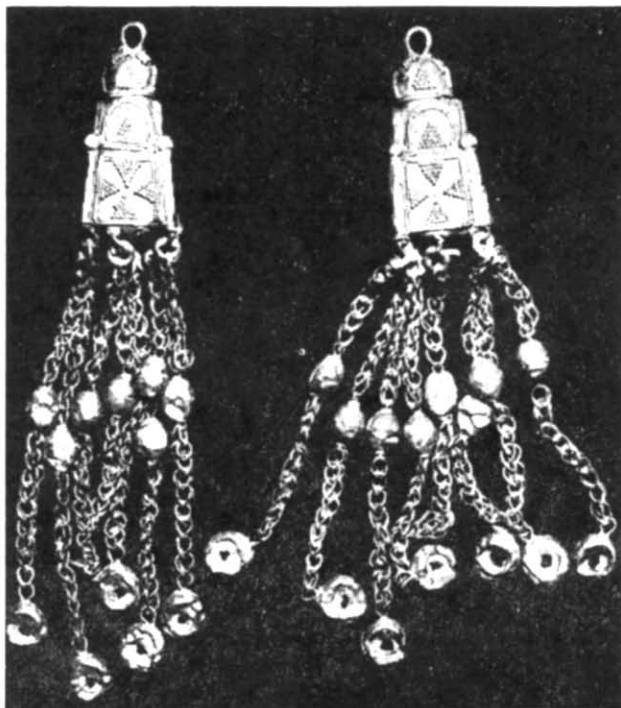

Рис. 12. Підвіски типу «рясни».

і складається з двох срібних тонесеньких пластинок круглої форми — опуклої і рівної, які в місцях стику припаяні. Виконання досить недбале. Зокрема, по колу медальйони мають зазублини, вушка приклепані грубо. На лицьовому боці викарбовано поясне зображення якогось святого з хрестом у правій руці, ліва повернута долонею назовні і піднесена до рівня плеча. Обличчя подано у дві чверті фаса, навколо голови — німб. Аналогічна манера спостерігається в зображенні св. Варвари на іконці зі скарбу рязанських барм (знахідка 1822 р.)¹⁸. Найбільш точна аналогія — це образ юного великомученика Георгія з ікони XIII ст., знайденої в минулому столітті поблизу Трипілля на Київщині¹⁹.

Ще один медальйон, золотий, литої роботи, має однотипне двостороннє зображення (рис. 14, 2): на лицьовому боці — архангела Михайла зі списом у правій і сферою у лівій руках, на звороті — наче його дзеркальне відбиття (спис у лівій руці, сфера у правій), немає лише

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XII веков.— Археология СССР. М., 1964.

¹⁷ Г. С. Дестунис. Еще о «змеевиках». — Записки императорского русского археологического общества, т. IV, вып. 2. Спб., 1889, стор. 103—109.

¹⁸ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, рис. 220.

¹⁹ Б. И. и В. Н. Ханенко. Кресты и образки.— Древности русские. К., 1900, табл. XXVIII, 312.

німба. Подібна знахідка виявлена в одному із скарбів Княжої Гори і належить до XII—XIII ст.²⁰

Медальйон зі стертою лицьовою поверхнею (рис. 14, 3). Лицьовий бік декорований срібною сканню по обідку, а в центрі наявні сліди черні. Оскільки відтворити орнамент неможливо, немає підстав для проведення аналогій.

Чотири медальйони (рис. 14, 4), які входять до складу намиста, круглої форми, плоскі, мають односторонні зображення. Зокрема, два з них являють собою рослинно-геометричний мотив — чотирикутну розетку, яку охоплюють півколом два роги; два інших зображують птахів

Рис. 13. Медальйон типу змійовика.

з піднятими вверх хвостами і зверненими до них головами. Діаметри медальйонів однакові (2 см). Всі контури візерунків викарбувані на срібній, крихкій основі і покриті черню. Такі сюжети дуже добре відомі на зразках київських колтів, але близькі аналогії знайти важко. До намиста належить ще два хрестики, виготовлені з бурштину, і один — з сірувато-білого каменю (рис. 14, 5—7). Бурштинові хрестики мають виступи біля перехрест'я і прикрашені з обох боків чотирма кружальцями з крапками. Висота їх 2,5 см, ширина 2,2 см. Верхнє перехрестя кам'яного хрестика вставлене у срібний позолочений оклад, декорований накладною філігранню. Висота його 3,4 см, ширина 2,4 см. Ідентичні давньоруські хрестики датуються X—XI ст.²¹

З намистин знайдено п'ять позолочених і 13 з бурштину (рис. 15). Кожна позолочена кругла у перерізі, зроблена з двох срібних пластинок, рельєфно штампованих у формі еліпсоїдів розміром 2×1 см. З'єднані вони вздовж. Бурштинові намистинки ромбоподібної форми. Найменші мають довжину 2 см. Перші дещо нагадують срібні київські виробу XII ст., знайдені в 1905 р. у складі скарбу з садиби Орлова.²²

²⁰ Б. И. и В. Н. Ханенко. Вказ. праця, табл. XXVIII, 322.

²¹ Там же, табл. XVII, 172, 173, 174.

²² Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, табл. XXXV, 5.

Рис. 14. Медальйони і хрести.

1 — медальйон із зображенням святого з хрестом у руці; 2 — золотий медальйон із зображенням архангела Михайла; 3 — медальйон, декорований срібною сканню; 4 — медальйон із зображенням птаха; 5—7 — хрестики з бурштину і каменю.

Правда, на відміну від них, описані ближче до типу лопатевих, наприклад до намистин копіївського та юрковецького скарбів²³.

Кільце позолочене, діаметром 2 см (рис. 16). Виготовлене з монолітного срібного дроту товщиною 3 мм. Призначення цього виробу невідоме.

Персні-печатки мають на щитках знаки. Відповідно до цього вони умовно позначені літерами А, Б, В.

Перший (А) золотий, кований, складається з шестикутного порожнього щитка, до якого приклепана плоска дужка-кільце (рис. 17, 1). Викарбуваний на ньому знак Рюриковичів у схемі має двозубець з хрестиком на правому зубці і двома паростками у вигляді півмісяців на лівому. Останній варіант паростків наявний у нижній частині двозубця. Навколо знаку — геометрично-рослинний візерунок. Так само прикрашений щиток з боків.

Другий перстень (Б) литий, позолочений, має ромбічний щиток з аналогічним знаком (рис. 17, 5). Бракує лише горизонтальної перекладины хреста. Третій (В) срібний, виготовлений такою технікою кування (рис. 17, 3). На лицьовій стороні плоского чотирикутного щитка глибоко викарбуваний знак, подібний до двох попередніх. Щиток його прикрашений контурною черню у вигляді геометричних фігур.

Усі три прикраси дуже близькі за схемою знаків. На думку більшості дослідників, така спільність дає змогу встановити родовід Рюриковичів. Зокрема, В. Л. Янін в основу своєї класифікації поклав еволюцію схеми родових гербів за принципом: від простого знака до складного через посередництво кожного наступного покоління роду²⁴. Серед описаних трьох пернів другий має найпростішу схему і, за класифікацією В. Л. Яніна, може бути поставлений на перше місце, тобто він належав комусь з фундаторів роду. На другому місці — перстень із знаком А. Він зберігає попередню схему, але має і власні елементи. На правому зубці з'являється перехрестя, на лівому зверху замінено рогоподібні паростки на два півмісяці, а Г-подібний, що був при основі, перенесено під двозубець. Цей знак, безумовно, є пізнішим — дзеркальним варіантом або негативом

Рис. 15. Срібне й бурштинове намисто.

²³ Н. В. Линка. Копіївський скарб.— Археологія, т. II. К., 1948, табл. III, 7—11, 13; А. С. Гущин. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. М.—Л., 1936, табл. VI, 2—5; VII, 7, 11.

²⁴ В. Л. Янін. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей.— КСИИМК, вып. 62, М., 1956, стор. 1—16.

першого і міг належати другому поколінню того ж роду, тоді як останній перстень із знаком В — третьому.

Отже, безсумнівно, персні-печатки еволюційно зв'язані між собою. Встановити, який саме князівський рід мав такі герби, допомагає знак на срібному брактеаті чернігівського князя Олега-Михайла Святославича. Він аналогічний знакові А²⁶. Подібний до нього є також на товарній плombsі Всеволода Ольговича²⁷.

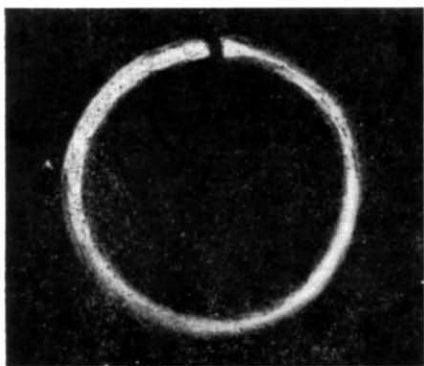

Рис. 16. Позолочене кільце зі срібного дроту.

Звичайно, вони трохи простіші, тобто мають менше відмінностей, однак схеми їх адекватні наведеним вище; дво-зубець з хрестоподібним знаком на лівому зубці і паростками у вигляді півмісяців під ним. Це дає підставу припустити, що персні належали, імовірно, внукам або правнукам Олега Святославича (рис. 18).

Решта перснів виготовлена із срібла технікою тиснення. Усі вони мають порожнисті лужки і шестикутні щитки. Останні як збоку, так і по краю лицьової сторони прикрашені геометричним візерунком з черні. Крім того, у центрі одного з них викарбувано зображення лисиці (рис. 17, 2), на дру-

гому — оленя (рис. 17, 4). Окремо стоїть третій перстень (рис. 17, 6), який відрізняється від попередніх тим, що має знак, схожий на літеру юс великий (його відтіняє позолота). Аналогій цим персням не виявлено.

Порожнистих скобочок нараховується 16 штук (рис. 19). Виготовлені вони технікою тиснення з позолочених срібних пластинок, які ви-

Рис. 17. Персні-печатки (1—6).

тнуті півколом і мають з одного кінця шарнір, а з другого отвір. Під час виймання скарбу зі сховища описані вироби були складені один на одному у чотири вертикальні колонки по чотири в кожній і щільно при-

²⁶ А. В. Орешников. Денежные знаки домонгольской Руси. М., 1936, стор. 85, табл. I, 17.

²⁷ Б. А. Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XIII веков.— СА, № 6. М.—Л., 1940, стор. 246, № 52.

лягали до підвісок. При цьому у стовпчиках шарніри відповідали один одному, а наскрізні отвори також збігались між собою. В останніх було виявлено залишки ниток. За формою і технікою виконання найближчу аналогію цим виробам становлять скобочки з київського скарбу (1890 р.)²⁸. Датуються вони XII ст.

На підставі усього комплексу речей і наведених їм паралелей скарб з Болохівської землі датується кінцем XI — початком XIII ст. Він, очевидно, був заритий під час монголо-татарської навали. Про це свідчать сліди погрому, в результаті якого городище було спалене, а всі захисники його перебиті. Кістяки їх знайдені на території пам'ятки, спустошеній ворогом.

Основну масу речей у скарбі становлять жіночі прикраси. Можливо, вони належали до весільного вбрання і переходили як спадок від одного покоління до іншого, на що вказують різночасні речі. Цінність скарбу, а також той факт, що він знайдений на дитинці городища, є свідченням належності його власника до заможної феодальної верхівки давньоруського суспільства. Ця важлива знахідка потребує детального історичного і мистецького аналізу. Найявні в складі скарбу персні-печатки із знаками Рюриковичів є підставою для цікавих висновків, оскільки, як вважає академік Б. О. Рибаків, такі знахідки «географічно збігаються тільки з містами, і притому далеко не з усіма, а лише з старими князівськими центрами, відомими з X століття як княжі міста»²⁹.

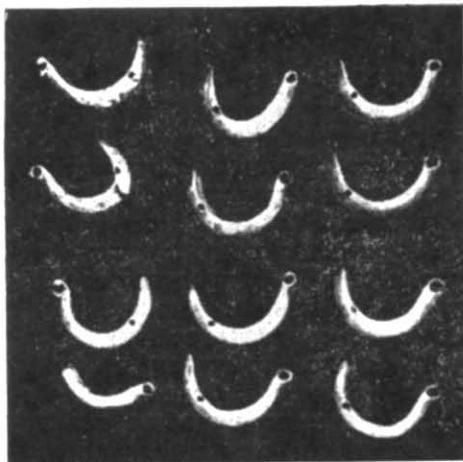

Рис. 19. Скобочка з позолочених срібних пластинок.

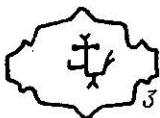
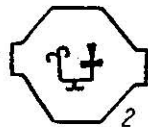

Рис. 18. Знаки на перснях-печатках (1—5; 4, 5 — знаки чернігівських князів).

Отже, пам'ятки поблизу с. Городище можна розглядати як залишки літописного Божьська, що входив до складу Болохівської землі.

Слід нагадати, що топографічні дані городища узгоджуються з повідомленнями писемних джерел: лише 15 км відділяє його від Меджибожа, причому воно розташоване між літописними містами Меджибіж і Дядьків. Це відповідає переліку їх у літопису з півночі на південь. Адже решта болохівських міст, зафіксованих на карті, також згадується у такому порядку. Та й назва урочища, на якому стоїть городище, — Город Бóгів має давньоруське походження, як, наприклад, «Город Льва» (Львів), «Город Кня» (Київ), і засвідчує існування тут міста, що входило колись у Болохівське князівство.

Крім того, гербові знаки чернігівських князів спростовують теорію румунського походження Болохівської землі, висунуту наприкінці минулого століття, і підтверджують думку про те, що вона була східно-

²⁸ Н. П. Кондаков. Вказ. праця, табл. II, 7, 8.

²⁹ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, стор. 495.

слов'янською³⁰. Князі Болохівського політичного об'єднання належали до роду галицьких Ігоровичів. Їхнім сином Всеволод Черемний, що був на початку XII ст. київським князем, дав уділи на суміжних землях двох князівств: Галицько-Волинського та Київського.

За історичними джерелами, м. Болохів розміщувалось на території Чернігівської землі і було спалене в 1196 р. Давидом Ростиславовичем Смоленським³¹. Очевидно, вихідці з нього і були тими з галицьких Ігоровичів, які дістали згадані уділи в басейнах рік Тетерева, Случа, Бугу. Вони й дали, мабуть, цим землям назву спаленого міста.

В. И. ЯКУБОВСКИЙ

Древнерусский клад из с. Городище Хмельницкой области

Резюме

В 1970 г. славянорусский отряд Хмельницкого краеведческого музея, исследуя Болоховское городище на юго-западной окраине с. Городище Деражнянского района Хмельницкой области, обнаружил клад, состоящий из украшений. В нем насчитывается 206 вещей, изготовленных из серебра и золота. Особое внимание привлекают колты, где изображены грифоны и розетки с ростками жизни, браслеты-наручи с языческой символикой и светскими сюжетами, перстни с печатями Рюриковичей. В частности, перстни позволили сделать вывод о принадлежности клада внукам, возможно, правнукам Олега Святославича. Этот факт подтверждает восточнославянское происхождение Болоховского княжества.

Опубликованные здесь украшения имеют широкие аналоги во многих кладах Киевской Руси и датируются концом XI — началом XIII вв.

Научная ценность клада в том, что он дополняет новыми данными материалы о развитии ювелирного и художественного ремесла не только болоховской земли, но и всей юго-западной Руси.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

Середньовічні художні кахлі з Києва

Вивчення матеріальної культури стародавнього Києва здебільшого закінчують першою половиною XIII ст., часом до монголо-татарської навали, внаслідок якої місто було дуже зруйноване. У XIV—XV ст. Київ існував в умовах боротьби населення проти різних іноземних загарбників. Незважаючи на значні й часті спустошення, Київ продовжував поступово розвиватись, завжди залишаючись важливим економічним і культурним центром України. До Києва цілком справедливо можна віднести відомі слова В. І. Леніна: «...хоч би які були руйнування культури — її викреслити з історичного життя не можна, її буде важко відновити, але ніколи ніяке руйнування не доведе до того, щоб ця культура зникла цілком»¹. Це підтверджують всі відомі нам пам'ятки матеріальної культури Києва, що належать до XIV ст. і тим більше до наступних — XV—XVIII ст., які свідчать, що місто швидко стало знову значним центром високорозвинутого багатопрофільного ремесла.

Важливе місце посідало гончарне виробництво — виготовлення

³⁰ Р. В. Зотов. О черниговских князях по Любецкому синодику и черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892, стор. 157—162; Н. Квашнин-Самарин. По поводу Любецкого синодика.— Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете, IV. М., 1873, стор. 213, 226; М. К. Любавский. Начальная история малорусского казачества.— Журнал Министерства народного просвещения. № 7. СПб., 1895, стор. 217—244.

³¹ В. Н. Татищев. История Российская с самых древнейших времен, т. III. СПб., 1774, стор. 321.

¹ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 36, стор. 44.

глиняного посуду, дитячих іграшок, ляльок тощо. У керамічному виробництві помітну роль відігравало виготовлення архітектурної кераміки, найпоширенішим видом якої є художні пічні кахлі.

Оздоблення печей художніми кахлями в Києві розвивалося подібно до ряду інших міст України і зарубіжних країн. Спочатку кахлі вставлялися в печі для кращого обігрівання приміщення, поступово вони стають своєрідною прикрасою. Художні зображення, що з'явилися на кахлях, перетворили їх у своєрідний керамічний літопис, який став однією з яскравих сторінок самобутнього народного ужиткового мистецтва.

На жаль, київські художні кахлі все ще залишаються не вивченими, хоча їх неодноразово знаходили під час багаторічних розкопок на території стародавнього міста. Так, зокрема, вони виявлені під час досліджень у садибах по вулиці Володимирській, 1, 3, проведених ще у 1892 р. І. А. Хойновським², а у 1926 р. С. С. Гамченком³, та в розкопках по вулиці Володимирській, 2, здійснених у 1913 р. Д. В. Мілеєвим. Цікаві колекції художніх кахлів зібрані Київською експедицією 1946 р., очолюваною М. К. Каргером, в садибах по вулицях Володимирській, 1, 7 і Великій Житомирській, 4⁴ та під час багаторічних розкопок на горі Кисілівці⁵. Виявлені художні кахлі й на території Києво-Печерської лаври. Про окремі знахідки кахлів в різних районах території Києва повідомляється в друкованих⁶ та рукописних⁷ каталогах. Більшість кахлів (близько 100 цілих та уламків) зберігається в Державному історичному музеї УРСР. Їх публікації присвячена ця стаття.

Найдавніші пічні кахлі, знайдені на території Києва, являють собою тонкостінні посудини, сформовані на гончарському крузі, з круглим плоским дном. Їх вінця мали вигляд фігурно вигнутих чотирипелюсткових квадратів, горизонтально зрізані краї яких орнаментовані кількома вдавленими смужками. Стінки цих кахлів-посудин з чотирьох боків хрестоподібно вигнуті всередину. Багато їх походить з гори Кисілівки (рис 1, 2), кілька з Подолу⁸, є кахля з Києво-Печерської лаври (табл. 1, 1)⁹.

Такі кахлі вмуровували в стіни пічки дном до вогню, а отвором назовні. Дно було жаровою частиною, а внутрішній простір посудини сприяв більш значній віддачі нагрітого повітря. Кожна кахля вмуровувалась в стіну печі окремо, без зв'язку з іншими. Дослідники називають їх горщиківими, а час існування відносять до XIV—XV ст.¹⁰ Як відомо, кінцем XIV ст. датується побудова на Кисілівці фортеці з палацами воеводи та знаті¹¹.

² И. А. Хойновский. Раскопки великокняжеского двора в Киеве. К., 1893.

³ С. С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві.—КЗВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 24.

⁴ М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950.

⁵ С. Магура. Розкопи на горі Кисілівці в Києві 1933 р.—Наукові записки ІМК, кн. 1. К., 1932, стор. 212; Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. К., 1947, стор. 143—144; Г. М. Шовкопляс. Археологічні пам'ятки гори Кисілівки в Києві.—Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958.

⁶ Указатель выставки Киевского общества древностей и искусств. К., 1897, стор. 29. № 1; Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1897, стор. 20, № 1793; стор. 277, №1211; Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве, 1899, стор. 4, № 26.

⁷ Університетський каталог (зберігається в Державному історичному музеї УРСР) № 2725—2727; Каталоги Державного музею українського образотворчого мистецтва УРСР.

⁸ Дослідження Подільського загону Київської експедиції в 1971 р. (керівник К. М. Гупало).

⁹ Знайдена В. Д. Дяденком. Користуюсь нагодою висловлюю йому подяку за дозвіл опублікувати кахлю. Вона експонується в Археологічному музеї АН УРСР.

¹⁰ S. Ambrosiani. Zur Typologie der älteren Kacheln. Stockholm, 1910, рис. 28; P. Radomeřský. Strědoveka keramika. Muzejní a vlastivědná práce, číslo.—Ročník III, 1965, стор. 15—16; рис. 1.

¹¹ До 1416 р. належить літописний запис про те, що татари на чолі з ханом Едигеем не змогли взяти замок. ПСРЛ, т. II. Спб., 1846, стор. 353—354; Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р.—Археологія, т. 1. К., 1947, стор. 143—144.

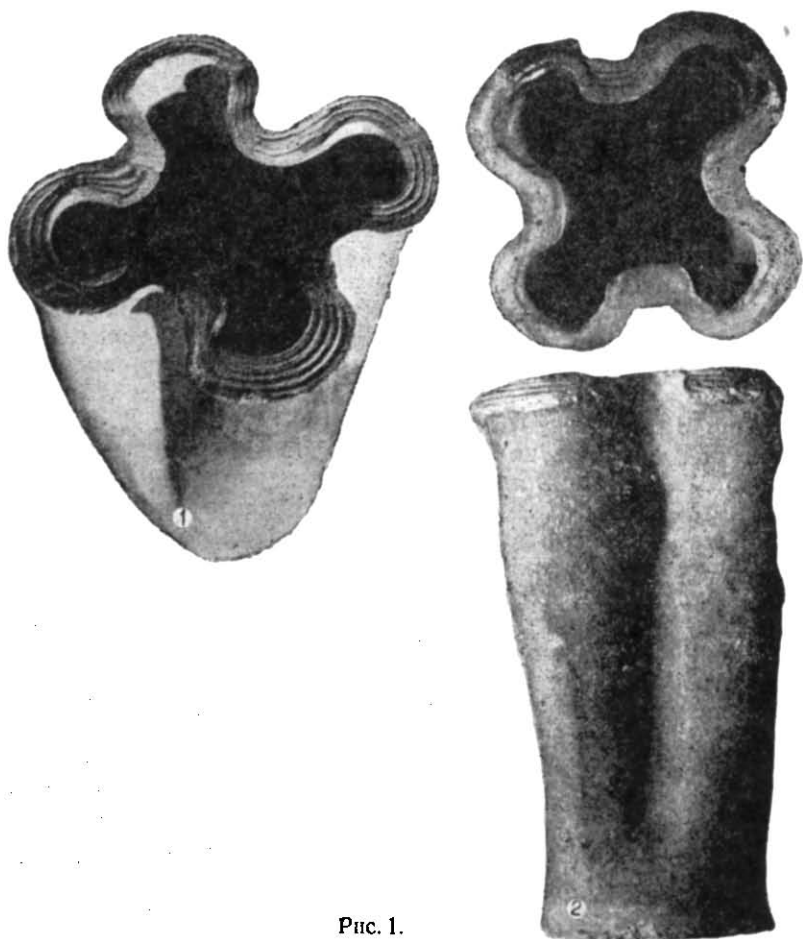

Рис. 1.

Крім Києва, на Україні кахлі такого типу виявлені в Луцьку та Острозі¹², а поза її межами — в Литві¹³, Польщі¹⁴, Чехії¹⁵ тощо. Під час археологічних досліджень Старого Орхея в Молдавії, здійснених в 1953—1955 рр., було виявлено гончарну майстерню для виготовлення подібних кахлів. Виявлені матеріали дали можливість реконструювати піч, оздоблену горщиківими кахлями¹⁶. Наприкінці XV і на початку XVI ст. в побут входять кахлі коробчастої форми. Вони мають вигляд прямокутної коробки без кришки, виготовленої з добре випаленої глини світло-сірого кольору. Таку кахлю повертали до вогню відкритою частиною-отвором, а глухою стінкою-плиткою — назовні. Плитка була трохи увігнута до центра. Коробка для кріплення в кладці печі називається румпою. Кахлі використовувались не лише як засіб для

¹² Ю. П. Л а щ у к. *Кераміка. — Історія українського мистецтва*, т. II. К., 1967, стор. 394; його ж. *Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. — Середні віки на Україні*, вип. 1. К., 1971, рис. 3.

¹³ A. Tautavičius. *Vilniaus pilles kokliai (XVI—XVIIa)*. — *Acta Historica Lituanica*, IV. Vilnius—Mintis, 1969, рис. 1.

¹⁴ A. Swiechowska. *Kafle warszawskie*. — *Szkice Staromiejskie Warszawa*, 1955, табл. I, B.

¹⁵ P. Radomešský. *Вказ. праця*; L. Smetanka. *Studii o českých středověkých kachlich*. Praha, 1910, стор. 247.

¹⁶ Г. Д. С м и р н о в. *Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея*. — *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 1956, № 4 (31). Кишинев, стор. 75—81.

обігрівання приміщення, але й прикрашали печі. Поверхня такої кахлі оздоблювалась високохудожніми зображеннями, здебільшого фантастичними тваринами і птахами, у типовій для того часу манері. Зображення завжди фронтальні, а їх малюнок, виконаний у високому рельєфі, — чіткий. На ньому дуже старанно підкреслено всі деталі. На кожній кахлі зображувався закінчений малюнок. Так, на уламку однієї з кахель, що походить із Старокиївської гори, зображена тварина з широко розкритою пащею і дуже висунутим язиком. Довгий хвіст, що обкручує тулуб, піднятий догори. На передній частині тіла тварини чітко передана шерсть. Навколо тварини розкидані листя та зірочки (рис. 2, 2). Можливо, в тій же самій манері була виготовлена кахля, знайдена на горі Кисілівці, хоч її поверхня вкрита поливою. На зелен-

Рис. 2.

куватому фоні останньої блакитним кольором передано тулуб тварини, а жовтим — лапи з розчепіреними пазурами. Навколо тварини зображені зелені листочки та жовті зірочки (рис. 2, 1).

Одна з прямокутних кахлів (розміром $19 \times 13,5$ см, висотою румпи 11 см), знайдена в Десятинному провулку, оздоблена рельєфним стилізованим зображенням лева. З його пащі висунувся довгий вузький язик. На лапах розчепірені пазури, ліва передня лапа трохи піднята. Пропущений поміж ногами і піднятий догори хвіст, що також обкручує тулуб, закінчується вазоном з стилізованим букетом симетрично розташованих гілочок. Такі самі гілочки є в нижній частині кахлі. На передній частині тіла тварини рельєфними дужками передана його грива (рис. 3, 1). Дуже подібна до неї кахля, на якій також вміщене рельєфне зображення лева. На ній добре збереглися всі чотири лапи, а з двох боків над тілом невеликі гілочки (рис. 3, 2) ¹⁷.

Київська кахля (розміром 18×15 см) з рельєфним зображенням лева відрізняється від попередніх добре переданими зубами. Довгий пропущений поміж ногами і піднятий догори хвіст тварини закінчується стилізованою квіткою, розташованою над спиною. Ліва передня і права задня лапи підняті, пазури на лапах розчепірені. В правому кутку на кахлі вміщена розетка з пелюсток, а навколо тварини — стилізовані гілки й квіти (рис. 3, 3) ¹⁸. Тварини на всіх кахлях розміщені в центрі і займають майже всю поверхню.

¹⁷ Кахля експонується в Державному музеї українського образотворчого мистецтва УРСР.

¹⁸ Експонується в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва УРСР, опублікована. Історія Українського мистецтва, т. II, К., 1967, стор. 281.

Рис. 3.

На одному з уламків кахлі, знайденому на території Десятинної церкви, збереглася частина рельєфного зображення птаха з розправленими крилами й розкритим дзьобом, з якого висунувся язик. На голові птаха зображено якийсь стилізований убір. В лівій частині кахлі є невеличка гілочка (рис. 4, 1).

Особливо майстерно орнаментована білоглинна кахля, знайдена в садибі по вулиці Володимирській, 3. Її поверхня рівна, з двох боків вона обведена рельєфними смужками. У верхній частині кахлі під невеликим нахилом розміщено бордюр (висотою 4,5 см), прикрашений надзвичайно багатим візерунком з переплечених лінійних геометричних фігур. З лівого боку на кахлі відбите рельєфне зображення коня з розкритим ротом і висунутим язиком. У коня, як і у левів на попередніх кахлях, розчепірені пазури, а довгий закруглений хвіст, що обкру-

Рис. 4.

чує тулуб і піднятий догори, закінчується маленькою квіткою. На самій поверхні розміщені стилізовані гілочки, що нагадують ажурне мереживо (рис. 4, 2).

Зображення стилізованих тварин на кахлях були характерними для кінця XV — початку XVI ст.¹⁹ Поряд з кахлями анімалістичні зображення зустрічаються у цей час і на інших виробах — гербах, монетах, посуді²⁰ тощо. На всіх візерунках позначився певний вплив мистецтва готики. Але це було не просте копіювання чужих зразків: майстри використовували кращі зарубіжні взірці, поряд з якими створювали самобутні художні вироби.

На горі Кисілівці знайдена кахля з чоловічим портретом, вміщеним в архітектурну арку, яка має вигляд віконної рами, прикрашеної рельєфними смужками. Кахля світло-сірого кольору, прямокутної форми (розміром 18×17 см, висотою румпи 9,2 см). В її центрі знаходиться добре вписане погруддя чоловіка в профіль. На голові зображене волосся та головний убір у вигляді шляпи з пером. Від високого коміра відходять горизонтальні смужки, поверх яких надіто ланцюжок (рис. 5). На внутрішньому боці кахлі добре збереглися сліди сажі, що свідчать про походження кахлі з діючої печі. Зовнішня поверхня досить рівна, чим відрізняється від увігнутих плиток кахлів,

¹⁹ Ю. П. Лашук. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст., стор. 203, рис. 4; Р. Rado meř ský. Вказ. праця, рис. 1—2.

²⁰ Нариси історії Львова. Львів, 1956, стор. 65; О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; История Чехословакии, т. 1. М., 1956, стор. 95.

описаних вище. Подібні портретні зображення характерні для епохи Відродження і датуються серединою XVI ст. На них здебільшого зображували членів королівської сім'ї та різних вельможних осіб. Такі кахлі виявлені під час розкопок Вільнюського замку в Литві²¹, на території Польщі²², Німеччини²³ тощо.

У другій половині XVI і XVII ст. художні кахлі збагачуються новими декоративними мотивами, що складаються з різноманітних композицій з стилізованих рослин. Рельєф на них знижується, малюнок

Рис. 5.

комонується симетрично до країв кахлі; під час орнаментування виникає центр композиції. Кахля поділяється діагоналями на чотири частини, кожна з яких має однакові зображення (рис. 8, 1). Деякі кахлі вкриті зеленою поливою. Значну кількість їх уламків було знайдено в Києві під час розкопок в садибах по вулицях Володимирській, 1, 2, 3, Великій Житомирській, 4. Окремі знахідки відомі на Кисілівці. Серед них найбільш цікаві три кахлі, напевно, виготовлені в одній формі, але знайдені в різних місцях на Кисілівці (рис. 6, 3), на вулицях Володимирській, 2 (рис. 6, 2) та Великій Житомирській, 4 (рис. 6, 1). Поверхня кожної кахлі оздоблена стилізованою рослинною композицією, розташованою ніби на чотирьох осях, що відходять від центра. Дві кахлі вкриті зеленою поливою. На кількох уламках кахлів є стилізовані гілочки (рис. 7, 3—6) або гілочки, які закінчуються стилізованими квітками (рис. 7, 1, 2; 8, 6). На уламках кахлі, вкритої зеленою поливою, гілка з листям розміщена у овальному обрамленні (рис. 8, 5). Композиція на невеликому уламку кахлі (рис. 8, 4), також вкритої зе-

²¹ A. Tautavičius. Вказ. праця, рис. 12, 15.

²² R. Reinfuss. Ludowe kafe malowane. Kraków, 1966, стор. 10; рис. 5, стор. 11, рис. 6.

²³ K. Strauss. Kacheln und Ofen der Mark Brandenburg. Strassburg, 1926, t. XVIII, № 80.

Рис. 6.

Рис. 7.

леною поливою, нагадує малюнок на кахлі початку XVII ст., що походить з Кодака²⁴. Інколи рослинні мотиви поєднуються з геометричним орнаментом (рис. 8, 2, 3).

В садибі колишнього Видубицького монастиря під час земляних робіт в 1968 р. виявлені білоглиняні кахлі, поверхня яких прикрашена рельєфними стилізованими пелюстками квітів та пальметками, розміщеними в різних геометричних фігурах (рис. 9, 3—6). Серед них є кутові кахлі (рис. 9, 1, 2).

²⁴ Ю. П. Л а щ у к. *Кераміка...*, стор. 396, рис. 284.

Рис. 8.

Велику кількість кахлів з стилізованим рослинним орнаментом, як вкритих поливою, так і без неї, знайдено під час розкопок 1926 р. на садибі по вул. Володимирській, 3²⁵. Уламки полив'яних кахлів з рельєфним рослинним орнаментом і людськими постатями трапились під час розкопок, здійснених в 1926 р. на подвір'ї Софійського собору²⁶.

Київські кахлі поступово стають надбанням широкого кола споживачів. Мандрівник XVII ст. Павло Алеппський, який побував у Києві, відзначав, наприклад, що всі келії монахів у Києво-Печерському монастирі обігрівались печами і камінами, складеними з кахлів²⁷.

Мотиви рослинного орнаменту в цей час набувають широкого втілення у декорі інших галузей народного мистецтва — різьбленні, оформленні рукописної книги тощо²⁸.

²⁵ С. С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві, стор. 24.

²⁶ В. Г. Ляскоронський. Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Києві. — КЗВУАК за 1925 р. К., 1926.

²⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева. К., 1874, стор. 58.

²⁸ Історія українського мистецтва. т. II; Л. П. Запаско. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960, стор. 102—107.

Рис. 9.

Виготовлення кахлів було одним з найскладніших видів гончарства, вимагало значного уміння і вправності гончарів. Для цього вибиралась найкраща глина, її старанно й тривалий час обробляли. Виготовлялися кахлі у дерев'яних формах. Орнамент видавлювався за допомогою спеціальних шаблонів-штампів. За свідченням П. Радомерського, під час удавлювання шаблону в глину майстер підкладав під глиняну пластинку мішковину, щоб глина не прилипла до форми і її можна було б зняти²⁹. Мабуть, такі відбитки тканини збереглись на внутрішньому боці кисілівської кахлі з портретним чоловічим зображенням.

Залишки двох печей XVI—XVII ст. для випалу керамічних виробів були досліджені на Старокиївській горі у 1936 р. Т. М. Мовчанівсь-

²⁹ P. Radomeřský. Вказ. праця.

ким³⁰. Саме їх продукція могла бути використана в Кисілівському замку. В описі цього замку за 1552 р. згадуються цегельні (вони теж могли виготовляти кахлі), що розташовувалися поблизу Дніпра³¹. Під XVII ст., в якій випаювали кахлі, розкопано в Білгородці поблизу Києва³². Таку саму піч у 1968 р. розкопав М. І. Сікорський у м. Переяслав-Хмельницькому. Виявлені в печі кахлі подібні до київських, оздоблених рослинним орнаментом³³.

Виробництво художніх кахлів у Києві було специфічною галуззю його місцевого декоративно-ужиткового мистецтва.

В «Расходной книге Киевской приказной избы» за 1675 р. наведені навіть прізвища пічників та ціни на кахлі. Наприклад, вказується, що на воєводський двір в «столовую светлицу» куплено у Ярмолая Степанова 100 кахлів по алтину за кожну, у пічника Олексія Григор'єва — 30 кахлів, у Леска Григор'єва куплено на піч 150 кахлів³⁴ тощо. В іншому документі — в дворцових «Расходно-приходных книгах» вказується, що для «Посольского приказа» в Москві були виготовлені печі кахляні і полив'яні по-київськи³⁵.

Художні київські кахлі XV—XVII ст. є свідченням високої майстерності гончарів. Високохудожні мотиви, своєрідна трактовка дають можливість назвати їх пам'ятками художньо-матеріальної культури.

Виробництво кахлів у Києві пройшло тривалий шлях розвитку, який продовжувався у другій половині XVII та XVIII ст. Творчо розвиваючи традиції попереднього часу, київські майстри поступово збагачували кахлі новою технікою виконання і тематикою зображень.

А. М. ШОВКОПЛЯС

Средневековые художественные изразцы из Киева

Резюме

В статье рассматриваются неопубликованные художественные изразцы XIV—XVII вв. из Киева, служившие для облицовки печей. Они систематизированы по хронологическому и типологическому принципам.

Наиболее раннюю группу представляют изразцы в виде гончарных сосудов цилиндрической формы с круглым плоским дном, которые обычно датируются концом XIV—XV вв. Происходят они с горы Киселевки, территории Киево-Печерской лавры и Подола. Относящиеся ко второй группе (конец XV—начало XVI вв.) имеют вид керамической прямоугольной коробки без крышки, причем наружная ее поверхность украшалась рельефным изображением фантастических животных и птиц. Среди экземпляров, обнаруженных на горе Киселевке и Старокиевской, особый интерес представляет один — с рельефным портретом вельможи (XVI в.). Декоративный мотив в виде стилизованных растений появляется на изразцах во второй половине XVI—XVII вв. Изменяется композиционное расположение рисунка, ниже становится рельеф. Изразцы покрывают поливой. Аналогичные находки выявлены на Владимирской, Большой Житомирской и других улицах города. На Старокиевской горе обнаружены остатки двух керамических печей XVI—XVII вв., где могли обжигать изразцы.

Изготовление художественных изразцов в Киеве было специфической отраслью декоративно-бытового искусства. Изучение их освещает один из видов гончарного производства. Киевские изразцы перекликаются с аналогичными изделиями других средневековых городов нашей и соседних стран.

³⁰ М. І. Ячменьов, Т. М. Мовчанівський. Нові археологічні розкопки у Києві. — Соціалістичний Київ, 1936, № 7—8; Т. М. Мовчанівський. Археологічні дослідження городищ часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська. — НА ІА АН УРСР, ф. 10, № 8, стор. 53—55.

³¹ Описание киевского замка 1552 года. — Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. 1. К., 1886, стор. 110—111.

³² В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 91.

³³ Люб'язно повідомив і ознайомив з матеріалами М. І. Сікорський. Кахлі експонуються в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї.

³⁴ Н. Н. Оглоблин. Расходная книга Киевской приказной избы за 1675 г. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. XI. К., 1836.

³⁵ Н. А. Бакланова. Обстановка Московских приказов. — Труды Государственного Исторического музея, вып. 3. М., 1926, стор. 68; Ю. Овсянников. Солнечные плитки. М., 1966, стор. 50.

Розкопки слов'янських пам'яток на території НДР

(Огляд публікацій)

В кінці X ст. арабський купець і письменник Ібрагім ібн Якубі відвідав землі західних слов'ян у межиріччі Одери і Ельби, зокрема, побував у ободритів, де на нього велике враження справило головне місто цього племені Веліград. Але після 1164 р. воно перестало існувати, бо землі ободритів, як і решти західнослов'янських племен — лужичів, лютичів та інших, в XI—XII ст. були захоплені німецькими феодалами. Лише в наш час місцезнаходження Веліграда знову відкрите археологами з НДР. Це місто відоме тут як Макленбург. Вважають, що його назва має те ж саме значення, що й латинська «Магнопольс» — велике місто, отже, є перекладом слов'янської назви Веліград.

Розкопки городища, що розпочалися в 1967 р., тривають і нині. Як встановлено, місто складалося з основної укріпленої частини — цитаделі і посаду при ній. Цитадель мала видовжено-округлу форму і з трьох боків була оточена водою, а з четвертого захищалася ровом шириною близько 30 м. Висота оборонних валів, на яких стояв частокіл 5 м, культурний шар в цитаделі сягав місцями також 5 м товщини. Це було можливе лише завдяки вигідним топографічним умовам та досконалим оборонним спорудам. З півночі до них прилягав посад площею кілька гектарів; тут же розкопано ранньослов'янський могильник.

Веліград — одне з найбільших ободритських міст. Не виключено, що тут була князівська резиденція¹.

Кілька років тривали розкопки городища-фортеці Торнова на землі лужичів. Воно розкрите повністю і настільки досконалим, що можна спостерігати все так, як було в момент загибелі міста десь наприкінці IX—X ст.

Розкопано оборонну стіну, рів шириною 10 м, міст через нього, ворота-тунель, пророблені в стіні товщиною до 10 м. Стіна виготовлена з валків глини і каменю; її висота разом з надбудовою — близько 15 м. Надбудова у вигляді частоколу з козирком рясніє десятками бійниць. Всередині фортеці по колу розміщено 19 клітей підпрямокутної і трапецієподібної форми, які тісно прилягають до кріпосної стіни і одна до одної. Це житла, де можна було сховатися від непогоди під час облоги. В кожній кліті є борошномельне жорно або два, а біля кожного з них — засік для зерна. Навколо на долівці розкидані черепки битого посуду, уламки різних побутових речей з заліза, бронзи, кістки. В центрі фортеці — невеликий двір, на якому розміщена громадська будова досить великих розмірів. В ній є два льохи — більший і дещо менший. Тут зберігалися харчові запаси і озброєння. Поруч з будовою — великий колодязь. Сліди пожежі на кожному кроці красномовно розповідають про трагічні події останніх днів існування городища і його захисників².

Не менш цікаві результати дали розкопки й інших слов'янських пам'яток — Тетерева, Сукова, Виперова, Старого Любека, Вісенау.

¹ P. Donat. Mecklenburg gród książąt obodryckich. — Z otchłani wieków, 4, 1971.

² J. Herrmann. Kultur und Kunst der slawen in Deutschland. Berlin, 1965.

Культурні залишки, зокрема дерево, збереглися винятково добре, особливо на більш низинних місцевостях сучасної провінції Мекленбург. В Тетереві, наприклад, під товстим наносом ґрунту виявлено дерев'яний міст через рів. Він зберігся повністю: перекардини лежать на стовпах, а зверху уцілів настил з обополів. Коли ґрунт навколо містка і під ним був розчищений, то в рові з'явилася вода, як було і 8—10 віків тому. На городищі Берен-Любхен місцями повністю збереглися стіни дерев'яних споруд і частина їх перекарття. Взагалі за кількістю і станом виробів з дерева це городище, мабуть, не поступається Новгороду з його мостовими, водогонами і різноманітними дерев'яними будівлями.

Важливі результати дали розкопки і ранньослов'янських поселень на території НДР. Деякі з них, як, наприклад, Десау-Мозікау, розкриті майже цілком. Залишки їх склалися з десяти рублених будинків, розміщених по колу³. Поблизу поселення Мензлін в окрузі Мекленбург досліджено ранньослов'янський могильник. Він включав кілька десятків трупоспалень. В могилах виявлено безліч знахідок: посуд, прикраси, одуття від дерев'яних речей, що згоріли під час кремації покійників. Багато цікавих матеріалів знайдено на поселенні Мензлін, зокрема, ваги, гирі, ключі, замки і зброя. Вивчення цих знахідок показало, що місцеве населення займалося в основному торгівлею. Воно не було однорідним: поряд із слов'янами тут жили вихідці зі Скандинавії⁴.

В писемних джерелах повідомляється, що на о-ві Рюген в Балтійському морі у слов'ян було священне місто Аркона з храмом Святовида. В середині храму стояв ідол, який в руках тримав ріг, наповнений медом і вином. Тут же зберігалася священна корова Святовида, яка повинна була приносити перемогу слов'янам. На о-ві Рюген поблизу Аркони тепер знайдено висічену на камені чоловічу постать. Людина одягнена в довгополий жупан, на голові — висока заломлена назад шапка. В руках — великий ріг. Трохи вилицювате обличчя прикрашають величезні закинуті аж за плечі вуса⁵. Можливо, що це оригінал літописного Святовида.

В 1969 р. археологи з НДР під час розкопок на Рибальському острові, розташованому серед озера Толензе, виявили унікальне зображення двоголового ранньослов'янського божества. Збереглася верхня частина статуї висотою 178 см. Вона виготовлена з дубового дерева і передає дві спарені чоловічі фігури, розміщені поруч і повернуті в один бік. На відносно великих головах добре модельовані риси обличчя — очі, довгий ніс, велика борода, що спадає на груди. Прямі аналогії двоголовому божеству серед слов'янських старожитностей поки що невідомі. Про їх існування у західних слов'ян свідчать окремі згадки писемних джерел. На цьому ж острові знайдена й інша фігура з дерева, що являє собою постать жінки⁶.

Нові матеріали слов'янських пам'яток на території Бранденбурга, Мекленбурга та інших провінцій НДР дають уявлення про рівень культурного і соціального розвитку давньослов'янських племен. Результати цих досліджень були підсумовані в 1970 р. на Міжнародному конгресі археології слов'ян в Берліні⁷.

³ B. Krüger. Wczesnosłowiańskie osady w Dessau-Mosigkau.— Z otchłani wieków, 4, 1971.

⁴ U. Schoknecht. Ośrodek handlowy w Meklemburgii.— Z otchłani wieków, 4, 1971.

⁵ J. Herrmann. Вказ. праця, рис. 72.

⁶ E. Griegmuth-Dallmer i A. Hollger. Dwugłowe bóstwo słowian.— Z otchłani wieków, 4, 1971.

⁷ J. Herrmann. Dwadzieścia lat badań nad wczesną historią Słowian w Niemieckiej Republice Demokratycznej.— Z otchłani wieków, 4, 1971.

Полабські слов'яни VII—VIII ст. мали свою державність. В містах Копенік, Прибіслав, на о-ві Рюгені слов'янські королі карбували монети. Виявлені скарби (загалом близько 150) свідчать про значний розвиток торгівлі. Високохудожніми є прикраси полабських племен, виготовлені з золота, срібла, скла та інших матеріалів.

Ще зовсім недавно німецька націоналістична історіографія твердила про нечисленність і культурну відсталість слов'янського населення, про перевагу середньовічних германських культуртрегерів. Всі ці вигадки повністю спростовуються дослідженнями передусім археологів з НДР. Археологічні розкопки, що широко розгорнулися за останні двадцять років у районі «Великого Берліна», Потсдама, Бранденбурга і Мекленбурга, показали передусім густу заселеність цих земель слов'янами в VII—VIII ст. На порівняно невеликій площі у межиріччі Одеру і Ельби тепер відкрито понад 50 городищ. Ще більше відомо тут селищ і окремих місцезнаходжень, на яких розкопки не провадилися. Лише на лівобережжі рік Ельби і Заале таких пунктів налічується понад 300. Розвиток культури полабських слов'ян був, однак, перерваний внаслідок завойовницьких походів франків наприкінці VII ст., а дещо пізніше — в зв'язку з навалою німецьких феодалів. Початок X ст. — це час кровопролитних війн лютичів з військами германських королів Генріха і Оттона. Саме тоді було здобуте головне місто сербо-лужиців — Бранібор, перейменоване на Бранденбург.

Всебічне вивчення слов'янських пам'яток на території НДР допомагає глибше і повніше розкрити історію, культуру і мистецтво давньо-слов'янського світу.

Д. Я. Телегін

П'ятницька церква в Чернігові

Архітектурні пам'ятки Чернігова як одного з центрів давньоруської культури мають величезне історико-художнє значення. За постановою Ради Міністрів (№ 125) тут в 1967 р. був створений Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник. Завдяки цьому розгорнулося всебічне вивчення пам'яток, провадиться їх реставрація. Весною 1972 р. вперше почав працювати музей в П'ятницькій церкві, унікальний споруді XII—XIII ст.—останній перед монголо-татарською навалою.

Цей храм є втіленням нового напрямку в архітектурному стилі, поява якого викликана зростанням торговельних центрів. У міських посадах, в ремісничих та купецьких частинах міста будувалися храми, що своїми архітектурними формами мали відображати ідеали краси, властиві народному мистецтву. Великого значення будівничі надавали зовнішнім декоративним елементам, розглядаючи монументальні церковні споруди як окрасу міста. Прагнення до цієї мети знайшло свій вияв і в композиції П'ятницької церкви. Динамічна за формою баштоподібна споруда завершена однією банею, яка спирається на триярусні закомари.

Доля П'ятницької церкви дуже складна. Вперше вона постраждала від монголо-татарської навали. В 1670 р. на кошти чернігівського полковника Дуніна-Борковського проводилися реставраційні роботи. У XVII ст. тут був відкритий жіночий монастир, і храм переробили в стилі українського барокко: він мав уже сім куполів, з'явилися багатоярусні завершення, добудовано башти і репіді. Монастир оточили дерев'яною огорожею, а на території його збудували келії.

Зазнала шкоди ця пам'ятка і від пожежі 1750 р., після якої її знову відбудували, а фасади прикрасили ліпленням. У 1786 р. монастир було ліквідовано, а келії, трапезна і будинок ігумені розібрані в 1805 р., в зв'язку з переплануванням міста. У 1820 р., за проектом відомого чернігівського архітектора А. Карташевського, замість західної прибудови XVII ст. споруджено було цікаву ротонду-дзвіницю, яка доповнила загальну барочну композицію (рис. 1).

Пожежа 1862 р. та наступна відбудова змінили вигляд пам'ятки. Але найбільших руйнувань завдано їй в роки Великої Вітчизняної війни: внаслідок вибуху німецької авіабомби церква була зруйнована наполовину, немовби розрізана по діагоналі з північного заходу на південний схід (рис. 2).

Після визволення Чернігова від фашистської неволі (21 вересня 1943 р.) сюди прибула Надзвичайна державна комісія, яка обстежила архітектурні пам'ятки міста з метою виявлення шкоди, заподіяної гітлерівцями. В складі комісії був відомий архітектор-реставратор Петро Дмитрович Барановський, який зробив все необхідне для рятування П'ятницької церкви. Було встановлено, що внаслідок руйнування споруди під пізнішим нашаруванням відкрилися її незвичайні архітектурні форми. У 1943—1949 рр. проводився перший комплекс протиаварійних робіт, здійснених у винятково тяжких умовах: майже все місто лежало в руїнах, не було будівельних матеріалів. За рішенням уряду, на допомогу прийшла бригада київських будівельників, яка працювала на розчищенні руїн Хрещатика.

10 грудня 1944 р. П. Д. Барановський на засіданні Вченої експертної Ради по охороні та реставрації пам'яток архітектури доповів про перші консерваційні заходи, а також запропонував проект реставрації П'ятницької церкви¹. Вирішено було відновити первісний вигляд храму (рис. 3). В наступному році проведено другий цикл консерваційних робіт (за проектом О. І. Ігнаткіна) і виконано обміри залишків пам'ятки. Вже в ці перші післявоєнні роки П. Д. Барановський розробив схему планування Чернігівського заповідника, історико-архітектурних пам'яток у складі кремля, який передбачалось зв'язати з відгалуженнями — П'ятницьким та Єлецьким². Опрацьований

¹ Стенограма засідання Ученого експертного Совету по вопросам охраны и реставрации памятников архитектуры. К., 1944, стр. 1.

² Заключение экспертного совещания Комитета по делам архитектуры при Совете Министров СССР 22/IV 1946 г. по проекту планировки г. Чернигова.

Рис. 1. Вигляд П'ятницької церкви після перебудов XVII—XIX ст.

Рис. 2. Руїни П'ятницької церкви в 1941—1943 рр.

ним ескізний проект реставрації П'ятницької церкви³ Комітет в справах архітектури при Раді Міністрів СРСР затвердив 8 квітня 1947 р.

З 1953 по 1959 рр. в дослідженні та реставрації пам'ятки бере участь архітектор М. В. Холостенко. Він разом з М. М. Говденко (Олександровою) провів ретельні археологічні дослідження, результати яких опубліковані⁴. У 1954 р. в «Київпроекті» під керівництвом М. В. Холостенка також складений ескізний план реставрації, який в багатьох деталях відрізнявся від запропонованого П. Д. Барановським (рис. 4) і не був позбавлений помилок. Тому виникла потреба їх виправлення в ході дальших робіт, якими з жовтня 1959 р. і до закінчення відбудови керував П. Д. Барановський. Було проведено укріплення і реставрацію головних конструктивних елементів — стін, піллонів і склепінь, замість дерев'яних пов'язань з'явилися залізобетонні.

В процесі реставрації розпочалось дослідження кожного з окремих елементів конструкцій та декору, втрачені частини відновлювались. Найбільш відповідальний і складний етап — це перехід від стін до ступінчастих закомар і бані, відтворення обрисів пам'ятки в цілому.

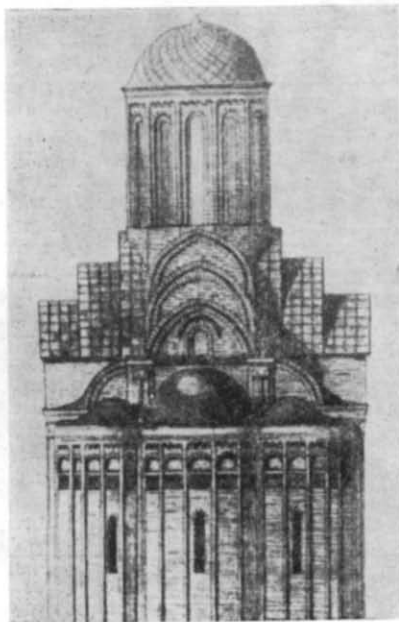

Рис. 3. Проект реставрації П'ятницької церкви за П. Д. Барановським.

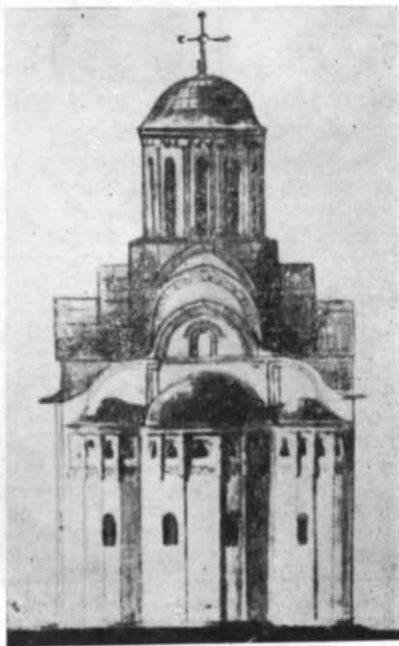

Рис. 4. Проект реставрації П'ятницької церкви за М. В. Холостенком.

У 1968 р. П. Д. Барановський передав Чернігівському державному архітектурно-історичному заповіднику цінні матеріали: колекцію цегли-плінфи, фрагменти фресок, плиток підлоги тощо (всього 945 експонатів). Особливий інтерес становлять цеглини з клеймами. Ці знаки, розташовані на торцях цеглин, належали різним майстрам, що виготовляли плінфу. Всі клейма можна поділити на три групи: 1) клейма, схожі на літери; 2) так звані княжі знаки, наявність яких дає підставу припускати, що у будівництві П'ятницької церкви брали участь і княжі майстри; 3) орнаментальні.

Фресковий живопис П'ятницької церкви майже не зберігся (за винятком залишків на укосах вікон центральної апсиди), але численні різнобарвні фрагменти, що є в колекції, дають уявлення про колорит розпису.

У 1969—1971 рр. були закінчені дослідження вівтарної частини храму, здійснені старшим науковим працівником Чернігівських реставраційних майстерень І. І. Єдмохою та зав. науковим сектором Чернігівського заповідника А. А. Карнобідом (рис. 5).

В зв'язку з тим, що внутрішні розміри церкви невеликі, в розміщеній тут експозиції передане тільки найголовніше. В центрі храму розташовані великі брили-руїни, які завалилися в 1943 р. Вони підтверджують точність реставрації. В результаті їх вивчен-

³ П. Д. Барановский. Технорабочий проект реставрации закомар и главы в памятнике архитектуры XII в. — Пятницкой церкви в Чернигове. Архив автора.

⁴ СА, № 26. М., 1956, стор. 271—292.

Рис. 5. П'ятницька церква після відкриття в ній музею.

ня й були відновлені відповідні фрагменти споруди. На західних пілонах храму експоновано графічні матеріали — план Чернігова з позначенням місця розташування пам'ятки, план її з добудовами XVII—XIX ст., а також коротку довідку про історію П'ятницької церкви. В ніші північного порталу — малюнок храму до 1941 р., а також його фотографії 1943 р. та креслення проекту реставрації.

В церкві представлені також використані будівельні матеріали і фрагменти фресок; глечик, виконаний на підставі знайдених тут зразків голосників; графічне зображення розрізу мурування і таблиця клейм, які найчастіше трапляються на плінфі.

Таким чином, експозиція П'ятницької церкви містить основні матеріали, що дають уявлення про історію та архітектурно-художні особливості цієї визначної пам'ятки.

В. В. Шуляк

Про нові надходження у фонди Інституту археології АН УРСР

(Перша половина 1973 р.)

Інститут археології АН УРСР, заснований у 1919 р., весь час систематично збагачує свої фонди новими матеріалами, здобутими під час розкопок, а також надходженнями від приватних осіб. В роки Вітчизняної війни частина колекцій була вивезена, решта передана в Київський історичний музей. В даний момент у фондах Інституту зберігаються матеріали, зібрані за післявоєнний період і представлені орієнтовно 1205 колекціями, які щороку поповнюються.

За першу половину минулого року надійшло 11 колекцій, в складі яких 4853 предмети, виявлені в 1969—1972 рр. під час розкопок та розвідок у Київській, Чернігівській, Черкаській, Дніпропетровській, Ворошиловградській та Миколаївській областях. Знахідки належать до різних історичних епох — від неоліту до пізнього середньовіччя — і становлять дві групи. До першої входять матеріали таких пам'яток, як поселення, городища, ґрунтові могильники, а до другої — інвентар з курганных могильників. Опис кожної з груп та колекцій, включених до них, подано в хронологічній послідовності.

До першої групи входять колекції з ряду поселень: неолітичного Максаки, трипільського Майданецьке, зрубної культури (Сабівка), скіфського часу (поблизу с. Медвин); з пам'яток зарубинецької культури — Сахнівка, Пилипенкова Гора, Бабина Гора, могильник в урочищі Дідів Шпиль. Є тут і археологічні знахідки з Києва та області.

Перша колекція складається з матеріалів (662 предмети), виявлених у 1970 р. під час розкопок багатшарового поселення на правому березі р. Десни в південній частині с. Максаки Менського району Чернігівської області. Керівник розкопок В. І. Непріна. Основна маса знахідок — фрагменти кераміки (623); серед нечисленного крем'яного інвентаря (34 екз.) є відщепи, пластини, скребки, наконечники стріл. Наявні також кістяні вироби (4 екз.): долото, уламок якогось знаряддя, кістка з нарізками. Виготовлене із стінки посудини прясло має наколи.

Колекція містить матеріали пізнього неоліту ранньої (середньодніпровська культура) і середньої (тшцінецька культура) бронзи та ранньослов'янського часу. Важливе значення мають фрагменти кераміки з комірцеподібними уступами по краю і гребінчастою орнаментациєю, типологічно близькі до пам'яток ранньої бронзи на вказаній території. Збільшення кількості таких знахідок, як випливає із звіту, дасть можливість простежити формування середньодніпровської культури, що сприятиме дальшому вивченню культур шнурової кераміки.

Друга колекція (989 предметів) дає уявлення про трипільські пам'ятки кінця розвинутого і початку пізнього етапів (В/ІІ та С/І). Це результати розвідки в 1971 р. поселення, розташованого на лівому березі р. Таллянки (притока Гірського Тікича), на західній околиці с. Майданецького району Черкаської області. Керівник експедиції М. М. Шмаглій. Серед знахідок переважають фрагменти розписної кераміки, крем'яних виробів дуже мало. Є відтяжки для вертикального ткацького верстата, пряслице з уламка посудини, фрагменти антропоморфних статуеток і помальовані червоною фарбою шматки печини.

Третя колекція включає надходження, що належать до епохи бронзи. Підйомний матеріал зібрано в 1971 р. М. М. Чердинченком під час розвідки на поселенні поблизу с. Сабівка Олександрівського району Ворошиловградської області, на лівому березі р. Сіверського Дінця. Знайдені 136 уламків посуду свідчать про належність цього поселення до зрубної культури.

Четверта колекція (217 предметів) складається з матеріалів розвідки 1972 р., проведеної Г. Т. Ковпаненко на шести поселеннях в околицях с. Медвин Богуславського району Київської області. Частина знахідок була передана до Народного музею цього села. У фонди Інституту надійшли фрагменти кераміки (горщиків, мисок, черпаків, амфор, піфосів), три глиняні пряслиця, шматки керамічного шлаку (2), печини (3), уламок глиняного блоку.

Керамічні комплекси поселень (в урочищах Грибів Яр, Тотоха І, Тістове І, Хижинська Гора) датуються в основному VII—VI ст. до н. е. На урочищі Ісаєнкове траплялась черняхівська кераміка. Є зразки черняхівського кружального посуду (Тістове І) та 14 черепків ліпного ранньослов'янського VI—VII ст. н. е. (Мацаєве І). Всі ці матеріали важливі для вивчення історії та культури населення Лісостепоного Правобережжя не тільки в ранньоскіфський час, але й в інші епохи.

П'ята колекція, куди входить 358 предметів, зібрана під час експедиції Інституту, проведеної спільно з Київським державним університетом. Продовжувались розкопки поселень Пилипенкова Гора під Каневом, Баби́на Гора та могильника Дідів Шпиль в околицях с. Селище, а також розвідки пам'яток поблизу с. Студинець і с. Бучак Канівського району Черкаської області (правий берег Дніпра). Загоном Інституту керував Є. В. Максимов, а університетським М. М. Бондар, розвідувальний загін очолювала Є. О. Петровська.

З *Пилипенкової Гори* походить 108 фрагментів кераміки, з яких близько половини (50) належать до амфор елліністичного часу, решта — це уламки зарубинецького посуду (кухонних горщиків), п'ять чорнолощених і три куски печини. Є також залізний черешковий трилопате́вий наконечник стріли, очевидно, як вважає дослідник, пізньосарматського (аланського) типу (це вже друга знахідка). Матеріал з *Бабиної Гори*, за винятком глиняного пряслиця, налічує 96 уламків лощеного (кухлі, горщики, миски) та простого зарубинецького посуду. Особливий інтерес становить залізна коса латенського типу — перша знахідка такого роду на пам'ятках зарубинецької культури (коса експонується в Археологічному музеї Інституту зоології АН УРСР). Є також дев'ять фрагментів кераміки доби міді — бронзи. Частина знахідок зберігається на кафедрі археології та музеєзнавства КДУ.

Більшість речей з могильника *Дідів Шпиль* становлять прості посудини (31) — миски, горщики, кухлі з ручками, а також дуже цікавий металевий інвентар: три бронзові середньолатенські фібули, три шпильки з кільцеподібною та цвяхоподібною голівками та одна із завитком, дві залізні фібули. Крім того, наявні ще глиняне пряслице, уламки кістяного гребеня з бронзовими штифтами та намистини. Все це в основному матеріали зарубинецької культури і лише одиничні належать до післязарубинецького часу (наприклад, пряслице). Бронзові фібули та шпильки передані до Археологічного музею.

Підйомний матеріал зібрано в урочищі *Бугаєве II* (між селами Студинець і Бучак, за 3 км на південь від Бабиної Гори). Тут є 15 керамічних фрагментів: вінця, стінки і дна ліпних горщиків, ручка фасовської амфори, дно боспорської і лугерія. За цими знахідками поселення датується скіфським часом (V—IV ст. до н. е.). На південь від нього (за 300 м) виявлене поселення середнього етапу трипільської культури, звідки надійшло 64 фрагменти посудин. На поселенні поблизу с. Бучак, розташованому на першій надзаплавній терасі корінного берега Дніпра, знайдено 13 уламків кераміки ранньослов'янського часу — V—VI ст. н. е. (стінки і вінця ліпних виробів, сковорідки).

Розглянута колекція, яка містить неоднорідні за часом і характером предмети, дає додатковий речовий матеріал різних епох — від Трипілья, бронзи до ранньослов'янського часу.

Шоста колекція включає матеріали (430 предметів) з розкопок 1972 р. на горішці (керував роботами В. Й. Довженко) та поселенні (О. М. Приходнюк) в північно-західній околиці с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. Горішце розташоване в урочищі Дівич-Гора, багатощарове поселення — між цією горою та Дігтярною на лівому березі р. Росі.

З *Дівич-Гори* в основному надійшли фрагменти вінця, денця, стінок посудини (43) та амфори тарі (36). Є одне шиферне пряслице, уламок жорна, п'ять мідних пластин, три бронзових кільця та залізні вироби: рибальський гачок, трубчастий замок, дверна зашпінка, клямка, шість цвяхів, стріла. Зібраний матеріал дослідники датують XII—XIII ст.

У районі сідловини між *Дівич-Горою* та *Дігтярною*, крім керамічних виробів (275 уламків та 5 реставрованих посудин), трапились п'ять глиняних прясел, уламки двох жорен, два бруски. Серед залізних предметів — сім ножів, серп, гак, три цвяхи, пластина, підкова, стріла, а також дві кістяні проколки, дві намистини (глиняна і пасто-ва), кусок закам'янілого дерева.

Виявлений матеріал не є одночасним, оскільки розкопувались об'єкти різних культур: зарубинецької (I—II ст. н. е.), ранньослов'янського (VII—початок VIII ст.) та давньоруського часу (XII—XIII ст.). Основна частина знахідок — ранньослов'янські, і лише незначна кількість зарубинецьких та періоду давньої Русі.

Сьома колекція (272 екз.) походить з розкопок 1969—1970 рр. на краю плато правого берега Дніпра, на південь від с. Ходосівка Києво-Святошинського району, де було виявлено ранньослов'янське поселення. Керівник робіт Р. С. Орлов.

Основну масу речей становлять фрагменти ліпного і кружалного посуду (202 та три реставрованих посудини), уламки глиняних «валків» та «блюд» (38). Решта знахідок одиничні: брусок з граніту, куски шлаку (3); два пряслиця біконічної форми: одне — зі сланцю, друге — з амфорного черепка; уламок бронзового пластинчастого браслета, намистина з синього скла. Всі ці матеріали належать до пам'яток волин-цевського типу. Привертають увагу фрагменти високоякісного посуду з лошеним орнаментом, які свідчать про зв'язки місцевого слов'янського населення з носіями салтівської культури VIII ст. н. е. Наявні також уламки (21) ліпних виробів софіївського типу, пізнього етапу Трипілья. Це, на думку дослідника, дає підставу припускати існування ранньослов'янського поселення на місці трипільського.

Восьма колекція налічує 132 предмети з розкопок 1972 р. у південно-східній частині території великокнязівського двору на вул. Десятинній, 2, у Києві. Керівник С. Р. Кілієвич.

Переважають уламки глиняних посудин (89), серед яких є два денця з клеймами у вигляді хреста. Чимало залізних виробів (27), в тому числі цвяхи (19), уламки скоби (1) та ножів (3), а також гачок, пряжка, наконечники стріли і списи. Є одна бронзова пластинка, дві бронзові накладки для ремня, дві заготовки з кістки, уламок скляного синього браслета, точильний камінь, частина рожевої фрески, цегла з поливою та плінфа (6). Матеріали датуються дослідником головним чином XI ст., знахідки X ст. нечисленні (спис, пряжка, накладки для ремня), частина речей належить до XII—XIII ст.

Колекція походить з південно-східної частини двору, на якій розкопки здійснюються вперше.

Дев'ять колекція об'єднує знахідки (402 предмети), зібрані під час розвідки 30 городищ, 11 селищ і 4 замчизн у Київській області. Розвідку провадив у 1972 р. М. П. Кучера за дорученням обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Зібрані переважно керамічні фрагменти (389) на поверхні багатьох пунктів. За часом вони досить різні. Найбільш ранніми з них є два трипільські (с. Триліси Фастівського району) і кілька доби бронзи (с. Бушеве Рокитнянського району, Розважів Іванківського, Діброва Поліського, Демидів Києво-Святошинського). Наявні крем'яні вироби: три пластини (одна з ретушією) і скребок (Діброва, Розважів). З городищ північної частини Правобережної Київщини, що є пам'ятками ранньозалізного віку милоградівської культури (Діброва, Радинка Поліського району, Розважів), походять уламки посуду (34) та уламок глиняного пряслиця.

Нечисленими є фрагменти (13) посуду ранньослов'янського часу (VI—VII ст.) з с. Чорногородка Макарівського району, Плісцьке Васильківського, Старі Безрадиці Обухівського, Момоти Богуславського. Переважає давньоруська кераміка (XI—XIII ст.) з таких городищ: Мотижин (Макарівський район), Макарів (райцентр), Плісцьке, Віта Поштова (Києво-Святошинський), Васильків (райцентр), Заріччя (Васильківський), Старі Безрадиці, Триліси, Бушеве, Мазепинці, Мала Сквирка (Білоцерківський), Буки (Сквирський), Ольшаниця (Рокитнянський), Чепелівка (Білоцерківський), Велика Снітинка (Фастівський), Біла Церква (Палієва Гора), Велика Салтанівка (Васильківський), Косівське (Володарський), Демидів, Чорногородка.

Нарешті, є також матеріали пізнього середньовіччя (XV—XVIII ст.) — уламки посуду (54), кахлів (5), круглого віконного скла (2), зібрані на ряді замчизн (Демидів, Макарів, Бишів Макарівського району, Чорногородка, Плісцьке, Велика Салтанівка, Косівське, Воронків Бориопільського району, Хохитва Богуславського).

Друга група налічує дві колекції. Це знахідки, виявлені експедиціями Інституту на новобудовах, зокрема під час розкопок курганних могильників у Миколаївській та Дніпропетровській областях. Хронологія цих пам'яток визначається часом від епохи міді — бронзи до пізнього середньовіччя.

Десята колекція містить матеріали (565 предметів) розкопок 1972 р. Інгульської експедиції (керівник О. Г. Шапошнікова), що працювала в зоні спорудження Інгульської зрешувальної системи. Речі надійшли з 11 курганів, розташованих за 3 км на південь від с. Піски Баштанського району Миколаївської області.

Найбільш ранні знахідки нечисленні. Це крем'яний скребок і фрагмент ліпної посудини ямної культури. Проте в могильнику були й давніші безінвентарні неолітичні поховання. До епохи ранньої бронзи належать розтиральник і чорнолощена посудина, близька до кераміки кемі-обінської культури. Більше пам'яток катакомбної культури: десять цілих і одна фрагментована посудина, деякі з чудовим орнаментом. Особливий інтерес становить глибока чаша з округлим дном, прикрашена суцільним візерунком, нарізками у вигляді «ялинки», трикутниками, фестонами. Такі вироби відомі на широкій території від Дону до Дніпра. Серед інших речей є кам'яна шліфована сокира, крем'яний відцеп, дві кістяні проколки. Крім того, виявлені шість банкоподібної форми посудин (дві фрагментовані), що належать до зрубної культури, а також шість кістяних предметів.

В числі знахідок скіфського часу — п'ять амфор та амфорних фрагментів (198), чорнолаковий канфар, червоноглиняна чаша, бронзові вироби: казан, поножі (моноліт), наконечники стріл (194), бляхи (36), підвіски (3), дзеркало (фрагменти), залізні предмети: наконечники списів (2), пластинчастий панцир (деталі), кинджал (уламки), браслети (2); свинцеве пряслице, дві срібні підвіски та уламки руків'я нагайки; кістяні вироби — держак до залізних ножів (3), наконечники стріл (2), гудзики (2); свинцеве пряслице, дві срібні підвіски та уламки руків'я нагайки; кістяні вироби — держак до залізних ножів (3); наконечники стріл (2), гудзики (2); є також пастові намістини (23) і морська черепашка. Золоті й срібні предмети з цієї колекції зберігаються в Музеї історичних коштовностей УРСР.

Найпізніші знахідки належать до інвентаря з могили кочівника (XII ст. н. е.). Це бронзовий дзвіночок, залізний наконечник стріли й уламки залізного предмета невідомого призначення.

Таким чином, у колекції наявні матеріали різних історичних епох — від другої половини III тисячоліття до XII ст. н. е., які мають велике значення для вивчення проблем стародавніх культур.

Одинадцята колекція (690 предметів) походить з розкопок двох скіфських курганів — Товста Могила і № 6 поблизу с. Нагірне в околицях м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. Керівник експедиції Б. М. Мозолевський.

З *Товстої Могили* надійшли уламки амфор (93), погано збережені бронзові речі: бляхи (100), наконечники стріл (246), пронизки, пряжка, втулка від булави, пластинки від пояса. В числі залізних виробів — скоба, ухвертка, шпилька, ножі з кістяними держаками (10), кільця вудил (12), псалії (38), кільця (4), попружні пряжки (2), вудила (4), браслет, уламки пояса і панцира. Є також поламани держак стріл (18), колодка, камені з пращі (3). Серед срібних предметів — частини ручок і піддона кіліка; в числі кістяних — сережка, гудзик, ворворка, наконечники стріл (51). Решта знахідок з цього кургану зберігається у Музеї історичних коштовностей і в Народному музеї м. Орджонікідзе.

Курган № 6 дав такі матеріали: бронзові накопечники стріл (2), бронзова хрещата підвіска, фрагменти залізних скоб (85), дві срібні ручки і піддони кіліків (2), уламки дерев'яного блюда. Інші речі також передані в музей м. Орджонікідзе.

Наведений тут короткий перелік свідчить про поповнення фондів Інституту новими цікавими матеріалами. Інформації про дальші надходження публікуватимуться систематично.

А. Л. Нечитайло

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИА	— Всеобщая история архитектуры
ЖМВС	— Журнал Міністерства внутрішніх справ
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИА	— Институт археологии АН УССР
ИАК	— Известия Археологической Комиссии
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
КЗВУАК	— Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету
КИЧПЕ	— Комиссия по изучению четвертичного периода Европы
К-Пімз	— Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛНБ АН УРСР	— Львівська наукова бібліотека АН УРСР
МАІ	— Московський архітектурний інститут
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МІА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НДІТІ	— Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в Києві
НДЛ УСНРВУ	— Науково-дослідна лабораторія Українського спеціального науково-виробничого реставраційного управління
НО	— Надписи Ольвии (1917—1965)
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
Труды АС	— Труды Археологического съезда
ЦДАВМФ СРСР	— Центральний державний архів військово-морського флоту СРСР
ЦДВІА СРСР	— Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР
ЦДІА	— Центральний державний історичний архів
ІРЕ	— Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euximi
REG	— Revue des études grecques

З М І С Т

Статті

Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі	3
Пламєницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку	14
Зуц В. Л. Громадянська община ольвіополітів догетського часу	37

Публікації та повідслення

Черниш О. П. (Львів). Поселення Молодове I (другий пізньопалеолітичний шар)	49
Смирнов С. В. Нові пізньопалеолітичні місцезнаходження на Закарпатті	57
Пясецький В. К. (ст. Турчинка Житомирської області). Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші	61
Петровська Є. О., Іванов І. І. Акінак із с. Забір'я поблизу Києва	64
Руніч А. П. (П'ятигорськ). Скельні могильники у верхів'ях р. Ешкакон на Північному Кавказі	65
Кучінко М. М. (Луцьк). Про племінну належність ранньосередньовічного населення Побужжя і Посання	77
Попудренко М. А. (Чернігів). Стародавні знахідки з Чернігова	82
Якубовський В. І. (Хмельницький). Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області	87
Шовкопляс Г. М. Середньовічні художні кахлі з Києва	104

Критика та бібліографія

Телегін Д. Я. Розкопки слов'янських пам'яток на території НДР (огляд публікацій)	115
--	-----

Охорона археологічних пам'яток

Шуляк В. В. (Чернігів). П'ятницька церква в Чернігові	118
---	-----

Хроніка

Нечитайло А. Л. Про нові надходження у фонди Інституту археології АН УРСР (перша половина 1973 р.)	122
Список скорочень	126

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Довженко В. И. О типах городищ Киевской Руси	3
Пламеницкая Е. М. Исследование Каменец-Подольского замка	14
Зуц В. Л. Гражданская община ольвиополитов догетского времени	37

Публикации и сообщения

Черныш А. П. (Львов). Поселение Молодова I (второй позднеспалеолитический слой)	49
Смирнов С. В. Новые позднеспалеолитические местонахождения в Закарпатье	57
Пясецкий В. К. (ст. Турчинка Житомирской области). Мезолитические стоянки в бассейне р. Ирши	61
Петровская Е. А., Иванов И. И. Акинак из с. Заборья близ Киева	64
Рунин А. П. (Пятигорск). Скальные могильники в верховьях р. Эшкакон на Северном Кавказе	65
Кучинко М. М. (Луцк). О племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья	82
Попудренко М. А. (Чернигов). Древние находки из Чернигова	86
Якубовский В. И. (Хмельницкий). Древнерусский клад из с. Городище Хмельницкой области	104
Шовкопляс А. М. Средневековые художественные изразцы из Киева	114

Критика и библиография

Телегин Д. Я. Раскопки славянских памятников на территории ГДР (обзор публикаций)	115
---	-----

Охрана археологических памятников

Шуляк В. Е. (Чернигов). Пятницкая церковь в Чернигове	118
---	-----

Хроника

Нечитайло А. Л. О новых поступлениях в фонды Института археологии АН СССР (первая половина 1973 г.)	122
Список сокращений	126

Виноску у випуску 15 «Археологія» до статті В. О. Круц
«Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу
Києва» на стор. 43 слід читати так:

* Вік і стать похованих визначено С. І. Круц.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»